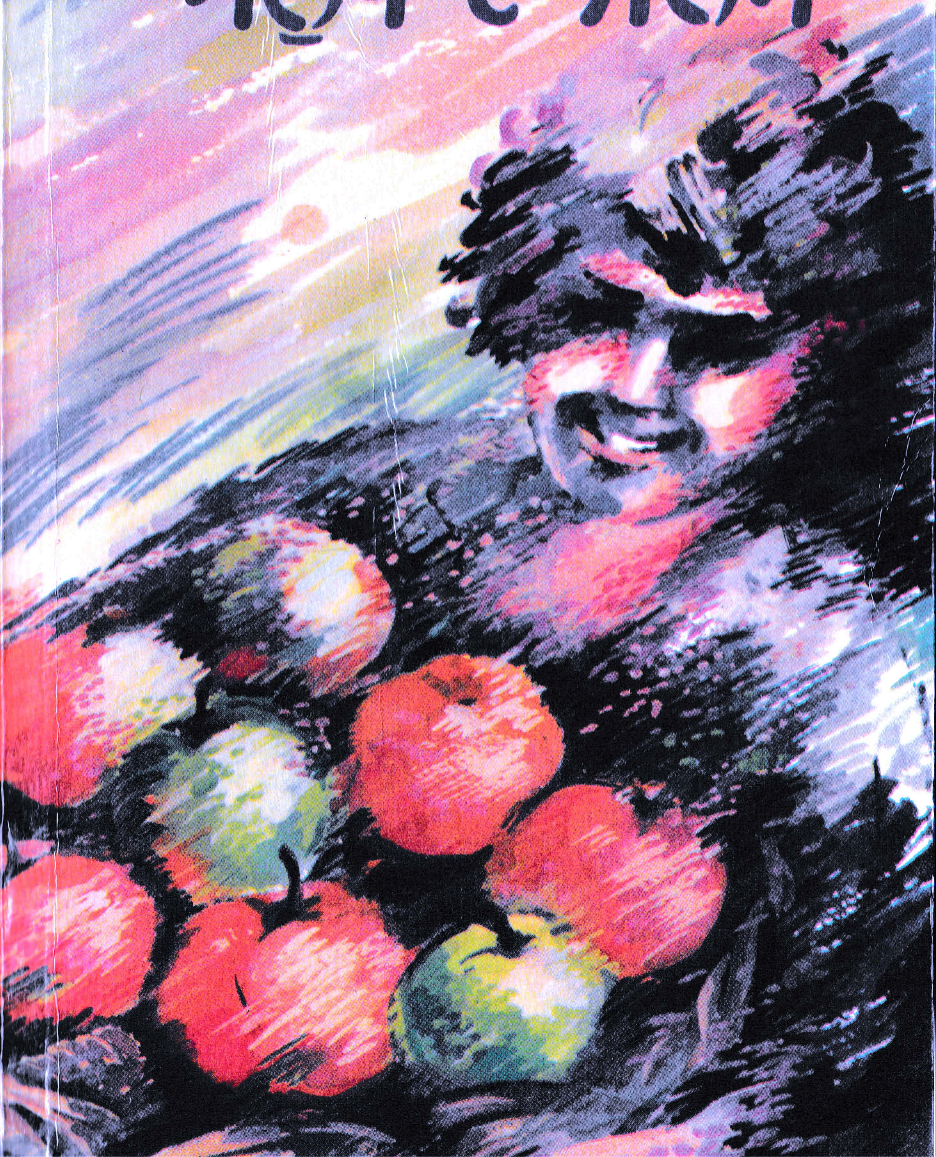
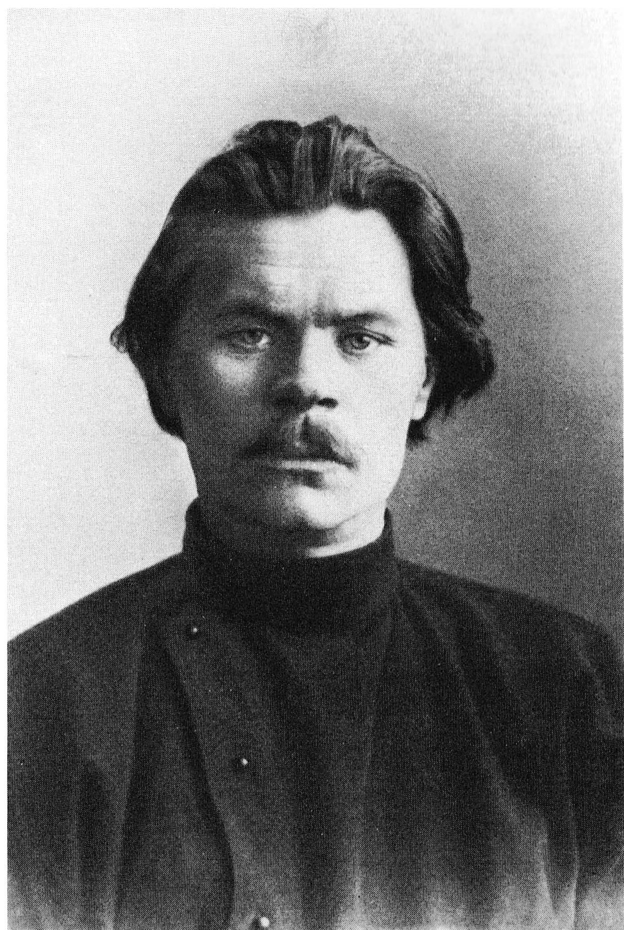
ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ

ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ

ਕਹਾਣੀਆਂ

ਰਾਦੂਗਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
ਮਾਸਕੋ

ਪੰਜਾਬ ਬੁਕ ਸੈਂਟਰ

ਐਸ. ਸੀ. ਓ. 1126-27, ਸੈਕਟਰ 22-ਬੀ,

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਅਨੁਵਾਦਕ : ਗੁਰੂਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ
ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ
ਚਿਤਰਕਾਰ : ਗ. ਯੂਦਿਨ

Максим Горький

РОЖДЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА

Рассказы

На языке панджаби

M. Gorky

A MAN IS BORN

Selected Short Stories

In Punjabi

ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ

ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਛਪਿਆ

ISBN 5-05-002241-X

ਤਤਕਰਾ

	ਪੰਨਾ
ਮਕਾਰ ਚੁਦਰਾ .	7
ਚੇਲਕਾਸ਼	26
ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ	71
ਦਾਦਾ ਅਰਖ਼ੀਪ ਤੇ ਲਿਓਨਕਾ * .	102
ਪਤਝੜ ਦੀ ਇਕ ਰਾਤ * . .	131
ਬਾਜ਼ ਦਾ ਗੀਤ . . .	142
ਅਕੇਵੇਂ ਦੇ ਮਾਰੇ	149
ਛੱਬੀ ਮਰਦ ਤੇ ਇਕ ਕੁੜੀ * .	173
ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰੇਲ ਦਾ ਗੀਤ . .	192
ਇਟਲੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ	194
ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ . .	222
ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ *	237
ਨੋਟ . . .	279

---

* ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਰਾਦੂਗਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ। ਅਨੁਵਾਦਕ: ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ

ਮਕਾਰ ਚੂਦਰਾ

ਸਾਗਰ ਵਲੋਂ ਠੰਡੀ ਸਿਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਤੱਟ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਟਕਰਾ ਰਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਤੇ ਤੱਟ ਉਪਰਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਨੂੰ ਸਤੇਪੀ ਉਤੇ ਫੈਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਹਵਾ ਦਾ ਕੋਈ ਬੁਲ੍ਹਾ ਮੁਰਝਾਏ ਪੀਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦਾ ਜਿਹੜੀ ਅਸੀਂ ਬਾਲ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਾਟਾਂ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ; ਫਿਰ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰਾਤ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਕੰਬ ਉਠਦਾ ਤੇ ਡਰ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਘੜੀ-ਪਲ ਲਈ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਅਥਾਹ ਸਤੇਪੀ, ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅਸੀਮ ਸਾਗਰ ਤੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੁੱਢੇ ਟੱਪਰੀਵਾਸ ਮਕਾਰ ਚੂਦਰਾ ਦਾ ਆਕਾਰ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦਿਆਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਕਦਮ ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਤੰਬੂ ਗੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਕੇਸ਼ੀਆਈ ਕੋਟ ਨੂੰ ਉਡਾ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨੰਗੀ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਥਪੇੜੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨ ਉਹ ਬੜੇ ਮਟਕੀਲੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਪਿਆ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਪਾਈਪ ਵਿਚੋਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕਸ਼ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਤੇ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਧੂੰ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਬੱਦਲ ਛੱਡੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਸਤੇਪੀ ਦੇ ਚੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕ-ਟੱਕ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਲਗਾਤਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਥਪੇੜਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ।

"ਸੋ ਤੂੰ ਘੁੰਮ-ਫਿਰ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਖ ਰਿਹੈਂ? ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਾਹਵਾ ਕੰਮ ਚੁਣਿਐਂ, ਬਾਜ਼! ਚਾਹੀਦਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏ: ਘੁੰਮ-ਫਿਰ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਖੋ, ਵੇਖ-ਚਾਖ ਕੇ ਲੰਮੀਆਂ ਤਾਣ ਲਵੋ ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਵੋ—ਬੱਸ, ਛੁੱਟੀ!"

"ਜ਼ਿੰਦਗੀ? ਦੂਸਰੇ ਲੋਕ?" ਉਸ ਦੇ 'ਚਾਹੀਦਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏ'

ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਿੰਤੂ ਉਠਾਉਂਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। "ਕਿਉਂ! ਤੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ? ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਆਪ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ! ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਜਿਊਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਤੂੰ ਸੱਚਮੁਚ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦੈਂ ਕਿ ਤੇਰੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲੋੜ ਏ? ਤੂੰ ਨਾ ਰੋਟੀ ਏਂ, ਨਾ ਸੋਟੀ, ਸੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

"ਪੜ੍ਹੋ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਓ, ਤੂੰ ਆਖਦੈਂ? ਕੀ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਜਾਣ ਸਕਦੈਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ? ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੈਨੂੰ ਧੌਲੇ ਆ ਲੈਣ, ਫਿਰ ਦਸੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸਿਖਾਏਂਗਾ? ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤੈ ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਂਦੀ ਏ, ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਨੇ; ਮੂਰਖ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਪਰ ਸਿਖਦਾ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਏ।

"ਅਜੀਬ ਨੇ ਇਹ, ਤੇਰੇ ਲੋਕ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਧੋਲਦੇ ਹੋਏ ਇੱਜੜ ਵਾਂਗ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਦ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕਿੰਨੀ ਸਾਰੀ ਥਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਪਈ ਏ," ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਤੇਪੀ ਵੱਲ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। "ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਕੀਹਦੇ ਲਈ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਹੁੰਦਿਆਂ ਦੇਖੀਦੈ ਤਾਂ ਸੋਚੀਦੈ: ਔਹ ਵੇਖੋ ਬੰਦਾ ਕਿਵੇਂ ਤੁਪਕਾ ਤੁਪਕਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਸੀਨੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾ ਰਿਹੈ, ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਖ਼ਰ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਲੇਟ ਜਾਣੈਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਣੈਂ। ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਣਾ, ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਟੁਰ ਜਾਣਾ ਏਂ, ਜਿਵੇਂ ਆਇਆ ਸੀ—ਮੂਰਖ ਦਾ ਮੂਰਖ।

"ਨਾ ਕੀ,—ਉਹ ਇਸੇ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਖੋਤਰਦਾ ਰਵੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਖੋਦਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਚੱਲਦਾ ਹੋਏ? ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਚਖਿਐ? ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤੇਪੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਏ? ਕੀ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਕਦੀ ਖਿੜਿਐ? ਉਹ ਗ਼ੁਲਾਮ ਏ—ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਗ਼ੁਲਾਮ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਰਨ ਤੱਕ! ਉਹ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਏ? ਬੱਸ, ਫਾਹਾ ਲੈ ਸਕਦੈ, ਜੇ ਇੰਝ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਅਕਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ।

"ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਏ, ਵੇਖ, ਅੱਠ ਉਤੇ ਪੰਜਾਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਏਨਾਂ ਕੁਝ ਵੇਖ ਲਿਐ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਉਤੇ ਲਿਖ ਲਿਆ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਝੋਲਾ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਏ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਝੋਲਿਆਂ ਵਿਚ

ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਣ ਲਗਾ। ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਦਸ, ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਏ ਜਿਹੜੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ? ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਏਂ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਵੇਖ ਚੁੱਕਾਂ। ਇਉਂ ਚਾਹੀਦੈ ਜਿਊਣਾ—ਚਲਦੇ ਜਾਓ, ਚਲਦੇ ਜਾਓ, ਹਮੇਸ਼ਾ। ਇਕ ਥਾਂ ਕਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਾ ਠਹਿਰੋ—ਠਹਿਰੋ ਵੀ ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਜ਼ਰਾ ਵੇਖ ਕਿਵੇਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੱਠਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਧਰਤੀ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰ ਕਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ; ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦੇ, ਜੇ ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦੈਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਤੇਰਾ ਪਿਆਰ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਸੋਚੋਗੇ ਤਾਂ ਯਕੀਨਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਿਆਰ ਗੁਆ ਬੈਠੋਗੇ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਹਾਂ, ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਬਾਜ਼!

"ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਗਾਲੀਸ਼ੀਆ ਵਿਚ। 'ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਜਿਊ ਰਿਹਾ ਹਾਂ?' ਮੈਂ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਪੈ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮਨ ਤੰਗ ਪੈ ਜਾਣਾ, ਮੇਰੇ ਬਾਜ਼, ਉਫ਼, ਕਿਵੇਂ ਤੰਗ ਹੋਈਦਾ ਏ! ਤੇ ਦਿਲਗੀਰੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਇੰਝ ਜਕੜ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ; ਦਿਲਗੀਰੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜਕੜ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨੂੰ ਨਪੀੜਦੀ। ਕੀ ਕੋਈ ਕਹਿ ਸਕਦੈ, ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਜਿਊਂਦੈ? ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ। ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਕੀ ਏ? ਜੀਵੀ ਜਾਓ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੀ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਘੁੰਮੋ ਫਿਰੋ ਤੇ ਆਪ ਵੇਖੋ ਜੋ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਦਿਲਗੀਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੇਟੀ ਨਾਲ ਫਾਹਾ ਲਗਭਗ ਲੈ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ, ਹਾਂ!

"ਇਕ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਉਹ, ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਰੂਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਸਗੋਂ ਇੰਝ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਜਿਵੇਂ ਪਵਿੱਤਰ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਐ। ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹੋ, ਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੇਗਾ। ਆਪ ਉਸ ਨੇ ਚੀਥੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਲੀਰਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰੱਬ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਹੀ ਮੰਗ ਲੈ। ਉਹ ਲੋਹਾ-ਲਾਖਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਥੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਠੇਸ

ਪੁਚਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ! ਸਿਖਿਆ ਦੇਣਗੇ ਕਿ ਘੱਟ ਖਾਓ, ਤੇ ਆਪ ਦਿਹਾੜੀ ਵਿਚ ਦੱਸ ਵਾਰ ਖਾਣਗੇ।''

ਉਸ ਨੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਥੁੱਕਿਆ ਤੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣਾ ਪਾਈਪ ਮੁੜ ਭਰਨ ਲੱਗਾ। ਹਵਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਘੋੜੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹਿਣਹਿਣਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਲੋਂ ਗੀਤ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਧੁਨ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਕਾਰ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਧੀ, ਨੋਨਕਾ, ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਛਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਉਸ ਦੀ ਤੀਬਰ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਤੇ ਅਸੰਤੋਖ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ''ਨਮਸਤੇ'' ਬੁਲਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਹਲਕੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਭਾਹ ਮਾਰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਂਵਲੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਜਿਵੇਂ ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਲਾ ਘੁਮੰਡ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੀ ਲਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਛਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ।

ਮਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾਈਪ ਫੜਾਇਆ।

''ਲੈ, ਕਸ਼ ਲਾ ਲੈ! ਸੁਹਣਾ ਗਾਉਂਦੀ ਏ ਨਾ ਕੁੜੀ? ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦੈਂ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰੇ? ਨਹੀਂ? ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਏ! ਚਾਹੀਦਾ ਵੀ ਇੰਝ ਹੀ ਏ—ਕਦੀ ਕੁੜੀਆਂ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾ ਕਰੋ ਤੇ ਜਿੰਨੀਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕੇ ਰਹੋ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਦਾ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦੈ, ਜਿੰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਪਾਈਪ ਪੀਣ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ; ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕਵਾਰ ਚੁੰਮ ਲਵੋ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮਰ ਗਈ। ਉਹ ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਦਿੱਖ ਬੰਧਨਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਏ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਤੇ ਦਿਲ ਜਾਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਸੱਚ ਏ! ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬੱਚ ਕੇ ਰਹੀਂ! ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀਆਂ ਨੇ। ਕਹੇਗੀ ਇਹ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਓਨਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰਾ ਉਸ ਦੇ ਸੂਈ ਚੁਭੋ ਕੇ ਵੇਖੋ, ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਸੀਨਾ ਚੀਰ ਕੇ ਰਖ ਦੇਵੇਗੀ। ਪਤੈ ਮੈਨੂੰ! ਹਾਂ, ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਪਤੈ ਮੈਨੂੰ! ਜੇ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਸੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਵਾਂ? ਤੇ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ; ਜੇ ਯਾਦ ਰਖੇਂਗਾ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਜ਼ਾਦ ਫਿਰੇਂਗਾ।

''ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜ਼ੋਬਾਰ, ਜਵਾਨ ਟੱਪਰੀਵਾਸ, ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ। ਹੰਗਰੀ ਵਿਚ, ਤੇ ਬੋਹੀਮੀਆ ਵਿਚ ਤੇ ਸਲਾਵੋਨੀਆ ਵਿਚ, ਤੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ

ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ—ਦਲੇਰ ਸੀ ਉਹ ਸ਼ੇਰ! ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੰਜ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਲੈਣ ਦੀ ਸੌਂਹ ਨਾ ਖਾਧੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਜੀਵੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਜੇ ਕਦੀ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਘੋੜੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਉਤੇ ਪਲਾਕੀ ਮਾਰ ਕੇ ਭਜਾ ਲੈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾ ਰੋਕ ਸਕਦੀ। ਕੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਹੋਵੇ? ਕੋਈ ਨਹੀਂ! ਉਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਾਰੀ ਢਾਣੀ ਨੂੰ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਉਤੇ ਝਪਟ ਪੈਂਦੇ ਤਾਂ, ਜਾਂ ਘਟੋ-ਘਟ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਘਸੁੰਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਝ ਸਕਦਾ ਸੀ—ਯਕੀਨ ਜਾਣ।

"ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡੇਰੇ ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਉਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਅੱਕ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੇਚ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਪੈਸੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਮੰਗਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਲੋੜ ਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਪਾੜ ਕੇ ਦਿਲ ਕੱਢਦਾ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ, ਜੇ ਤੇਰਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਉਹ!

"ਜਦੋਂ ਦੀ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ—ਕੋਈ ਦੱਸ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ—ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਕਾਰਵਾਂ ਬੁਕੋਵੀਨਾ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਸੰਤ ਦੀ ਇਕ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਟੋਲਾ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ—ਮੈਂ, ਦਾਨੀਲੋ ਫ਼ੌਜੀ, ਇਕ ਜਿਹੜਾ ਕੋਸ਼ੂਤ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਲੜਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਨੂਰ; ਦਾਨੀਲੋ ਦੀ ਧੀ ਰਾਦਾ ਤੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ।

"ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਨੋਨਕਾ ਵੇਖੀ ਏ? ਉਹ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਏ! ਪਰ ਰਾਦਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਦਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਕੋਈ ਵਾਇਲਨ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾਏ, ਪਰ ਇੰਝ ਉਹੀ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਨੂੰ।

"ਰਾਦਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਕਈ ਸੁੱਕ ਕੇ ਮਜਨੂੰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ—ਹਾਂ, ਬਹੁਤ! ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੋਰਾਵੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਅਮੀਰ ਨੇ ਰਾਦਾ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਗੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਉਸ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਵੇਖੀ ਜਾਏ ਤੇ ਨਾਲੇ ਸਾਰਾ ਕੰਬੀ ਜਾਏ ਜਿਵੇਂ ਕਾਂਬੇ

ਦਾ ਬੁਖ਼ਾਰ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਸਜਿਆ ਉਹ ਇੰਝ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਿਲ–ਦਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਕੋਟ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਾਰ ਨਾਲ ਸੀਤਾ ਹੋਇਆ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਲਵਾਰ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੀਰੇ ਜੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਟੋਪੀ ਦੀ ਨੀਲੀ ਮਖ਼ਮਲ ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਟੋਟਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਆਦਮੀ ਸੀ—ਉਹ ਬੁੱਢਾ। ਉਹ ਰਾਦਾ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: 'ਇਕ ਚੁੰਮਣ ਲਈ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਭਰੀ ਥੈਲੀ ਦਿਆਂਗਾ!' ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੋੜ ਲਿਆ, ਬੱਸ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਬਦਲਿਆ। 'ਮੁਆਫ਼ ਕਰੀਂ ਜੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਠੇਸ ਲਾਈ ਏ ਤਾਂ, ਪਰ ਘੱਟੋ–ਘੱਟ ਮੁਸਕਰਾ ਤਾਂ ਛੱਡ,' ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਥੈਲੀ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਥੈਲੀ ਵਾਹਵਾ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦਿਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

"'ਉਫ਼, ਕਿਆ ਕੁੜੀ ਏ!' ਉਸ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ, ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਚਾਬਕ ਲਾਈ ਤੇ ਧੂੜ ਦੇ ਬੱਦਲ ਉਡਾਉਂਦਾ ਘੋੜਾ ਨੱਠ ਉਠਿਆ।

"ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਫਿਰ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। 'ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਕੌਣ ਹੈ?' ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਗਈ। ਦਾਨੀਲੋ ਅੱਗੇ ਆਇਆ। 'ਆਪਣੀ ਧੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦੇ। ਜੋ ਕਹੇਂਗਾ ਦਿਆਂਗਾ।' ਦਾਨੀਲੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ: 'ਸਿਰਫ਼ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਹੀ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵੇਚ ਦੇਂਦੇ ਹਨ—ਆਪਣੇ ਸੂਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਤੱਕ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਏ, ਮੈਂ ਕੋਸ਼ੂਤ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਜੰਗਾਂ ਲੜਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵੇਚਦਾ।' ਬੁੱਢਾ ਕੜਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚੁਆਤੀ ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਤੁੰਨ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਘੋੜਾ ਉਥੋਂ ਉਡਦਾ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਚੁੱਕੀ। ਅਸੀਂ ਉਥੋਂ ਡੇਰਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਹੀ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਗਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। 'ਹੇ!' ਉਹ ਕੂਕਿਆ। 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਨਸ਼ਾ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ। ਕੁੜੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵੰਡਾਵਾਂਗਾ, ਤੇ ਅਮੀਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹਾਂ।' ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਵੇਗ ਵਿਚ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਾਠੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਇੰਝ ਝੂਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਘਾਹ ਦੀ ਤਿੜ ਝੂਲਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ।

"'ਫੇਰ ਧੀਏ, ਦੱਸ,' ਦਾਨੀਲੋ ਮੁੱਛਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਮਸਾਂ ਸੁਣੀਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

"'ਜੇ ਬਾਜ਼ ਦੀ ਹਾਨਣ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸੋਚੋਗੇ?' ਰਾਦਾ ਸਾਥੋਂ ਪੁੱਛਣ ਲਗੀ।

"ਦਾਨੀਲੋ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵੀ।

"'ਤੂੰ ਠੀਕ ਕਿਹੈ, ਧੀਏ! ਤੁਸੀਂ ਸੁਣ ਲਿਐ, ਹਜ਼ੂਰ? ਇੱਥੇ ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਕੋਈ ਕਬੂਤਰ ਲੱਭ ਲਓ—ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।' ਤੇ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਏ।

"ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਲਾਹੀ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ, ਤੇ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਘੋੜਾ ਭਜਾ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਖੁਰਾਂ ਹੇਠ ਧਰਤੀ ਕੰਬਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਰਾਦਾ, ਮੇਰੇ ਬਾਜ਼!

" ਫਿਰ, ਅਸੀਂ ਇਕ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਬੈਠੇ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕਦਮ ਸਾਨੂੰ ਸਤੇਪੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਸੰਗੀਤ! ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਦੌੜਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਅਣਜਾਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਏਡੀ ਅਥਾਹ ਗੱਲ ਦੀ ਸਿੱਕ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਜਿਊਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋ ਕੇ ਜਿਊਂਦੇ।

"ਫਿਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਘੋੜਾ ਆਉਂਦਾ ਦਿਸਿਆ, ਤੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਬਾਲੀ ਅੱਗ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਤੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਣ ਲੱਗਾ।

"'ਜ਼ੋਬਾਰ! ਸੋ ਤੂੰ ਏਂ, ਜ਼ੋਬਾਰ!' ਦਾਨੀਲੋ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੂਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਸੋ ਇਹ ਸੀ ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ।

"ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਲਮਕ ਕੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੱਕ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਘੁੰਗਰਿਆਲੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ; ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੋ ਚਮਕਦੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਕਾਰ ਸੂਰਜ ਹੋਵੇ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਘੋੜਾ ਇਕੋ ਟੋਟੇ ਵਿਚੋਂ ਘੜ ਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹੋਣ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੀ, ਅੱਗ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਵਰਗਾ ਲਾਲ-ਸੂਹਾ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਹੱਸਦਾ ਸੀ, ਉਸ

ਦੇ ਦੰਦ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਵਗੇ, ਜੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਨਾ ਪਿਆਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਹੋਵਾਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਬੋਲ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਿ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।

''ਹਾਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਬਾਜ਼! ਉਸ ਨੇ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਬੰਦਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਸ ਉਤੇ ਮਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਉਹ ਚੰਗੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗੀਆਂ ਹੀ ਨਾ ਗਿਣਦਾ। ਪਰ ਸੁਣ ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੋਇਆ।

''ਰਾਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ: 'ਤੂੰ ਵਾਇਲਿਨ ਸੁਹਣੀ ਵਜਾਉਂਦੈਂ, ਲੋਇਕੋ! ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੁਧ ਧੁਨ ਵਾਲੀ ਵਾਇਲਿਨ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਏ?' 'ਮੈਂ ਇਹ ਆਪ ਬਣਾਈ ਏ,' ਉਹ ਹਸਿਆ। 'ਤੇ ਲਕੜੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ; ਇਹ ਤਾਰਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੇ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਸੁਰ ਕੱਢ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਮੇਰੀ ਵਾਇਲਿਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਗਜ਼ ਕਿਵੇਂ ਚਲਾਈਦੈ।'

''ਸਾਫ਼ ਏ ਕਿ ਹਰ ਬੰਦਾ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾਉਣ ਦੀ ਇਕਦਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਏ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਾ ਸਾੜ ਸਕਣ, ਜਦ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਉਹ ਕੋਈ ਸਿੱਕ ਸੰਭਾਲ ਰਖਣ, ਤੇ ਲੋਇਕੋ ਵੀ ਕੋਈ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਐਤਕੀਂ ਉਸ ਦਾ ਵਾਹ ਕਿਸੇ ਵਖਰੀ ਸ਼ੈ ਨਾਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਰਾਦਾ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਬਾਸੀ ਲੈਂਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ: 'ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਜ਼ੋਬਾਰ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਏ। ਲੋਕ ਵੀ ਕਿਆ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਨੇ!' ਤੇ ਉਹ ਉਥੋਂ ਚਲੀ ਗਈ।

'''ਹਾਂ! ਕੁੜੀਏ, ਤੇਰੇ ਦੰਦ ਤੇਜ਼ ਨੇ!' ਜ਼ੋਬਾਰ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ। 'ਸਲਾਮ, ਮੇਰੇ ਭਰਾਵੋ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਆਇਆ ਹਾਂ।'

'''ਸਾਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਏ,' ਦਾਨੀਲੋ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਿਆ, ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸੌਂ ਗਏ।... ਸਾਨੂੰ ਘੂਕ ਨੀਂਦ ਆਈ। ਸਵੇਰੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੇ ਸਿਰ ਦੁਆਲੇ

ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਏ। ਕੀ ਹੋਇਆ? ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਨੇ ਦੁਲੱਤੀ ਕੱਢ ਮਾਰੀ ਸੀ।

"ਓ–ਹੋ–ਹੋ! ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਘੋੜਾ ਕਿਹੜਾ ਸੀ! ਤੇ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰ ਹੱਸੇ; ਤੇ ਦਾਨੀਲੋ ਵੀ ਹੱਸਿਆ। ਕੀ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਇਕੋ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਦਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਨਾ ਸਮਝਦੀ ਹੋਵੇ? ਪਰ ਨਹੀਂ। ਕੁੜੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਸੌੜੀ ਤੇ ਸਤਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀਂ ਸੋਨਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਾ ਦਿਓ, ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਏਗਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪਰ, ਖ਼ੈਰ!

"ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਥਾਂ ਰਹੀ ਗਏ, ਤੇ ਸਮਾਂ ਵਾਹਵਾ ਲੰਘਦਾ ਗਿਆ। ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਚੰਗਾ ਸਾਥੀ ਸੀ—ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਰਗਾ ਸਿਆਣਾ, ਬੜੇ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ, ਰੂਸੀ ਤੇ ਮਗਿਆਰ* ਵਿਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬੈਠਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸਾਂ—ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਵਾਇਲਿਨ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਬਿੱਜ ਪਵੇ ਜੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ। ਉਹ ਤਾਰਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਗਜ਼ ਫੇਰਦਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ ਲਰਜ਼ ਉਠਦਾ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਗਜ਼ ਫੇਰਦਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਤਣਾਅ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ—ਤੇ ਉਹ, ਬੱਸ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡਾ ਰੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਅ ਕਰਦਾ, ਹੱਸਣ ਨੂੰ ਵੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਵੇਲੇ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਲਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੱਦਦ ਲਈ ਹਾਲ–ਪਾਹਰਿਆ ਮਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਛੁਰੇ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਹੀ ਪਲ ਸਤੇਪੀ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਕੋਈ ਉਦਾਸ ਕਹਾਣੀ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਲ ਕੋਈ ਮੁਟਿਆਰ ਆਪਣੇ ਪਰੇਮੀ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਰੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਹੁਣ, ਉਸ ਦਾ ਪਰੇਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤੇਪੀ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਤੇ ਫਿਰ, ਇਕਦਮ, ਕੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਭਰੀ, ਝੂਣ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਧੁਨ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲਦੀ, ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਸੂਰਜ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ ਉਹ, ਬਾਜ਼!

"ਤੁਸੀਂ ਰੋਮ ਰੋਮ ਨਾਲ ਉਹ ਧੁਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ

---

* ਮਗਿਆਰ ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।—**ਅਨੁ:**

ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਤੇ ਜੇ ਕਦੀ ਉਸ ਘੜੀ ਜ਼ੋਬਾਰ ਕਹਿੰਦਾ, 'ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਛੁਰੇ ਕੱਢ ਲਵੋ, ਸਾਥੀਓ!' ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਛੁਰਾ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਵੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, ਸੇਧ ਦੇਂਦਾ। ਉਹ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਨਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਗੂੜ੍ਹਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਇਕੱਲੀ ਰਾਦਾ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ। ਜੇ ਏਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਵੀ ਉਡਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਬਾਰ ਦਾ ਦਿਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਇਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ! ਉਹ ਦੰਦੀਆਂ ਕਰੀਚਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਵੱਟ ਚਾੜ੍ਹਦਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੂਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਗਹਿਰੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ, ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਚਮਕ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਦੂਰ ਸਤੇਪੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਰ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਵਾਇਲਿਨ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤਕ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਜ਼ੋਬਾਰ ਦੀ ਗੁਆਚੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ? ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੋ ਪੱਥਰ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਚਲ ਸੁੱਟਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਇਕ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਰਾਤ ਗਈ ਤੱਕ ਅੱਗ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਥੱਕ ਗਏ ਤਾਂ ਦਾਨੀਲੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: 'ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਗੀਤ ਸੁਣਾ, ਜ਼ੋਬਾਰ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੂਹ ਖਿੜ ਜਾਏ!' ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੇ ਰਾਦਾ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਜਿਹੜੀ ਕੁਝ ਹੀ ਦੂਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਲੇਟੀ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਤਾਰਾਂ ਉਤੇ ਗਜ਼ ਫੇਰਿਆ। ਵਾਇਲਿਨ ਇੰਝ ਗਾ ਉਠੀ ਜਿਵੇਂ ਗਜ਼ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਉਤੇ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਲੋਇਕੋ ਗਾਉਣ ਲੱਗਾ:

ਹੇ, ਹੋ! ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ ਅਗਨੀ ਬਲੇ,
ਤੇ ਸਤੇਪੀ ਹੈ ਕਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ
ਹਵਾ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਮੇਰਾ ਘੋੜਾ ਚਲੇ
ਤੇ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਝੱਲਣਾ ਮੁਹਾਲ

"ਰਾਦਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉਸ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ, ਇਕ ਅਰਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਗਡਦੀ ਹੋਈ ਹੱਸ ਪਈ। ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਸੂਹਾ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੇ–ਹੋ, ਹੇ–ਹੋ! ਤੂੰ ਸਾਥੀ ਮੇਰੇ!
ਚੱਲ ਚੱਲੀਏ ਹੋ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ!
ਏਥੇ ਧੁੰਦ ਡੂੰਘੀ ਸਤੇਪੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰੇ
ਉਥੇ ਪਹੁਫੁਟਾਲਾ ਕਰੇ ਸਾਡਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ
ਹੇ–ਹੋ! ਉੱਡ ਚੱਲੀਏ ਆਕਾਸ਼ 'ਤੇ
ਜਿਥੇ ਹਰ ਰਾਤ ਦਿਨ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਵੇ
ਸਿਰਫ਼ ਘੋੜੇ ਦੀ ਅਯਾਲ ਨਾ ਛੁਹੇ ਕਿਤੇ
ਚੰਨ ਸੁਹਣੇ 'ਤੇ ਨਾ ਪੂੰਝਾ ਪੈ ਜਾਵੇ

"ਕਿਆ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ ਉਹ! ਅੱਜ ਕੱਲ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਾਉਂਦਾ। ਪਰ ਰਾਦਾ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਬੋਲੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਛਣਦਾ ਹੋਵੇ:

"'ਤੈਨੂੰ ਏਨਾ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਉੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਲੋਇਕੋ, ਮਤਾਂ ਕਿਸੇ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਮੂਧੇ ਮੂੰਹ ਡਿੱਗ ਪਵੇਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਬੈਠੇਂ, ਵੇਖੀਂ ਕਿਤੇ।'

"ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵਹਿਸ਼ੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਪਰ ਕਿਹਾ ਕੁਝ ਨਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਤੇ ਗਾਈ ਗਿਆ:

ਹੇ–ਹੋ! ਇਕਦਮ ਦਿਨ ਹੋ ਗਿਆ
ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਸਾਂ ਸੌਂ ਗਏ,
ਉਇ–ਹੋਇ! ਦਿਲ ਧੜਕਣੋਂ ਖੜੋ ਗ੍ਰਿਆ
ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਲਾਲ–ਸੂਹੇ ਹੋ ਗਏ!

"'ਇਹ ਹੋਇਆ ਨਾ ਗੀਤ!' ਦਾਨੀਲੋ ਬੋਲਿਆ। 'ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਗੀਤ ਸੁਣਿਆ ਮੈਂ; ਸ਼ੈਤਾਨ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾਈਪ ਬਣਾ ਲਵੇ, ਜੇ ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲਾਂ ਤਾਂ!'

"ਬੁੱਢੇ ਨੂਰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਮੋਢੇ ਸੁੰਗੇੜੇ, ਤੇ ਜ਼ੋਬਾਰ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਭਰੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਸਾਂ। ਪਰ ਰਾਦਾ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ।

"'ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੱਛਰ ਨੇ ਬਾਜ਼ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ

2—1391

ਸੀ,' ਉਹ ਬੋਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਬਰਫ਼ ਮਾਰੀ ਹੋਵੇ।

"'ਤੇਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮਖ ਲੜਦੀ ਏ, ਰਾਦਾ,' ਦਾਨੀਲੋ ਲਮਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, ਪਰ ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਥੱਲੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਂਗ ਧੁਆਂਖਿਆ ਹੋਇਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

"'ਠਹਿਰ ਜਾ ਦਾਨੀਲੋ! ਤੇਜ਼-ਤੱਰਾਰ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਕੜਿਆਲ ਵੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਦੇ ਦੇ!"

"'ਕਿਆ ਸੁਹਣੀ ਤਕਰੀਰ ਏ,' ਦਾਨੀਲੋ ਖਿੜਖਿੜਾਇਆ। 'ਲੈ ਲੈ ਜੇ ਲੈ ਸਕਦੈਂ ਤਾਂ!'

"'ਠੀਕ ਏ,' ਜ਼ੋਬਾਰ ਬੋਲਿਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਦਾ ਵੱਲ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: 'ਸੁਣ, ਕੁੜੀਏ, ਜ਼ਰਾ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ, ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹੁ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਨੇ, ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ! ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਭਾਈ, ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਭਾ ਗਈ ਏਂ। ਆਹ, ਰਾਦਾ, ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਉਤੇ ਛਾ ਗਈ ਏਂ। ਪਰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੈ? ਜੋ ਹੋਣੈ, ਉਹ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣੈ, ਤੇ ਐਸਾ ਘੋੜਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਏ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝ ਕੇ, ਤੇ ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਕਰੀਂ; ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹਾਂ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ।' ਤੇ ਉਹ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟੀ ਤੇ ਲਾਟੋ-ਲਾਟ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜਾ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਰਾਦਾ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ, ਆਖ਼ਰ ਰਾਦਾ ਨੇ ਸਤੇਪੀ ਦੇ ਇਸ ਜੰਗਲੀ ਵਛੇਰੇ ਨੂੰ ਲਗਾਮ ਪਾ ਲਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਕਦਮ ਜ਼ੋਬਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਫੈਲੀਆਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਾਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਜਾ ਵੱਜਾ।

"ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ? ਇੰਝ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗੋਲੀ ਉਸ ਦਾ ਸੀਨਾ ਚੀਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਰਾਦਾ ਨੇ ਚਾਬਕ ਘੁਮਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੁਆਲੇ ਵੱਲ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

"ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਉਥੇ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹਿਕਾਰਤ ਭਰੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਨਾਲ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਣ ਲਗੇ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜ਼ੋਬਾਰ ਬੈਠ

ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਫਟ ਜਾਇਗਾ, ਫਿਰ ਉਹ ਚੁੱਪਚਾਪ ਉਠਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਵੀ ਵੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਸਤੇਪੀ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਨੂਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ: 'ਜਾਹ ਤੂੰ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ।' ਸੋ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਹੋ ਪਿਆ। ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ ਤੂੰ, ਬਾਜ਼।''

ਮਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਈਪ ਵਿਚੋਂ ਖੁਰਚ ਕੇ ਸਵਾਹ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਭਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੋਟ ਹੋਰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਵਲ ਲਿਆ, ਪਿੱਠ-ਭਾਰ ਲੇਟ ਗਿਆ ਤੇ ਧੁੱਪਾਂ ਤੇ ਹਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਲਾਏ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਕਹੇ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੌਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਫਰਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਹਵਾ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁੱਢਾ ਬਲੂਤ ਯਾਦ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਤਕੜਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੋਣ ਉਤੇ ਮਾਣ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਗਰ ਰੇਤ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਹਵਾ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਤੇਪੀ ਤੱਕ ਲਿਜਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਨੌਨਕਾ ਨੇ ਗਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਤਝੜ ਦੀ ਇਹ ਰਾਤ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

''ਲੋਇਕੋ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਲਮਕਾਈ ਜਿਵੇਂ ਕਮਚੀਆਂ ਹੋਣ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਕਰਾਹੁਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਰਾਹਟ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਗ਼ਮ ਨਹੀਂ ਘਟਦਾ—ਠੀਕ ਏ ਨਾ? ਇਹੋ ਮੁਸੀਬਤ ਏ। ਉਹ ਉਥੇ ਇਕ ਘੰਟਾ, ਦੋ ਘੰਟੇ, ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਹਿਲਿਆਂ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਬੱਸ ਬੈਠਾ ਹੀ ਰਿਹਾ।

''ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੀ ਦੂਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਆਕਾਸ਼ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਚੰਨ ਸਾਰੀ ਸਤੇਪੀ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਨਾਲ ਧੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਸੋ।

''ਇਕਦਮ ਮੈਨੂੰ ਰਾਦਾ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਲੋਂ ਇਧਰ ਨੱਠਦੀ ਆਉਂਦੀ ਦਿਸੀ।

''ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ! 'ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਏ,' ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, 'ਤੂੰ ਬਹਾਦਰ ਕੁੜੀ ਏਂ, ਰਾਦਾ!' ਉਹ ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀ।

ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਤ੍ਰਭਕ ਪਿਆ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਛੰਡੇ ਤੇ ਸਿਰ ਉਤਾਂਹ ਚੁਕਿਆ। ਇਕਦਮ ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਖੜੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਚਾਕੂ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਉਫ਼, ਇਹ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਠਣ ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ:

"'ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਸਿਰ ਉਡਾ ਦਿਆਂਗੀ!' ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਰਾਦਾ ਦੇ ਹੱਥ ਪਿਸਤੌਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲੋਇਕੋ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਬੱਚੀ ਸੀ ਉਹ! ਖ਼ੈਰ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਹੁਣ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਨੇ। ਵੇਖੋ ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਹੁੰਦੈ।

"'ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸੁਲਹ ਕਰਨ ਆਈ ਹਾਂ,' ਰਾਦਾ ਨੇ ਪਿਸਤੌਲ ਵਾਪਸ ਆਪਣੀ ਪੇਟੀ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। 'ਚਾਕੂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਦੇ।' ਉਸ ਨੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਤਿਊੜੀ ਪਾ ਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਲਗਾ। ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਭਰਾ! ਦੋ ਬੰਦੇ ਖੜੇ ਨੇ ਤੇ ਜਾਂਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਨੇ, ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਏਨੇ ਚੰਗੇ ਦਲੇਰ ਬੰਦੇ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਚਮਕਦਾ ਚੰਨ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਮੈਂ—ਤੇ ਬੱਸ।

"'ਸੁਣ ਜ਼ੋਬਾਰ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ,' ਰਾਦਾ ਬੋਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੋਢੇ ਸੁੰਗੇੜੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣ।

"'ਮੈਂ ਕਈ ਮੁੰਡੇ ਵੇਖੇ ਨੇ, ਪਰ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਦਲੇਰ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਏਂ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਮੁੱਛਾਂ ਮੁਨਵਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ; ਹਰ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਦਹਿ ਪੈਂਦਾ, ਜੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੀ? ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਬਹਾਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਜ਼ਨਾਨਾ ਜਿਹੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਬੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹਾਦਰ ਟੱਪਰੀਵਾਸ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ, ਜ਼ੋਬਾਰ—ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜ਼ੋਬਾਰ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਤੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬਣ ਜਾਏਂ, ਦਿਲ ਜਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਬਣ ਜਾਏਂ, ਸੁਣਦਾ ਏਂ?'

"ਜ਼ੋਬਾਰ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹੱਸਿਆ। 'ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ,' ਉਹ ਬੋਲਿਆ। 'ਤੇਰੇ ਬੋਲ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇਂਦੇ ਨੇ। ਬੋਲੀ ਚੱਲ!'

"'ਹੋਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਏ, ਜ਼ੋਬਾਰ: ਤੂੰ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰ ਲੈ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ

ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਕਰ ਕੇ ਰਹਾਂਗੀ; ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹੇਂਗਾ। ਸੋ ਸਮਾਂ ਨਾ ਗੁਆ। ਮੇਰੇ ਚੁੰਮਣ ਤੇ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਤੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਨੇ—ਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵੇਗ ਨਾਲ ਚੁੰਮਾਂਗੀ, ਜ਼ੋਬਾਰ! ਮੇਰੇ ਚੁੰਮਣਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਅਸਰ ਹੇਠ ਤੂੰ ਬੀਤੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਹਾਦਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭੁੱਲ ਜਾਏਂਗਾ।... ਤੇਰੇ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਗੀਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੱਪਰੀਵਾਸ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਹੋਰ ਸਤੇਪੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗੂੰਜਣਗੇ; ਹੁਣ ਤੋਂ ਤੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਰਾਦਾ ਲਈ, ਪਿਆਰ ਦੇ ਕੋਮਲ ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਕਰੇਂਗਾ।... ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਐਵੇਂ ਨਾ ਗੁਆ। ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਏ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏ ਕਿ ਕੱਲ ਤੋਂ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਇੰਝ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰੇਂਗਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਨੌਜਵਾਨ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਕਰਦਾ ਏ। ਤੇ ਸਾਰੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਝੁਕੇਂਗਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਚੁੰਮੇਂਗਾ, ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾਂਗੀ।'

''ਸੋ ਉਹ ਚੰਡਾਲ ਕੁੜੀ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਸੇ ਸੁਣੀ। ਸਿਰਫ਼ ਮਾਂਟੇ-ਨੀਗਰੋਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਸਿਆਣੇ ਦਸਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤੂੰ ਕੋਈ ਸੋਚ ਸਕਦੈਂ? ਸਾਲ ਭਰ ਮੱਥਾ ਮਾਰਦਾ ਰਹੁ, ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ।

''ਲੋਇਕੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਚੀਕ ਗੂੰਜ ਉਠੀ, ਅਜਿਹੀ ਚੀਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਫਟ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਰਾਦਾ ਕੰਬੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਜ਼ਾਹਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ।

'''ਸੋ ਕੱਲ ਤੱਕ ਅਲਵਿਦਾ, ਤੇ ਕੱਲ ਤੂੰ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕਰੇਂਗਾ ਜੋ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਏ, ਸੁਣਦਾ ਏਂ, ਜ਼ੋਬਾਰ?'

'''ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇੰਝ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ,' ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੇ ਕਰਾਹੁੰਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਫੈਲਾਈਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਵੇਖੇ ਤੋਂ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਉਥੋਂ ਚਲੀ ਗਈ, ਤੇ ਉਹ ਹਨੇਰੀ ਨਾਲ ਟੁੱਟੇ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ ਝੂਲਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਸਿਸਕੀਆਂ ਭਰਦਾ ਤੇ ਹੱਸਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

''ਏਨਾਂ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਲਾਅਨਤੀ ਰਾਦਾ ਨੇ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ।

''ਕਿਉਂ ਲੋਕ ਇੰਝ ਕਸ਼ਟ ਉਠਾਉਣ, ਕਿਸ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਏ? ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਆਹਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਜਿਸ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ? ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ!

''ਮੈਂ ਡੇਰੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਆ ਸੁਣਾਈ।

ਅਸੀਂ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਡੀਕਣਾ ਤੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਕੀ ਹੁੰਦੈ। ਤੇ ਹੋਇਆ ਇਹ, ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਅੱਗ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਜ਼ੋਬਾਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ। ਉਹ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਇਕੋ ਰਾਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਡਰਾਉਣੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਭੈੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਧਸ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਗੱਡ ਛੱਡੀਆਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕਿਆਂ, ਬੋਲਿਆ:

"'ਸੋ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ, ਸਾਥੀਓ: ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਫੋਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ-ਪਿਆਰਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀ, ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿਊਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਨਾ ਕੋਨਾ ਰਾਦਾ ਨੇ ਮੱਲ ਲਿਐ। ਉਸ ਰਾਦਾ ਨੇ, ਸੁੰਦਰ ਰਾਦਾ ਨੇ, ਜਿਹੜੀ ਮਹਾਰਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀ ਏ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਏ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਉਸ ਅਗੇ ਝੁਕਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵੇਖ ਸਕਣ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਐ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਇੰਝ ਖੇਡਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੱਲੀ ਚੂਹਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਏ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬਣੇਗੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਮੇਂਗੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰੇਗੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇੱਛਾ ਗੁਆ ਬੈਠਾਂਗਾ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਗ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂ, ਇੰਝ ਹੀ ਏ ਨਾ, ਰਾਦਾ?' ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਕਿਆਸ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਗੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਸੋਚੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਡਿਗਦਿਆਂ ਨਾ ਵੇਖੀਏ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੁੜੀ ਰਾਦਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗੱਲ ਸੀ, ਕੁਝ ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ।

"'ਸੋ?' ਰਾਦਾ ਜ਼ੋਬਾਰ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕੂਕੀ।

"'ਏਨੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਕਰ। ਬਥੇਰਾ ਸਮਾਂ ਏ—ਤੰਗ ਪੈ ਜਾਏਂਗੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ,' ਜ਼ੋਬਾਰ ਹੱਸਿਆ। ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਫ਼ੌਲਾਦ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਸੀ।

"'ਸੋ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਇਹ ਹੈ, ਸਾਥੀਓ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ

ਰਹਿ ਹੀ ਕੀ ਗਿਐ? ਇਕੋ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਰਹਿ ਗਈ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਵੇਖਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਰਾਦਾ ਦਾ ਦਿਲ ਏਨਾ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਏ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਖਾਂਗਾ। ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ, ਭਰਾਵੋ!'

"ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੈ, ਰਾਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ੋਬਾਰ ਦਾ ਛੁਰਾ ਦਸਤੇ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਖੁਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ।

"ਪਰ ਰਾਦਾ ਨੇ ਛੁਰਾ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁੱਟਿਆ, ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਿਟ ਜ਼ਖਮ ਤੱਕ ਖੜੀ, ਤੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉੱਚੀ ਸਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੀ:

"'ਅਲਵਿਦਾ, ਜ਼ੋਬਾਰ! ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਤੂੰ ਇੰਝ ਕਰੇਂਗਾ।' ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਮਰ ਗਈ।...

"ਸਮਝ ਗਿਐਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਸੀ, ਬਾਜ਼?! ਐਸੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਨਾਨੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਕਦੀ ਵੇਖੀ ਹੋਣੀ!"

"'ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਸੁੱਟ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਮੇਰੀ ਮਾਣਮੱਤੀ ਰਾਣੀ,' ਜ਼ੋਬਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੂਕਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਉਠੀ। ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਲੇਟਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹ ਮੋਈ ਰਾਦਾ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਏ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹਿਲਿਆਂ ਉੱਥੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਟੋਪੀਆਂ ਲਾਹੀਆਂ ਤੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਉਥੇ ਖੜੇ ਰਹੇ।

"ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦੈ? ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਨੂਰ ਗੁਰਾਇਆ: 'ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਕੱਸ ਦਿਓ ਇਸ ਦੀਆਂ!' ਪਰ ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਕੱਸਣ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਹੱਥ ਉਠਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨੂਰ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਸੋ, ਉਹ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦਾਨੀਲੋ ਨੇ ਰਾਦਾ ਦਾ ਸੁੱਟਿਆ ਛੁਰਾ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਖੜਾ ਇਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੌਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਫਰਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਛੁਰੇ ਦੇ ਫਲ ਉਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਰਾਦਾ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਫਿਰ ਦਾਨੀਲੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਤੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਛੁਰਾ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੋਭ ਦਿਤਾ। ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਰਾਦਾ ਦਾ ਪਿਓ ਸੀ, ਪੁਰਾਣਾ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾਨੀਲੋ!

"'ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿੱਤੈ,' ਦਾਨੀਲੋ ਵੱਲ ਮੁੜਦਿਆਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੋਇਕੋ ਬੋਲਿਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਦਾ ਨਾਲ ਰਲਣ ਲਈ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ।

"ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਖੜੇ ਰਹੇ। ਰਾਦਾ ਉਥੇ ਪਈ ਸੀ, ਆਪਣੀ

ਅਸੀਂ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਡੀਕਣਾ ਤੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਕੀ ਹੁੰਦੈ। ਤੇ ਹੋਇਆ ਇਹ, ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਅੱਗ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਜ਼ੋਬਾਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ। ਉਹ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਇਕੋ ਰਾਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਡਰਾਉਣੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਭੈੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਧਸ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਗੱਡ ਛੱਡੀਆਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕਿਆਂ, ਬੋਲਿਆ:

"'ਸੋ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ, ਸਾਥੀਓ: ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਫੋਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ-ਪਿਆਰਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀ, ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿਊਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਨਾ ਕੋਨਾ ਰਾਦਾ ਨੇ ਮੱਲ ਲਿਐ। ਉਸ ਰਾਦਾ ਨੇ, ਸੁੰਦਰ ਰਾਦਾ ਨੇ, ਜਿਹੜੀ ਮਹਾਰਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀ ਏ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਏ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਉਸ ਅਗੇ ਝੁਕਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵੇਖ ਸਕਣ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਐ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਇੰਝ ਖੇਡਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੱਲੀ ਚੂਹਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਏ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬਣੇਗੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਮੇਂਗੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰੇਗੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇੱਛਾ ਗੁਆ ਬੈਠਾਂਗਾ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਗ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂ, ਇੰਝ ਹੀ ਏ ਨਾ, ਰਾਦਾ?' ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਕਿਆਸ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਗੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਸੋਚੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਡਿਗਦਿਆਂ ਨਾ ਵੇਖੀਏ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੁੜੀ ਰਾਦਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗੱਲ ਸੀ, ਕੁਝ ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ।

"'ਸੋ?' ਰਾਦਾ ਜ਼ੋਬਾਰ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕੂਕੀ।

"'ਏਨੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਕਰ। ਬਥੇਰਾ ਸਮਾਂ ਏ—ਤੰਗ ਪੈ ਜਾਏਂਗੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ,' ਜ਼ੋਬਾਰ ਹੱਸਿਆ। ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਫ਼ੌਲਾਦ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਸੀ।

"'ਸੋ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਇਹ ਹੈ, ਸਾਥੀਓ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ

ਰਹਿ ਹੀ ਕੀ ਗਿਐ? ਇਕੋ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਰਹਿ ਗਈ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਵੇਖਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਰਾਦਾ ਦਾ ਦਿਲ ਏਨਾ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਏ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਖਾਂਗਾ। ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ, ਭਰਾਵੋ!'

''ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੈ, ਰਾਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ੋਬਾਰ ਦਾ ਛੁਰਾ ਦਸਤੇ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਖੁਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ।

''ਪਰ ਰਾਦਾ ਨੇ ਛੁਰਾ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁੱਟਿਆ, ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਿਟ ਜ਼ਖਮ ਤੱਕ ਖੜੀ, ਤੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉੱਚੀ ਸਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੀ:

'''ਅਲਵਿਦਾ, ਜ਼ੋਬਾਰ! ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਤੂੰ ਇੰਝ ਕਰੇਂਗਾ।' ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਮਰ ਗਈ।...

''ਸਮਝ ਗਿਐਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਸੀ, ਬਾਜ਼?! ਐਸੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਨਾਨੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਕਦੀ ਵੇਖੀ ਹੋਣੀ!''

'''ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਸੁੱਟ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਮੇਰੀ ਮਾਣਮੱਤੀ ਰਾਣੀ,' ਜ਼ੋਬਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੂਕਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਉਠੀ। ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਲੇਟਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹ ਮੋਈ ਰਾਦਾ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਏ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹਿਲਿਆਂ ਉੱਥੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਟੋਪੀਆਂ ਲਾਹੀਆਂ ਤੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਉਥੇ ਖੜੇ ਰਹੇ।

''ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦੈ? ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਨੂਰ ਗੁਰਾਇਆ: 'ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਕੱਸ ਦਿਓ ਇਸ ਦੀਆਂ!' ਪਰ ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਕੱਸਣ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਹੱਥ ਉਠਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨੂਰ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਸੋ, ਉਹ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦਾਨੀਲੋ ਨੇ ਰਾਦਾ ਦਾ ਸੁੱਟਿਆ ਛੁਰਾ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਖੜਾ ਇਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੌਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਫਰਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਛੁਰੇ ਦੇ ਫਲ ਉਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਰਾਦਾ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਫਿਰ ਦਾਨੀਲੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਤੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਛੁਰਾ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੋਭ ਦਿਤਾ। ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਰਾਦਾ ਦਾ ਪਿਓ ਸੀ, ਪੁਰਾਣਾ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾਨੀਲੋ!

'''ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿੱਤੈ,' ਦਾਨੀਲੋ ਵੱਲ ਮੁੜਦਿਆਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੋਇਕੋ ਬੋਲਿਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਦਾ ਨਾਲ ਰਲਣ ਲਈ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ।

''ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਖੜੇ ਰਹੇ। ਰਾਦਾ ਉਥੇ ਪਈ ਸੀ, ਆਪਣੀ

ਲਿਟ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਦਬਾਈ, ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ, ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਬਹਾਦਾ ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਘੁੰਗਰਿਆਲੇ ਵਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਲੁਕਾ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਕੁਝ ਦੇਰ ਅਸੀਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਉਥੇ ਖੜੇ ਰਹੇ। ਬੁੱਢੇ ਦਾਨੀਲੋ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਫਰਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਟੇ ਭਰਵਟੇ ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਲਫ਼ਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਧੌਲੇ ਸਿਰ ਵਾਲਾ ਨੂਰ ਮੂਧੇ ਮੂੰਹ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੋਢੇ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਰੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ, ਬਾਜ਼!

"...ਸੋ ਤੁਰਦੇ ਜਾਓ, ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਤੁਰਦੇ ਜਾਓ, ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਲਾਂਭੇ ਨਾ ਹੋਵੋ। ਸਿੱਧੇ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਤੁਰਦੇ ਜਾਓ; ਫਿਰ ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹਸ਼ਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬੱਸ, ਏਨੀ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਏ, ਮੇਰੇ ਬਾਜ਼!"

ਮਕਾਰ ਨੇ ਬੋਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਆਪਣਾ ਪਾਈਪ ਆਪਣੀ ਤੰਬਾਕੂ ਵਾਲੀ ਥੈਲੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ, ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੋਟ ਖਿੱਚ ਕੇ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਕੀਤਾ। ਭੂਰ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਹਵਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਲਹਿਰਾਂ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਨਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਉਠ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਸਾਡੀ ਬੁਝ ਰਹੀ ਅੱਗ ਕੋਲ ਆ ਖੜੋਤੇ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ।

"ਹੇ, ਹੇ!" ਮਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਪਿਆਰ-ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੂਕਿਆ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਮੁਸ਼ਕੀ ਘੋੜੇ ਦੀ ਧੌਣ ਥਾਪੜ ਲਈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ: "ਸੌਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।" ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਕੇਸ਼ੀਆਈ ਕੋਟ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਲਪੇਟ ਲਿਆ, ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਨਿੱਸਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅਹਿੱਲ ਲੇਟਿਆ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰੀ ਸੌਣ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਤੇਪੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰਾਦਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਤਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਏਨੀ ਮਾਣਮੱਤੀ, ਏਨੀ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਵਾਲੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਲ ਫੜੀ, ਹੱਥ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਘੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਸਾਂਵਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪੈਂਦੇ ਹੀ ਚਮਕਦੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਆਕਾਰ ਤਰਦਾ ਆ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁੰਡਿਆਲੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਟਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਠੰਡੇ ਅੱਥਰੂ ਧਾਰਾਂ ਬਣ ਕੇ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬਾਰਸ਼ ਵਧ ਗਈ ਤੇ ਸਾਗਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ—ਲੋਇਕੋ ਜ਼ੋਬਾਰ ਤੇ ਬੁੱਢੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾਨੀਲੋ ਦੀ ਧੀ ਰਾਦਾ—ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਧੁਨ ਵਿਚ ਸੋਗ-ਗੀਤ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਕੱਟੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਬੇਆਵਾਜ਼, ਮਟਕ ਨਾਲ; ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਸੁਹਣਾ ਜ਼ੋਬਾਰ ਮਾਣਮੱਤੀ ਰਾਦਾ ਨੂੰ ਨਾ ਫੜ ਸਕਦਾ।

1892

ਨੀਲਾ ਦੱਖਣੀ ਆਕਾਸ਼ ਧੂੜ ਨਾਲ ਇੰਝ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਧੁੰਦਲਾ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਹਰੀ ਜਿਹੀ ਭਾਹ ਮਾਰਦੇ ਸਾਗਰ ਉਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪਤਲੇ ਜਿਹੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਕੋਈ ਪਰਤੌ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੱਪੂਆਂ ਦੇ ਧੱਫੇ, ਸਟੀਮਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਪੈਲਰ, ਤੁਰਕ ਫੈਲੂਕਾ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਥੱਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਬੇੜੀਆਂ ਰਿੜਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਭੀੜ–ਭਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਚਾਰ–ਚੁਫੇਰੇ ਆ–ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਕੰਜੂਰ ਦੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਤਰ ਰਹੇ ਅਥਾਹ ਬੋਝਾਂ ਹੇਠ ਕੁਚਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੱਟ ਉਤੇ ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਪਟਕਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ—ਗਰਜਦੀਆਂ ਤੇ ਝੱਗ ਛਡਦੀਆਂ ਪਟਕਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੰਦ–ਮੰਦ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਲੰਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ, ਮਾਲ–ਲੱਦੀਆਂ ਵੈਗਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵੱਜਣਾ, ਪਟੜੀਆਂ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਉਤੇ ਉਤਾਰੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਦਾ ਧਾਤਵੀ ਵਿਰਲਾਪ, ਲੱਕੜ ਉਤੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਵੱਜਣ ਦੀ ਥਪਕ, ਗੱਡਿਆਂ ਦੀ ਖੜ–ਖੜ, ਵਿਰਲਾਪ ਤੋਂ ਚੀਕ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਟੀਮਸ਼ਿਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਟੀਆਂ, ਪਾਂਡੀਆਂ, ਜਹਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਚੁੰਗੀ ਦੇ ਗਾਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ—ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਦਾ ਕੰਨ ਬੋਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਗੀਤ ਬਣਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਵਿਦਰੋਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਉੱਚਾ ਉਠਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੇਠੋਂ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ—ਕਦੀ ਕੋਈ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਧਮਕ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਟੱਕਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਾੜਦੀ ਲੋ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਕੰਜੂਰ, ਫੌਲਾਦ, ਲੱਕੜ, ਪਟੜੀਆਂ ਦੇ ਪੱਥਰ, ਬੇੜੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ—ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੇਵਤੇ ਮਰਕਰੀ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਜੋਸ਼ ਭਜਨ ਦੀਆਂ ਬਲਵਾਨ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਮ ਸਮੂਹ–ਗਾਣ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਖੇੜਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ

ਮਨ, ਉਹ ਏਨੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਸਗੋਂ ਹਾਸੋਹੀਣੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਖੁਦ ਲੋਕ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਲਨਾਵਾਂ ਇਸ ਸਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਹਾਸੋਹੀਣੇ ਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ, ਧੂੜ-ਲਪੇਟੇ, ਖੁਥੜ ਤੇ ਫੁਰਤੀਲੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਉਤੇ ਲੱਦੇ ਭਾਰਾਂ ਹੇਠ ਦੂਹਰੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਧੂੜ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ, ਤੇ ਗਰਮੀ ਤੇ ਰੌਲੇ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਇਧਰ ਉਧਰ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਆ-ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਫੌਲਾਦ ਦੇ ਦਿਉਆਂ, ਵਪਾਰਕ ਮਾਲ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ, ਰੇਲ ਦੇ ਟਕਰਾ ਰਹੇ ਡੱਬਿਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ।

ਭਾਫ਼ ਛੱਡਦੇ ਖੜੇ ਧੜਵੈਲ ਜਹਾਜ਼ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਤੇ ਸ਼ਾਂ-ਸ਼ਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਆਹਾਂ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਘਸਮੈਲੇ ਤੇ ਧੂੜ-ਭਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਠੱਠਾ ਉਡਾਉਂਦੀ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਢਿੱਡਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਿਰਤ ਦੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਨਾਲ ਭਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡੈੱਕਾਂ ਉਪਰ ਰੀਂਗਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਂਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਏਨਾ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੂਡ ਕਣਕ ਇਹਨਾਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਢਿਡਾਂ ਵਿਚ ਭਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਉਤੇ ਢੋਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਿਲੋਗਰਾਮ ਅਨਾਜ ਕਮਾ ਸਕਣ। ਇਹ ਖੁਥੜ, ਪਸੀਨੋ ਪਸੀਨਾ ਹੋਏ, ਗਰਮੀ, ਰੌਲੇ ਤੇ ਲੱਕ-ਤੋੜਵੀਂ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਹਰਾਸੇ ਲੋਕ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਖ਼ੁਦ ਉਹਨਾਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਦੇਂਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿ ਲਵੋ, ਆਖ਼ਰ ਭਾਫ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ—ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕੌੜੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਇਕ ਪੂਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਰੌਲਾ ਬੋਝਲ ਸੀ; ਧੂੜ ਨਾਸਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਤਪਸ਼ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੂੰਹਦੀ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਤਣਿਆ ਤਣਿਆ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਹਿਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਉਤੇ ਆਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੁਖ਼ਾਂਤ ਹਾਦਸਾ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧਮਾਕਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ

ਤੇ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹ ਲੈ ਸਕਣ। ਤੇ ਫਿਰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਚੁੱਪ ਛਾ ਜਾਏਗੀ, ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਪਾੜਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਿਝ ਚਾੜ੍ਹਨ ਤੇ ਪਾਗਲ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਧੂੜ ਤੇ ਹੱਲਾ-ਗੁੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਸਾਗਰ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ...

ਘੜਿਆਂ ਉਤੇ ਮਾਪੀਆਂ-ਤੋਲੀਆਂ ਤੇ ਗੂੰਜਵੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਸੱਟਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਆਖ਼ਰੀ ਥਰਕਣਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿਰਤ ਦਾ ਵਹਿਸ਼ੀ ਸੰਗੀਤ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਮਿੰਟ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਿਰਫ ਅਸੰਤੋਖ ਦੀ ਬੁੜਬੁੜ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਾਗਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂ-ਸ਼ਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

1

ਜਦੋਂ ਪਾਂਡੀਆਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਛਾਬੜੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਤੇ ਛਾਂਦਾਰ ਟਿਕਾਣੇ ਲੱਭਣ ਲਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉਤੇ ਖਿੰਡ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਪਟੜੀਆਂ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਸਕਣ, ਤਾਂ ਗਰੀਸ਼ਕਾ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਬਘਿਆੜ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ—ਪੱਕਾ ਸ਼ਰਾਬੀ, ਦਲੇਰ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਚੋਰ। ਉਹ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਤੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਸੀ; ਉਸ ਨੇ ਘਸੀ ਹੋਈ ਘਟੀਆ ਮਖਮਲ ਦੀ ਪੈਂਟ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਪਾਟੇ ਕਾਲਰ ਵਾਲੀ ਗੰਦੀ ਸੂਤੀ ਕਮੀਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੀ ਹੱਡਲ ਛਾਤੀ ਦਿਸਦੀ ਸੀ। ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਚਿੱਟੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤਲੇ ਤੇ ਬਾਜ਼ ਵਰਗੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਫਿੱਸੀ ਹੋਈ ਦਿੱਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਸੁੱਤਾ ਉਠਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਭੂਰੀ ਮੁੱਛ ਵਿਚ ਇਕ ਤੀਲਾ ਅੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤੀਲਾ ਉਸ ਦੀ ਖੱਬੀ ਗਲ੍ਹ ਉਤੇ ਵਧੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੋੜੀ ਲਾਈਮ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਟਾਹਣੀ ਅੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੰਮਾ, ਪਤਲਾ ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਟਹਿਲਦਾ ਹੋਇਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਤੇ ਦੀ ਚੁੰਜ ਵਰਗੇ ਨੱਕ ਨਾਲ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸੁੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਪਾਂਡੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸਲੇਟੀ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਘੁਮਾ ਰਿਹਾ

ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਬਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਂਗ ਫਰਕਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਰਗੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਵਿੰਗੀਆਂ-ਟੇਢੀਆਂ ਜਕੜ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਕੜਾਕੇ ਕਢੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਸੈਂਕੜੇ ਤੇਜ਼-ਤਰਾਰ ਆਵਾਰਾਗਰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਉਹ ਇਕਦਮ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਪਤਲੇਪਣ ਤੇ ਮੰਤਵ-ਭਰਪੂਰ ਚਾਲ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਤੈਪੀ ਦੇ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਚਾਲ ਨੇ ਉਸ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਦੀ ਉਡਾਨ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਦਿੱਖ ਹੇਠ ਖਿਚਾ-ਭਰੀ ਚੌਕਸੀ ਲੁਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਪਾਂਡੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਤੱਕ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਇਕ ਗਠੀਲਾ ਜਿਹਾ, ਮੂਰਖਾਂ ਵਰਗੇ ਤੇ ਚਟਾਕਾਂ ਭਰੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਮੁੰਡਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਧੌਣ ਉਤੇ ਖਰੂੰਢਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਲੜ ਕੇ ਹਟਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੱਲਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਦੱਬੇ ਸਾਹ ਬੋਲਿਆ:

"ਗੁਦਾਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੰਢਾਂ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀਆਂ, ਉਹ ਢੂੰਡ ਰਹੇ ਨੇ।"

"ਫੇਰ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਉਤੇ ਦੌੜਾਉਂਦਿਆਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ।

"'ਫੇਰ' ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਮੈਂ ਕਹਿਨਾ ਉਹ ਢੂੰਡਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ, ਹੋਰ ਕੀ?"

"ਤੇ ਤੇਰਾ ਮਤਲਬ ਏ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦਿਆਂ?"

ਤੇ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਥੇ ਗੁਦਾਮ ਸਥਿਤ ਸੀ।

"ਪੈ ਢੱਠੇ ਖੂਹ ਵਿਚ।"

ਮੁੰਡਾ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।

"ਉਏ, ਠਹਿਰ ਜ਼ਰਾ! ਤੇਰਾ ਇਹ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਿਨ੍ਹੇ ਕੀਤੈ? ਕਿਵੇਂ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਈਨਬੋਰਡ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਲਿਐ! ਮੀਸ਼ਕਾ ਕਿਧਰੇ ਦੇਖਿਐ?"

"ਬੜੇ ਚਿਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ," ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ।

ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਣੂਆਂ

ਵਾਂਗ ਦੁਆ-ਸਲਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁਸ਼-ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਕਾਟਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਹਦਾ ਕੁਝ ਰੌਂ ਖ਼ਰਾਬ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਖੇਪ ਜੁਆਬ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਢੇਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਇਕਦਮ ਇਕ ਚੁੰਗੀ ਦਾ ਗਾਰਦ ਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿਤਾ — ਗੂੜ੍ਹਾ-ਹਰਾ, ਧੂੜ-ਲਿਬੜਿਆ, ਲੜਾਕੇ ਹੋਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਿੱਧਾ। ਉਸ ਨੇ ਵੰਗਾਰਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਲਿਆ, ਆਪਣਾ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਛੁਰੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਉਤੇ ਰਖ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਲਰ ਤੋਂ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਵਧਾਇਆ।

"ਰੁਕ ਜਾ! ਕਿਧਰ ਚਲਿਐਂ?"

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਇਕ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗਾਰਦ ਦੇ ਲਾਲ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ।

ਗਾਰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਲ, ਚਤਰ ਪਰ ਸਦਭਾਵੀ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਹਾਵਭਾਵ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ: ਗਲ੍ਹਾਂ ਫੁਲਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਲਾਲ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਭਰਵੱਟੇ ਸੁੰਗੇੜ ਲਏ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਘੁੰਮਣ ਲਗੀਆਂ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੇਹਦ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਪੈਣ ਲਗਾ।

"ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਵਾਰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਐ ਕਿ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵੱਲ ਆਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਪੱਸਲੀਆਂ ਤੋੜ ਦਿਆਂਗਾ! ਤੇ ਤੂੰ ਫਿਰ ਇਥੇ ਪਿਆ ਫਿਰਦੈਂ?" ਗਾਰਦ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ।

"ਕੀ ਹਾਲ ਐ, ਸੇਮੀਓਨਿਚ! ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ," ਅਡੋਲ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ।

"ਹੋਰ ਸੌ ਸਾਲ ਨਾ ਮਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦੈ! ਚੱਲ, ਚੱਲ!"

ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਸੇਮੀਓਨਿਚ ਨੇ ਵਧਿਆ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

"ਮੈਨੂੰ ਬੱਸ ਇਕ ਗੱਲ ਦਸ," ਸੇਮੀਓਨਿਚ ਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਲਾਦੀ ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁਟਦਿਆਂ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਸਤਾਨਾ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। "ਮੀਸ਼ਕਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿਧਰੇ?"

"ਕਿਹੜਾ ਮੀਸ਼ਕਾ? ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮੀਸ਼ਕਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਚੱਲਦਾ ਹੋ, ਭਾਊ, ਔਧਰ ਨੂੰ! ਜੇ ਗਦਾਮ ਦੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ..."

"ਉਹ ਲਾਲ-ਸਿਰਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ "ਕੋਸਤਰੋਮਾ" ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ।

"ਜਿਥੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਚੋਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋ, ਤੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈਂ! ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਗਏ ਨੇ ਉਹਨੂੰ, ਮੀਸ਼ਕਾ ਤੇਰੇ ਨੂੰ — ਕਿਸੇ ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਲੱਤ ਫੇਹ

ਲਈ ਸੂ। ਇਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿਨਾਂ, ਮਤਾਂ ਗਲਮਿਉਂ ਫੜ ਕੇ ਲਿਜਾਣਾ ਪਵੇ!''..

''ਦੇਖ ਹੁਣ ਤੂੰ! ਆਪੇ ਤੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਮੀਸ਼ਕਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਪਰ ਤੂੰ ਜਾਣਦੈਂ। ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਏਨਾ ਚਿੜਚਿੜਾ ਹੋ ਗਿਐਂ, ਸੇਮੀਓਨਿਚ?''

''ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਮਾਰ, ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੋ!''

ਗਾਰਦ ਨੂੰ ਗ਼ੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ; ਉਸ ਨੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਫੜੀ ਰਖਿਆ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਹੇਠੋਂ ਉਸ ਵੱਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਗਿਆ:

''ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਦੀ ਏ? ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਕੀ ਹਾਲ ਏ? ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਰਿਹੈਂ?.. ਬੀਵੀ ਕਿਦਾਂ ਏ, ਬੱਚੇ ਕਿਦਾਂ ਨੇ? ਠੀਕ ਠਾਕ ਨੇ?'' ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੰਦ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਨਜ਼ਰ ਪਏ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਠੱਠਾ ਉਡਾਉਂਦੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਨਾਲ ਗੱਲ ਅਗੇ ਵਧਾਈ: ''ਕਿੰਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਵਾਂ, ਪਰ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ—ਦਰ-ਅਸਲ ਪੀਣਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ...''

''ਬੱਸ ਕਰ! ਬੱਸ ਕਰ! ਠੱਠਾ ਨਾ ਕਰ, ਹੱਡਲ ਸ਼ੈਤਾਨ! ਮੈਂ, ਭਾਊ, ਤੈਨੂੰ ਠੀਕ ਕਹਿਨਾਂ!.. ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਤੇਰੀ ਫੇਰ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਹਾਂ ਲਾਉਣ ਦੀ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਊ?''

''ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਏਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੀਏ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਾ ਮੁੱਕੇ। ਸਹੁੰ ਰੱਬ ਦੀ, ਏਨਾ ਕੰਮ ਏ ਇਥੇ, ਸੇਮੀਓਨਿਚ! ਸੁਣਿਐ ਤੂੰ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੰਢਾਂ ਹੋਰ ਖਿਸਕਾ ਲਈਐਂ? ਧਿਆਨ ਰਖੀਂ, ਕਿਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸ ਜਾਈਂ!..''

ਸੇਮੀਓਨਿਚ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੰਬਣ ਲਗਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਥੁੱਕ ਉੱਡਣ ਲਗੀ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਭਰਦਾ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਗੇਟਾਂ ਤੱਕ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗਾਰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਤੁਰੀ ਆਇਆ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਹੁਣ ਚੰਗੇਰੇ ਰੌਂ ਵਿਚ ਸੀ; ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀਟੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਧੁਨ ਕੱਢੀ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ, ਚਾਲ ਹੌਲੀ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਹੱਸਣ ਲਗਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਅਗੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਲਗਾ।

''ਜ਼ਰਾ ਵੇਖ, ਗਰੀਸ਼ਕਾ, ਮਾਲਕ ਤੇਰਾ ਕਿੰਨਾ ਖਿਆਲ ਰਖਦੇ ਨੇ!'' ਇਕ ਪਾਂਡੀ ਬੋਲਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਨਿੱਸਲ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

''ਸੇਮੀਓਨਿਚ ਵੇਖ ਰਿਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਕਿਧਰੇ ਕਿਸੇ ਕਿੱਲ ਉਤੇ ਨਾ ਰਖ ਲਵਾਂ,'' ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਤਕ ਆ ਗਏ। ਦੋ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਟਟੋਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਨੇ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਠੇਕੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਥੜ੍ਹੇ ਉਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਗੇਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਗੱਡਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਤਾਰ ਗੜ-ਗੜ ਕਰਦੀ ਬਾਹਰ ਆਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਖ਼ਾਲੀ ਗੱਡਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਤਾਰ ਅੰਦਰ ਗਈ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਾਡੀਵਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਉਤੇ ਭੁੜਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਤੇ ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟੇ ਦੇ ਬੱਦਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲ ਚਮੜਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਲੀ ਗੜਬੜ ਵਿਚਕਾਰ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਰੌਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਾਲ ਹੱਥ ਲੱਗਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਮਾਲ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁੰਗੇੜ ਲਈਆਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਭਲਕ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਬੈਂਕ-ਨੋਟ ਕਿਵੇਂ ਖ਼ਰਚ ਕਰੇਗਾ।... ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਮੀਸ਼ਕਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਅੱਜ ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਲੱਤ ਤੁੜਵਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਨਜਿੱਠ ਸਕੇਗਾ। ਮੌਸਮ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਸ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੱਲ।

ਉਸ ਤੋਂ ਛੇ ਕੁ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ, ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਖੰਭੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪਟੜੀ ਉਤੇ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਘਰ ਦੀ ਬਣੀ ਨੀਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਪਤਲੂਨ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਖ਼ਤ ਦੀ ਛਾਲ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਭੂਰੀ ਟੋਪੀ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਝੋਲਾ ਤੇ ਦਸਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਾਤਰੀ ਪਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਤੂੜੀ ਵਿਚ ਲਪੇਟੀ ਤੇ ਬੜੀ ਸੁਥਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁੰਡਾ ਤਕੜਾ ਸੀ, ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ, ਕੱਕੇ ਵਾਲ, ਚਿਹਰਾ ਧੁੱਪ ਤੇ ਹਵਾ ਨਾਲ ਸੰਵਲਾਇਆ ਹੋਇਆ,

ਤੇ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਇਤਬਾਰੀ ਤੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ-ਟੱਕ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਦੰਦ ਵਿਖਾਏ, ਜੀਭ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ, ਡਰਾਉਣਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਲਗਾ।

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੁੰਡਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਣ ਲੱਗਾ, ਫੇਰ ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ; ਉਹ ਹੱਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਕਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ: "ਕਿਆ ਅਜੀਬ ਆਦਮੀ ਹੈ!" ਨਾਲ ਹੀ ਘੱਟੇ ਦੇ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਝੋਲਾ ਘਸੀਟਦਾ ਤੇ ਦਾਤਰੀ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਖੜਾਕ ਕਰਦਾ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਉਠਿਆਂ ਉਸ ਥੜ੍ਹੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਜਿਥੇ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੈਠਾ ਸੀ।

"ਕਿਉਂ, ਭਾਊ, ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ ਲਗਦੈਂ, ਖ਼ੂਬ!" ਉਹ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੀ ਪਤਲੂਣ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ।

"ਹਾਂ, ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ, ਬੱਚੂ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ," ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਮੰਨਿਆ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਇਸ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਨ। "ਘਾਹ ਕੱਟਦਾ ਰਿਹੈਂ?"

"ਹਾਂ, ਘਾਹ ਕੱਟਿਐ, ਪਰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਬਣੇ। ਮਾੜੇ ਸਮੇਂ ਨੇ। ਕਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਏਨੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿਸੇ! ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਲ-ਮਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਇਥੇ ਆਏ ਨੇ। ਏਨੇ ਕੁ ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੂਬਾਨ ਵਿਚ ਸੱਠ ਕੋਪੇਕ ਮਿਲਦੇ ਨੇ, ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ!.. ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਉਹ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਰੂਬਲ, ਸਗੋਂ ਪੰਜ ਤੱਕ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।"

"ਦੇਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ! ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਸੇ ਰੂਸੀ 'ਤੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਬਲ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ! ਦੱਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਜ਼ਾਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ—'ਮੈਂ ਰੂਸੀ ਜੇ, ਲੋਕੋ!'—ਤੇ ਇਕਦਮ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੱਚੀਆਂ ਵਢਦੇ, ਉਂਗਲਾਂ ਖੋਭਦੇ, ਹੂ-ਹੂ, ਹਾ-ਹਾ, ਤੇ ਤਿੰਨ ਰੂਬਲ ਦੇ ਦੇਂਦੇ। ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਦਾ, ਤੇ ਰਹੀ ਜਾਹ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚਾਹੇਂ!"

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੋਲ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਅਚੰਭੇ-ਭਰੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਮਖ਼ੌਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਗੰਭੀਰ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੁਸਕਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਲਈ।

"ਅਜੀਬ ਸ਼ੈ ਏਂ ਤੂੰ, ਇੰਝ ਗੱਲ ਕਰਦੈਂ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਸੱਚ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਸੁਣੀ ਜਾਨਾਂ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰੀ ਜਾਨਾਂ ...ਨਹੀਂ, ਸਹੁੰ ਰੱਬ ਦੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ..."

"ਨਾ, ਤੇ ਕੀ? ਮੈਂ ਇਹੀ ਤਾਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ..."

"ਠਹਿਰ ਤਾਂ ਸਹੀ!" ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। "ਤੂੰ ਮੋਚੀ ਏਂ? ਕਿ ਦਰਜ਼ੀ? ਕਿ ਕੀ?"

"ਮੈਂ ਕੀ ਹਾਂ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਪੁਛਿਆ ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਸੋਚ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਂ ਮਾਛੀ..."

"ਮਾਛੀ? ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ, ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਦਾ ਹੁੰਦੈਂ?.."

"ਮੱਛੀਆਂ ਕਿਉਂ? ਇਥੋਂ ਦੇ ਮਾਛੀ ਸਿਰਫ ਮੱਛੀਆਂ ਨਹੀਂ ਫੜਦੇ। ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਲਾਸ਼ਾਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਲੰਗਰ, ਡੁੱਬੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਫੜਦੇ ਨੇ! ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਫੜਨ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਕੁੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ..."

"ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹੈਂ, ਫੇਰ!... ਤੂੰ ਕਿਤੇ ਉਹਨਾਂ ਮਾਛੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੇ ਗੌਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ:

> ਸੁੱਕੇ ਤੱਟਾਂ ਉਤੇ
> ਅਸੀਂ ਸੁੱਟੀਏ ਜਾਲ
> ਜਾਂ ਜਿਥੇ ਦਰ ਹੋਵੇ ਖੁਲ੍ਹਾ
> ਜਾਂ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਢੇਰ ਮਾਲ!

"ਕਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਾਛੀ ਮਿਲਿਆ ਈ?" ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਘੋਖਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਤੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਐ।"

"ਪਸੰਦ ਨੇ?"

"ਕੌਣ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ? ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਘਟੋ-ਘਟ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਤਾਂ ਨੇ; ਜੋ ਚਾਹੁਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ..."

"ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਤੂੰ, ਇਹਦਾ, ਮਤਲਬ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦੈਂ?"

"ਹਾਂ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਆਪ, ਜਾਓ—ਜਿਥੇ ਚਾਹੋ, ਕਰੋ—ਜੋ ਚਾਹੋ।... ਸਿਰਫ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਰਖ ਸਕੋ, ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਗਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੱਥਰ ਨਾ ਪੈ ਜਾਣ। ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਾਓ, ਤੇ ਸਿਵਾਇ ਰੱਬ ਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਮਜ਼ੇ ਮਾਣੋ।"

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਥੁੱਕਿਆ ਤੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ।

"ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਲੈ..." ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ। "ਮੇਰਾ ਪਿਓ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ, ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਛਡਿਆਂ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬੁੱਢੀ ਏ, ਜ਼ਮੀਨ ਸੋਕੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ? ਆਖ਼ਰ ਜੀਣਾ ਤਾਂ ਪੈਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ? ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਘਰ ਮੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਸਕਦੈ। ਠੀਕ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਦੇਣ ਤਾਂ।... ਪਰ ਨਹੀਂ, ਸਹੁਰਾ ਚੰਡਾਲ ਇਹ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ... ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ... ਕਈ ਸਾਲ! ਸੋ, ਇਹ ਗੱਲ ਏ। ਸਿਰਫ਼ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਡੇਢ ਸੌ ਰੂਬਲ ਲਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਸੇ ਵਕਤ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਪਿਓ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜਾ ਡਟਾਂ ਤੇ ਕਹਾਂ: 'ਆਪਣੀ ਮਾਰਫ਼ਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇਂਗਾ? ਨਹੀਂ? ਨਾ ਸਹੀ, ਰੱਬ ਦੀ ਦਯਾ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਹੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ।' ਸੋ ਮਤਲਬ ਕੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਆਪ।... ਹਾਂ–ਆਂ," ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ। "ਪਰ ਹੁਣ ਲਗਦੈ ਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਏ ਉਥੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਦੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੂਬਾਨ ਤੋਂ ਸੌ ਦੋ ਸੌ ਕਮਾ ਲਿਆਵਾਂਗਾ ਤੇ ਬੱਸ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗਾ!.. ਪਰ ਮੈਂ ਫੁੱਟੀ ਕੌਡੀ ਨਹੀਂ ਕਮਾ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਹੀ ਬਣਨਾ ਪਏਗਾ।... ਕਦੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਖੇਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੋ ਇਹ ਨੇ ਗੱਲਾਂ! ਹਾ–ਹਾ!"

ਮੁੰਡਾ ਸਚਮੁਚ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਜਵਾਈ ਬਣਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਝੌਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਪਾਸੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ।

"ਤੇ ਹੁਣ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹੈਂ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਘਰ ਨੂੰ—ਹੋਰ ਕਿਧਰ?"

"ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ, ਹੋ ਸਕਦੈ ਤੂੰ ਤੁਰਕੀ ਹੀ ਨਾ ਚਲਿਆ ਹੋਵੇਂ..."

"ਤੁ–ਰ–ਕੀ!" ਮੁੰਡਾ ਕਹਿ ਉਠਿਆ। "ਕਿਹੜਾ ਇਮਾਨਦਾਰ ਇਸਾਈ ਕਦੀ ਤੁਰਕੀ ਜਾਏਗਾ? ਕੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਊ!.."

"ਤੂੰ ਤਾਂ ਉੱਲੂ ਏਂ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ ਤੇ ਮੁੜਕੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ। ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸਿਹਤਮੰਦ ਪੇਂਡੂ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ...

ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧੁੰਦਲੇ ਜਿਹੇ ਅਸੰਤੋਖ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਕੰਮ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ

ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਖ਼ਲਲ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਉਸ ਰਾਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੈੜਾ ਮਨਾਉਂਦਿਆਂ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ ਤੇ ਟੇਢੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਆਵਾਰਾ ਆਦਮੀ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਾਸੋਹੀਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਲ੍ਹਾਂ ਫੁਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਬੁਲ੍ਹ ਲਮਕਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੰਗੇੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਝਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਆਵਾਰਾ ਚੀਥੜੇਪੋਸ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਏਨੀ ਜਲਦੀ ਤੇ ਏਨੀ ਅਸੰਤੋਖਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਇਗੀ।

ਚੀਥੜੇਪੋਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਹੋਰ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਪੈਰ ਦੇ ਗੰਦੇ ਪੰਜੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਪਟੜੀ ਦੇ ਪਥਰ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਮੁੰਡਾ ਉਸ ਨਾਲ ਹਿਸਾਬ ਬਰਾਬਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

"ਏ, ਮਾਛੀ! ਅਕਸਰ ਦੌਰ ਚਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ?" ਉਸ ਨੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮਾਛੀ ਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲਗਾ:

"ਸੁਣ, ਬਚੂੰਗੜੇ! ਅੱਜ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੈਂ? ਜਲਦੀ ਬੋਲ!"

"ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ?" ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਬੇਯਕੀਨੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਪੁਛਿਆ।

"ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ? ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੇਵਾਂ। ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਣ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਤੂੰ ਚੱਪੂ ਚਲਾਏਂਗਾ।"

"ਓ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਆਖ਼ਰ ਕੰਮ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਤੂੰ... ਕਿਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸਾ ਦੇਵੀਂ। ਤੂੰ ਅਜੀਬ ਆਦਮੀ ਏਂ, ਤੇਰਾ ਕੀ ਪਤਾ..."

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਸੜਨ ਲਗਾ।

"ਐਵੇਂ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਬਕੀ ਜਾਹ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੇਰੀ ਖੋਪੜੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀਆਂ," ਉਹ ਠੰਢੇ ਕੀਨੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ। "ਮੈਂ ਇਕ ਧਰਾਂਗਾ ਕਰਾਰੀ ਤੇਰੀ ਖੋਪੜੀ ਉਤੇ ਤੇ ਫੇਰ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਚਾਨਣਾ ਹੋਵੇ।"

ਉਹ ਪਟੜੀ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁੱਛ ਨੂੰ ਤਾਅ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਉਭਰੀਆਂ ਨਸਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁੱਕੇ ਵਿਚ ਵੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੁੰਡਾ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਆਸ-ਪਾਸ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਫਿਰ, ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਵੀ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉਠ ਖਲੋਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮਾਪਦੇ ਹੋਏ ਉਥੇ ਖੜੇ ਰਹੇ।

"ਅੱਛਾ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਕੁਰੱਖ਼ਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਖੌਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਫਰਕਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਢੱਗੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਘਿਣਾਉਨੀ ਚੀਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਏਨੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਨੀਲੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਏਨਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਤੇ ਸੰਵਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਨ; ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਇਕ ਘਰ ਵੀ ਸੀ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਜਵਾਈ ਬਨਣ ਦੀ ਉਸ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਤੀਤ ਤੇ ਭਵਿਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਫਰਤ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਇਕ ਬੱਚਾ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਾ ਉਹ ਕਦਰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਣਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਅਸੁਖਾਵੀਂ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਤੇ ਭੈੜਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਜਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ।

ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਪਛਾਣ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਰਖਦਾ ਹੈ।

"ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਇਤ... ਰਾਜ਼ ਹੋ ਸਕਦੈ," ਉਹ ਬੋਲਿਆ। "ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਕੰਮ ਹੀ ਤਾਂ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾਂ। ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦੈ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ... ਖੈਰ, ਤੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਕਾਮਾ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਤੂੰ ਏਨਾ... ਖੁਥੜ ਏਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਪਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਭਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੇ? ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ!.. ਕਈ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ।"

"ਚੱਲ ਠੀਕ ਏ, ਠੀਕ ਏ। ਸੋ ਰਜ਼ਾਸੰਦ ਹੈਂ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਨਰਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੁੜ ਪੁਛਿਆ।

"ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹਾਂ!.. ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ! ਦਸ ਕੀ ਦੇਵੇਂਗਾ।"

"ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜੈਸਾ ਕਾਮ ਵੈਸਾ ਦਾਮ। ਕੰਮ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਹੀ ਦਾਮ ਦੀ ਗੱਲ... ਹੋ ਸਕਦੈ ਤੈਨੂੰ ਪੰਜ ਰੂਬਲ ਹੀ ਮਿਲਣ, ਸਮਝਿਆ।"

ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਗੱਲ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਮੁੰਡਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਠੀਕ ਠੀਕ ਦੱਸਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕੇ ਤੇ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ।

"ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁਜਣਾ, ਭਾਊ।"

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਖੇਡਿਆ।

"ਚੱਲ ਹੁਣ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਛੱਡ। ਚੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰਾਬਖ਼ਾਨੇ ਚੱਲੀਏ।"

ਤੇ ਉਹ ਗਲੀ ਵਿਚ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲਗੇ, ਚੇਲਕਾਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕਾਂ ਵਾਂਗ ਤਾਅ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੁੰਡਾ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ ਤੇ ਬੇਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ।

"ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਏ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਗਵਰੀਲਾ," ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਗੰਦੇ, ਧੂੰ ਨਾਲ ਕਲਖਾਏ ਹੋਏ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਚੇਲਕਾਸ਼ ਕਾਊਂਟਰ ਤੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਗਾਹਕ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਵੋਦਕਾ ਦੀ ਇਕ ਬੋਤਲ, ਬੰਦ-ਗੋਭੀ ਦਾ ਸ਼ੋਰਬਾ, ਭੁੱਜਾ ਮਾਸ ਤੇ ਚਾਹ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੁੜ ਗਿਣਵਾਉਂਦਿਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ: "ਸਭ ਉਧਾਰ," ਜਿਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਬਾਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਗਵਰੀਲਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਲਈ ਇਕਦਮ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਭੈੜੀ ਦਿੱਖ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

"ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਖਾਵਾਂਗੇ ਤੇ ਨਾਲੇ ਗੱਲ ਨਿਬੇੜਾਂਗੇ। ਤੂੰ ਇਥੇ ਬੈਠ ਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਇਥੋਂ ਨੇੜਿਉਂ ਕਿਧਰੋਂ ਹੋ ਆਵਾਂ।"

ਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਵੇਖਿਆ। ਸ਼ਰਾਬਖਾਨਾ ਇਕ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਸੀ; ਇਹ ਹਨੇਰਾ ਤੇ ਸਿਲ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਵੋਦਕਾ,

ਤੰਬਾਕੂ ਦੇ ਧੂੰ, ਲੁੱਕ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਏਨੀ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਦਮ ਘੁਟਵੀਂ ਬੋ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਲੁੱਕ ਤੇ ਕੋਲੇ ਦੀ ਧੂੜ ਵਿਚ ਲੱਥ-ਪੱਥ, ਲਾਲ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਜਹਾਜ਼ੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਈ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਢੱਠਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਹਿਚਕੀਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਉਹ ਕੋਈ ਗੀਤ ਗੁਣਗੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੇ ਟੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਘੜੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਠਵੀ ਧੁਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਲ ਊਸ਼ਮੀ। ਜ਼ਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੂਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਮੋਲਦਾਵੀ ਔਰਤਾਂ ਸਨ। ਸਾਂਵਲੀਆਂ, ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ, ਲੀਰਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਉਹ ਵੀ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਬੀ ਜਿਹਾ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਆਕਾਰ ਦਿਸਦੇ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ, ਬੇਚੈਨ, ਮੰਦੇ ਹਾਲ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਏ ਹੋਏ...

ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਹੌਲ ਪੈਣ ਲਗੇ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਲਕ ਜਲਦੀ ਆ ਜਾਏ! ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕੋ ਆਵਾਜ਼ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਪੱਥਰ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਵਿਅਰਥ ਸਾਧਨ ਲਭਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬਹੁ-ਜੀਭਾ ਜਾਨਵਰ ਗਰਜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।... ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਚਦਾ ਜਾਪਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਚਕਰਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਡਰਾਉਣੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਿੰਦਾਲਾ ਗਈਆਂ।...

ਆਖ਼ਰ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਹਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵੋਦਕਾ ਦੀ ਤੀਜੀ ਗਲਾਸੀ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਉਹ ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗਾ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ ਖੁਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਜਿਹੜੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਗਲੇ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਨਿਕਲਦੇ, ਇਕਦਮ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਤੇ ਬੇਕਾਬੂ ਜਿਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਨਿਵਾਜਵੀਂ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

"ਬੱਸ, ਚੜ੍ਹ ਗਈ? ਹਟ, ਫੋਸੜ! ਪੰਜ ਗਲਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ!.. ਤੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਂਗਾ?"

"ਓ ਯਾਰ!" ਗਵਰੀਲਾ ਉਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਬੋਲਣ ਲਗਾ। "ਤੂੰ ਡਰ ਨਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਵਾਂਗਾ। ਆ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਾਂ, ਹੈਂ?.."

"ਚੱਲ, ਚੱਲ, ਰਹਿਣ ਦੇ। ਆਹ ਲੈ ਇਕ ਹੋਰ।"

ਗਵਰੀਲਾ ਪੀਂਦਾ ਗਿਆ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਬੜੇ ਤਾਲ ਨਾਲ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅਸੁਖਾਵਾਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਹਸਾਉਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਜਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਬੁੜਬੁੜਾ ਦੇਂਦੇ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਉਸ ਵੱਲ ਇਕ ਟਕ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਸੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਤੇ ਸ਼ਰਾਬਖ਼ਾਨਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਬੀਆਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਨਾਲ ਗਰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਾਲ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਜਹਾਜ਼ੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਘੂਕ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ।

"ਚੱਲ ਹੁਣ ਚਲੀਏ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਉਠਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ।

ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਨਾ ਉਠ ਸਕਿਆ ਤੇ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕਢ ਕੇ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੱਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

"ਇਹ ਤਾਂ ਗਿਆ!" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਮੁੜ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਹੋਇਆ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

ਗਵਰੀਲਾ ਹੱਸੀ ਗਿਆ ਤੇ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਇਕਟੱਕ, ਤੇਜ਼ ਤੇ ਸੋਚਵਾਨ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਬੈਠਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਉਸ ਦੇ ਬਘਿਆੜ ਜਿਹੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਚਾਹੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਮਰੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਠੋਸ ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਪਰਤਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲਗਾ ਕਿ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਸ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਪੀਣਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਪਿਆਲਾ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ, ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੂੰ, ਦਿੱਤਾ ਸੀ।... ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਉਤੇ ਰਸ਼ਕ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਰਸ ਵੀ; ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਅਫਸੋਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।... ਆਖ਼ਰ, ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਖੋ-ਵਖਰੇ ਹਾਵਭਾਵ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕੋ ਇਕ ਹਾਵਭਾਵ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਹੜਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਨਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਅਮਲੀ ਵੀ। ਉਸ

ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਉਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਬਾਹਵਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਫੜਿਆ, ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੋਡੇ ਨਾਲ ਮਾੜੇ ਮਾੜੇ ਧੱਕੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ, ਤੇ ਲਕੜਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲਿਟਾਇਆ। ਆਪ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਪਾਈਪ ਪੀਣ ਲਗਾ। ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਕੁਝ ਪਾਸੇ ਮਾਰੇ, ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹੂੰ–ਹਾਂ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਘੂਕ ਸੌਂ ਗਿਆ।

2

"ਤਿਆਰ ਏਂ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਪੁਛਿਆ ਜਿਹੜਾ ਚੱਪੂਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਇਕ ਮਿੰਟ 'ਚ। ਚੱਪੂ ਫਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੁੰਡਾ ਜ਼ਰਾ ਢਿਲੈ। ਚੱਪੂ ਨਾਲ ਜ਼ਰਾ ਠੋਕ ਲਵਾਂ?"

"ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ। ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਖੜਕਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਹਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਦਬਾ ਦੇ, ਆਪੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬੈਠ ਜਾਏਗਾ।"

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਚੁਪ–ਚਾਪ ਇਕ ਬੇੜੀ ਨਾਲ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਖ਼ਾਦਬਾਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਦੂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਲੂਤ ਦੀ ਲੱਕੜ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੁਰਕ ਫੇਲੂਕਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾੜ, ਸੰਦਲ ਤੇ ਸਰੂ ਦੀਆਂ ਗੇਲੀਆਂ ਲੱਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਇਕ ਦੇ ਮਗਰ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਸੀ; ਫਟੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਟੋਟੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਗਰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਕਾਲਾ ਤੇ ਤੇਲ ਵਾਂਗ ਭਾਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਲ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਲੂਣੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਤੱਟ ਨਾਲ ਜਾਂ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਵਜਦਾ ਮਧਮ ਜਿਹੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਉਤੇ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੀ ਬੇੜੀ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਰਾ ਡੋਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੱਟ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਾਰ, ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਆਕਾਰ ਦਿਸਦੇ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਮਸਤੂਲਾਂ ਉਤੇ ਰੰਗ–ਬਰੰਗੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਬੱਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰਤੌ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਅਣਗਿਣਤ ਪੀਲੇ ਚਟਾਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਾਲੀ ਮਖ਼ਮਲ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਥਰਕਦੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਸਾਗਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੂਕ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਹਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਪਿਛੋਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਕਾਮਾ ਸੌਂਦਾ ਹੈ।

"ਚੱਲ ਚਲੀਏ," ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਚੱਪੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

"ਚਲ।" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਪਤਵਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਧਕਾ ਦੇ ਕੇ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਲਦੂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਧਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ; ਜਿਥੇ ਵੀ ਚੱਪੂ ਪੈਂਦੇ, ਪਾਣੀ ਨੀਲੀ ਜਿਹੀ ਲਿਸ਼ਕ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਬੇੜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਹਲਕਾ ਹਲਕਾ ਚਾਨਣ ਦੇਂਦਾ ਰਿਬਨ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਏ? ਅਜੇ ਵੀ ਦੁਖਦੈ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ।

"ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ!.. ਸਿੱਕੇ ਵਾਂਗੂੰ ਭਾਰੈ।... ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿੱਲਾ ਕਰਦਾਂ।"

"ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਆਪਣਾ ਅੰਦਰ ਗਿੱਲਾ ਕਰ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਪਵੇਗਾ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੇ ਇਕ ਬੋਤਲ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧਾਈ।

"ਆਹਾ, ਰਬ ਦੀ ਸੌਂਹ ..."

ਕੁਝ ਗੁੜ-ਗੁੜ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ।

"ਕਿਉਂ, ਖ਼ੁਸ਼ ਏਂ? ਬਹੁਤ ਏ, ਬੱਸ ਕਰ!" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਰੋਕਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਦੂਜੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਰਸਤਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਤਿਖੀ ਤੇ ਬੇਆਵਾਜ਼ ਬੇੜੀ ਅਗੇ ਵਧਣ ਲਗੀ। ਇਕਦਮ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ ਤੇ ਸਾਗਰ—ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ—ਦੂਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨੀਲੇ ਦੁਮੇਲ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਉਠ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਵੈਂਗਣੀ ਤੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦੇ ਬੱਦਲ, ਕੰਢਿਆਂ ਤੋਂ ਰੂੰ ਵਰਗੇ ਤੇ ਪੀਲੇ; ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹਰਾ ਜਿਹਾ; ਐਸੀਆਂ ਉਦਾਸੀ ਭਰੀਆਂ, ਸਿੱਕੇ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਾਲੇ ਤੇ ਗ਼ਮਗੀਨ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਸੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੱਦਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦੇ, ਰੂਪ ਤੇ ਰੰਗ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਪਲ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਫਿਰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਗੰਭੀਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ।... ਇਹਨਾਂ ਬੇਜਾਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਧੀਮੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਾਰੂ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਗਿਣਤੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਜਾਣਗੇ, ਆਪਣੀ ਇਸ ਖੋਰੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਪਰੇਰੇ ਹੋਏ, ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਖਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਬਹੁ-ਰੰਗੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ, ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਤੇ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣ ਦੇਣਾ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਤਾਰੇ ਉਪਰ ਸਜੀਵ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਲਿਸ਼ਕ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਲਟਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਆਦਮੀਆਂ

ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਚਮਕ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਉੱਚੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਜਗਾਉਂਦੇ ਸਨ।

"ਸਮੁੰਦਰ ਚੰਗੈ ਨਾ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਠੀਕ ਐ! ਸਿਰਫ਼ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਡਰ ਲਗਦੈ," ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਚਪੂ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗਵਰੀਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਚੱਪੂ ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਧਮ ਜਿਹੀ ਟੁਣਕਾਰ ਤੇ ਥਪਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਨੀਲੀ ਲੋ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਡਰਦੈਂ! ਤੂੰ ਵੀ ਲਲ੍ਹਾ ਈ ਏਂ!" ਠੱਠਾ ਕਰਦਿਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੋਲਿਆ।

ਉਹ, ਇਕ ਚੋਰ, ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਧੜਕ, ਬੇਚੈਨ ਸੁਭਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪਿਆਸਾ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਪਰ੍ਤਿਤਣਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅੱਕਿਆ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਏਨੀਆਂ ਅਸੀਮਤ, ਆਜ਼ਾਦ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਤੇ ਜਿਸ ਸ਼ੈ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣਨਾ ਉਸ ਲਈ ਹੱਤਕ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਬੇੜੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤਵਾਰ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਚੀਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅਡੋਲ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਇਸ ਮਖ਼ਮਲੀ ਤੱਲ ਉਪਰ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸਾਗਰ ਦੇ ਤੱਲ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਘੀ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਭਰ ਦੇਂਦੀ, ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਘਟੀਆਪਣ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਮਾਰਦੀ। ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਆਦਮੀ ਵੇਖਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੀ ਕੁੜੱਤਣ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਨੇ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਕੀਮਤ ਗੁਆ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁੱਤੇ ਸਾਗਰ ਦਾ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਸਾਹ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਚੈਨ ਭਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਭੈੜੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਮਹਾਨ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।...

"ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕਿਥੇ ਏ?" ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਝਾਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਚਾਨਕ ਪੁਛਿਆ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਤ੍ਰਭਕ ਗਿਆ।

"ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਿੱਛੇ।"

ਉਹ ਇਸ ਬਾਲ ਜਿਹੇ ਨੂੰ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਣ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲੇ ਵਿਚ ਤੇ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਅੱਗ ਜਿਹੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲਗਾ ਤੇ ਉਹ ਖਰ੍ਹਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

"ਸੁਣ, ਜਿਥੇ ਹੈਂ, ਬੈਠਾ ਰਹੁ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਰਖ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਚੱਪੂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਲਿਆਂਦੈ, ਸੋ ਤੂੰ ਚੱਪੂ ਮਾਰੀ ਚਲ। ਤੇ ਜੇ ਤੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਲੁਤਰ-ਲੁਤਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮਾੜਾ ਹੋਏਗਾ। ਸਮਝਿਆ?"

ਬੇੜੀ ਮਾੜੇ ਜਿਹੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਰੁਕ ਗਈ, ਚੱਪੂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰ ਘਿਸਰਣ ਤੇ ਹਿੱਲਣ ਲਗੇ। ਗਵਰੀਲਾ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹਿਲਣ ਲਗਾ।

"ਚੱਪੂ ਮਾਰ।"

ਕਾਟਵੀਂ ਗਾਲ੍ਹ ਹਵਾ ਵਿਚ ਗੂੰਜੀ। ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਚੱਪੂ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਬੇੜੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਡਰੀ ਹੋਵੇ, ਤੇਜ਼ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਝਟਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਗੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਥਲ-ਥਲ ਕਰਨ ਲਗਾ।

"ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ!"

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਆਪਣਾ ਪਤਵਾਰ ਛੱਡੇ ਬਿਨਾਂ ਅੱਧਾ ਕੁ ਉਠਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗਵਰੀਲਾ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਖੜਾ ਉਹ ਝਪਟਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੰਦ ਕਰੀਚਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਕੜਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ।

"ਕੌਣ ਚੀਖ ਰਿਹੈ?" ਸਮੁੰਦਰ ਵਲੋਂ ਕਰੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਚੱਪੂ ਚਲਾ, ਹਰਾਮੀ, ਚੱਪੂ ਚਲਾ!.. ਸ਼ੋਰ ਨਹੀਂ!.. ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿਆਂਗਾ, ਕੁੱਤੇ!.. ਚੱਲ, ਚੱਪੂ ਚਲਾ! ਇਕ ਦੋ! ਤੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢ ਸਹੀ, ਤੇਰੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ!.." ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

"ਹੇ, ਪਾਕ ਮਰੀਅਮ, ਯਸੂਹ ਮਸੀਹ ਦੀ ਮਾਂ!" ਡਰ ਨਾਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣ ਕਰਕੇ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਗਵਰੀਲਾ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

ਬੇੜੀ ਚੱਕਰ ਖਾ ਕੇ ਮੁੜੀ ਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿਥੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਨੇ ਰੰਗੀਨ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਸਤੂਲ ਬਾਦਬਾਨ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਸਦੇ ਸਨ।

"ਹੇ! ਕੌਣ ਚੀਖ ਰਿਹੈ?"

ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਦੂਰੀ ਉਤੇ ਸੀ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਗਿਆ।

"ਤੂੰ ਆਪੇ ਹੀ ਚੀਕੀ ਜਾਨੈਂ!" ਉਹ ਉਧਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, ਫਿਰ ਗਵਰੀਲਾ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਵੀ ਦੁਆਵਾਂ ਬੁੜਬੁੜਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਏਂ, ਕਾਕਾ। ਜੇ ਇਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਸਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੁਕ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਬਣਨ ਲਈ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ ਸੀ!.."

ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਕਿ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਚੰਗੇ ਰੌਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਗਵਰੀਲਾ ਉਸ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਲਗਾ:

"ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇ! ਸਹੁੰ ਰੱਬ ਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇ! ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਉਤਾਰ ਦੇ। ਹਾਏ ਹੋਏ... ਹੋਏ...! ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੁੜਿੱਕੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆਂ!.. ਰੱਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣੈਂ? ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ!.. ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।... ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਏ।... ਹੇ ਰੱਬਾ, ਮੇਰੇ ਬਚਣ ਦਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਕੀਤੈ? ਇਹ ਪਾਪ ਏ!.. ਤੂੰ, ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਤਾਰੇਂਗਾ!.. ਉਫ, ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਏ!.."

"ਕੰਮ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਖਰ੍ਹਵੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ। "ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ?"

ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ, ਚੇਲਕਾਸ਼, ਕਿੰਨਾ ਭਿਆਨਕ ਹੈ।

"ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਏ, ਵੀਰ!.. ਰੱਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇ!.. ਮੇਰੀ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਏ?.. ਚੱਲ ਆ, ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਬਣ..."

"ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ! ਜੇ ਤੇਰੀ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੀ ਕਿਉਂ, ਸਮਝਿਆ? ਸੋ, ਬਕਵਾਸ ਬੰਦ!"

"ਉਫ, ਰੱਬਾ!" ਗਵਰੀਲਾ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

"ਬੰਦ ਕਰ ਬੁੜਬੁੜ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਟੋਕਿਆ।

ਪਰ ਗਵਰੀਲਾ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖ ਸਕਦਾ; ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੁੜਸੁੜ ਕਰਦਾ, ਰੋਂਦਾ, ਖੰਘਦਾ, ਸੂੰ-ਸੂੰ ਕਰਦਾ, ਪਾਸੇ ਮਾਰਦਾ, ਮਾਯੂਸੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਪੂ ਮਾਰੀ ਗਿਆ। ਬੇੜੀ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਸਿਧੀ ਅਗੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ

ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਆਕਾਰ ਦੇਖੇ। ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋੜੇ ਕੱਟਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇੜੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ।

"ਉਏ! ਸੁਣ! ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ, ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਰਖ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਊ ਤਾਂ! ਸਮਝਿਆ?"

"ਉਫ, ਰੱਬਾ!.." ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਇਸ ਸਖ਼ਤ ਤਾੜਨਾ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮਾਯੂਸੀ ਭਰਿਆ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੌੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਜੋੜੀ, "ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲਿਆ ਮਾਰਿਐ!"

"ਬੰਦ ਕਰ ਬੁੜਬੁੜ!" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਫਿਰ ਦੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

ਇਸ ਦੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਗਵਰੀਲਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦਿਮਾਗੀ ਤਾਕਤ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ; ਉਹ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਕੰਬਣੀ-ਛੇੜਦੇ ਅਗਾਊਂ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੇਧਿਆਨੇ ਆਪਣੇ ਚੱਪੂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਲੇਟ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ; ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਇਕਸਾਰ ਆਪਣੇ ਦਰਖ਼ਤ ਦੀ ਛਿਲ ਦੀ ਜੁਤੀ ਉਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਉਂਘਲਾਉਂਦੀ ਥਪ-ਥਪ ਮਾਯੂਸੀ ਭਰੀ ਤੇ ਡਰਾਉਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਜਹਾਜ਼ੀ ਗੋਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਨ।... ਪੱਥਰ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਿੜਕ ਆ ਰਹੀ ਸੀ—ਗਾਉਣ ਦੀਆਂ, ਸੀਟੀਆਂ ਵਜਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥਲਪ-ਥਲਪ ਦੀਆਂ।

"ਠਹਿਰ ਜਾ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ। "ਚੱਪੂ ਛੱਡ ਦੇ! ਕੰਧ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਧੱਕ। ਚੁੱਪ, ਬਦਮਾਸ਼!"

ਗਵਰੀਲਾ ਤਿਲਕਵੇਂ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਫੜ ਫੜ ਕੇ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਬੇੜੀ ਬਿਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਕੀਤਿਆਂ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਪੱਥਰਾਂ ਉਪਰ ਜੰਮੀ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਬੇੜੀ ਦੇ ਵੱਜਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਠਹਿਰ ਜਾ!.. ਚੱਪੂ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ; ਮੈਨੂੰ ਦੇ, ਮੈਂ ਕਿਹੈ! ਤੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਕਿਥੇ ਐ? ਤੇਰੇ ਝੋਲੇ ਵਿਚ? ਇਹ ਵੀ ਲਿਆ! ਜਲਦੀ ਕਰ! ਇਹ ਇਸ ਲਈ, ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਤੂੰ ਨੱਠ ਨਾ ਜਾਵੇਂ, ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ।... ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਚੱਪੂਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੂੰ ਨੱਠ ਸਕਦਾ ਸੈਂ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਉਡੀਕ! ਤੇ ਖਿਆਲ ਰਖੀਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢੀ, ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲਭ ਲਿਆਵਾਂਗਾ!.."

ਤੇ ਫਿਰ, ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਤਾਂਹ ਖਿੱਚਦਾ ਹੋਇਆ, ਚੇਲਕਾਸ਼ ਕੰਧ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਏਨੀ ਜਲਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗਵਰੀਲਾ ਦਾ ਮੂੰਹ

ਪੱਲੇ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਤੇ ਫਿਰ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਬੋਝ ਤੇ ਉਸ ਪਤਲੇ ਜਿਹੇ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲੇ ਚੋਰ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਾਰਾ ਡਰ ਇੰਝ ਲਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਪੜਾ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।... ਹੁਣ ਉਹ ਦੌੜ ਜਾਏਗਾ!.. ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਉਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਬਿਨਾਂ ਮਸਤੂਲਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਧੜ ਸੀ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਤਾਬੂਤ, ਖਾਲੀ ਤੇ ਛਡਿਆ ਹੋਇਆ।... ਹਰ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਲਹਿਰਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖੋਖਲੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲਦੀ ਜਿਹੜੀ ਕਰਾਹਟ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਕਜੀ ਪਸ਼ਤੇ ਦੀ ਕੰਧ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਠੰਡਾ ਭਾਰੀ ਸੱਪ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਕਾਲੇ ਆਕਾਰ ਉਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ, ਕੰਧ ਤੇ ਤਾਬੂਤ ਵਿਚਲੀ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ, ਖਾਲੀ ਸਾਗਰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੋਚੀਂ ਡੁੱਬੇ, ਖੁਝਲ ਤੇ ਧੜਵੈਲ, ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦੇਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇਂਦੇ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਠੰਡੀ, ਕਾਲੀ ਕੁਸ਼ਗਣੀ ਸੀ। ਗਾਵਰੀਲਾ ਡਰ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਡਰ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਡਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੈੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਦੁਆਲਿਉਂ ਜਕੜ ਲਿਆ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਨਿਚੋੜ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਥਾਂ ਗਡ ਦਿੱਤਾ ਜਿਥੇ ਉਹ ਬੈਠਾ ਸੀ।...

ਸਭ ਪਾਸੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਸੀ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਆਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ। ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਗਮਗੀਨੀ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਵੀ ਸਾਗਰ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਉਬਾਲੇ ਖਾਂਦਾ ਸਾਗਰ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁੱਤੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਉਤੇ ਮੂਧਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬੱਦਲ ਛੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘੁੰਗਰਾਲੀਆਂ, ਚਿੱਟੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਦੌੜੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਖੱਡਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਉਠੀਆਂ ਸਨ, ਨਵ-ਜਨਮੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਹਰੀ ਜਿਹੀ ਝੱਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤਬਦੀਲ ਹੋਈਆਂ।

ਇਸ ਕਰੜੀ ਚੁੱਪ ਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਗਵਰੀਲਾ ਇੰਝ ਦਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ

ਉਤਾਵਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ? ਸਮਾਂ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦਾ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।... ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਚੁੱਪ ਉਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿਆਨਕ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।... ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥਪ-ਥਪ, ਸੁਰ-ਸੁਰ, ਤੇ ਕੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਦੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਹੋਰ, ਤੇ ਮਰ ਜਾਏਗਾ।...

"ਉਏ! ਸੁੱਤਾ ਪਿਐਂ? ਐਹ ਫੜ, ਧਿਆਨ ਨਾਲ!.." ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੀ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ।

ਕੋਈ ਚੌਕਸ ਤੇ ਭਾਰੀ ਚੀਜ਼ ਕੰਧ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗੀ। ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਇਹ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਰਖ ਲਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੰਡਲ ਹੋਰ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦਾ ਲੰਮੂਤਰਾ ਜਿਹਾ ਆਕਾਰ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਕਿਆ, ਚੱਪੂ ਆ ਗਏ, ਗਵਰੀਲਾ ਦਾ ਝੋਲਾ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਡਿੱਗਾ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਬੇੜੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਲਈ।

ਗਵਰੀਲਾ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤੇ ਝੇਂਪੂ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ।

"ਥੱਕ ਗਿਐਂ?" ਉਹ ਪੁੱਛਣ ਲਗਾ।

"ਹਾਂ, ਕੁਝ! ਖੈਰ, ਚਪੂ ਸੁੱਟ। ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਖਿੱਚ! ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਖੱਟੀ ਕਰ ਲਈ ਐ। ਅੱਧਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਐ; ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਬਚਾ ਕੇ ਨਿਕਲ ਚੱਲ ਤੇ ਫਿਰ—ਪੈਸੇ ਸਾਂਭ ਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾਹ ਆਪਣੀ ਮਾਸ਼ਾ ਕੋਲ। ਮਾਸ਼ਾ ਈ ਏ ਨਾ ਤੇਰੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਨਾਂ? ਹੈਂ, ਨਾ?"

"ਨ-ਨਹੀਂ।" ਗਵਰੀਲਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਫੇਫੜੇ ਧੌਂਕਣੀ ਵਾਂਗ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਫ਼ੌਲਾਦੀ ਸਪਰਿੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ। ਪਾਣੀ ਬੇੜੀ ਹੇਠਾਂ ਗੁੜ-ਗੁੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਨੀਲਾ ਰਿਬਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੌੜਾ ਸੀ। ਗਵਰੀਲਾ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਚੱਪੂ ਮਾਰਨੇ ਢਿਲੇ ਨਾ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਰਾਤ ਦੋ ਵਾਰੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਡਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਬੱਸ ਇਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲਾਅਨਤੀ ਕੰਮ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਖ਼ਤਮ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸੁਕੀ ਭੋਂ ਉਤੇ ਪੈਰ ਧਰੇ ਤੇ ਜਿਊਂਦੇ ਜੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਹਵਾ ਖਾਣ ਦੇ ਇਸ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਏ। ਉਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ

ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਜੋ ਵੀ ਉਹ ਕਹੇ, ਕਰੇਗਾ, ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਸੁੱਖੀ-ਸਾਂਦੀ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਉਹ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸੰਤ ਨਿਕੋਲਸ ਅਗੇ ਦੁਆ ਕਰੇਗਾ। ਇਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਧੀ ਦੁਆ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਤੇ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ, ਉਹ ਰੇਲ-ਇੰਜਣ ਵਾਂਗ ਸੂਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਚੇਲਕਾਸ਼, ਲੰਮਾ ਤੇ ਪਤਲਾ, ਇੰਝ ਸਿਮਟ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਉੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਪੰਛੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਦਾ ਤੋਤੇ ਦੀ ਚੁੰਜ ਜਿਹਾ ਨੱਕ ਹਵਾ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਕ ਹੱਥ ਪਤਵਾਰ ਉਤੇ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਫਰਕ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤਲੇ ਬੁਲ੍ਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਲਈ ਫੈਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਤੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੌਜਵਾਨ ਉਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਗਾਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਉਤੇ ਤਰਸ ਆਉਣ ਲਗਾ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

"ਉਏ!" ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹਸਦਿਆਂ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, "ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਿਆ ਸੈਂ, ਹੈ ਨਾ?"

"ਇੰਝ ਈ ਏ," ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਗਵਰੀਲਾ ਬੋਲਿਆ।

"ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਲਾ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਚੱਪੂਆਂ ਉਤੇ। ਖ਼ਤਰਾ ਟਲ ਗਿਐ। ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਲੰਘਣੈਂ।... ਆਰਾਮ ਕਰ ਲੈ।..."

ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਚੱਪੂ ਚਲਾਉਣਾ ਬੰਦ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ, ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਪਸੀਨਾ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਚੱਪੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

"ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚੱਪੂ ਚਲਾ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਆਵੇ। ਇਕ ਗੇਟ ਏ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਲੰਘਣਾ ਏ। ਹੌਲੀ, ਹੌਲੀ।... ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੰਭੀਰ ਨੇ।... ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਵੀ ਵਿਖਾ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਕੀ ਵਜੈ, ਤੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਛੇਕ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦੈ।"

ਹੁਣ ਬੇੜੀ ਲਗਭਗ ਬਿਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਕੀਤਿਆਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਤਰਦੀ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਇਕੋ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਸ ਦੇ ਚੱਪੂਆਂ ਤੋਂ ਡਿਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨੀਲੀ ਚਮਕ ਤੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ

ਲਾਟਾਂ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਤੁਪਕੇ ਡਿਗਦੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਹੋਰ ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਆਕਾਸ਼ ਖੌਲਦੇ ਸਾਗਰ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ—ਬੱਦਲ ਘੁਲ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਭਾਰੇ ਕੰਬਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਨੀਵਾਂ ਜਿਹਾ ਤੇ ਬੇਹਰਕਤ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਗਰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਨਿਘੀ ਸਲੂਣੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸੀਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ।

"ਜੇ ਕਿਤੇ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲਗ ਜਾਏ!" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ। "ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਪਰਦੇ ਵਾਂਗ ਢੱਕ ਲਵੇਗਾ।"

ਬੇੜੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਸੱਜੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ—ਲਾਦੂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ, ਕਾਲੇ, ਨੀਰਸ ਤੇ ਬੇਹਰਕਤ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਤੇ ਕੋਈ ਰੌਸ਼ਨੀ ਫਿਰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਸੀ: ਕੋਈ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬੱਤੀ ਫੜ ਕੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਵਜਦਾ ਪਾਣੀ ਮਧਮ ਜਿਹੀਆਂ ਤਰਲੇ ਕਰਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਢ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਅਗੋਂ ਠੰਡੇ-ਸੀਤ ਤੇ ਖੋਖਲੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਣ।

"ਚੌਕੀ!" ਮਸਾਂ ਸੁਣੀਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੋਲਿਆ।

ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਚੱਪੂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਕੁਝ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਖਿਚਾਅ ਭਰੀ ਉਮੀਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਹਨੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਪੱਠੇ ਤਣੇ ਹੋਏ ਦਰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੀ ਦਰਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਇਕ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਦਾ ਮਾਸ ਫਰਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਠੰਡੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਚੁਭ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਇੰਝ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਵੇਖਦੀਆਂ ਫਟ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਜਿਸ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਘੜੀ ਕੋਈ ਨਿਕਲ ਆਏਗਾ ਤੇ ਚਿੱਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹੇਗਾ: "ਰੁਕ ਜਾਓ, ਚੋਰੋ!"

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੂੰ "ਚੌਕੀ" ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਗਵਰੀਲਾ ਕੰਬ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਣੇ ਹੋਏ ਤੰਤੂਆਂ ਉਤੇ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਆ ਡਿੱਗਾ: ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਵੇ।... ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਵੀ

ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ, ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ਰਾ ਉਪਰ ਉਠਿਆ, ਬੇੜੀ ਦੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਫੁਲਾਇਆ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਖਿਚਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ, ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ ਲਗਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛਾਂਟੇ ਵਾਂਗ ਵੱਜਾ; ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਡਿੱਗਾ।

...ਬੇੜੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵੱਲ ਦੂਰ ਦੁਮੇਲ ਉਤੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਬਲਦੀ ਵੱਡੀ ਨੀਲੀ ਤਲਵਾਰ ਨਿਕਲੀ; ਤਲਵਾਰ ਉੱਠੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪਾ ਦਿੱਤਾ; ਇਹ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਲੰਘਣ ਲਗੀ ਤੇ ਚਾਨਣ ਦੇ ਚੌੜੇ ਨੀਲੇ ਰਿਬਨ ਵਾਂਗ ਸਾਗਰ ਦੇ ਸੀਨੇ ਉਤੇ ਟਿਕ ਗਈ। ਉਥੇ, ਇਹ ਪਈ ਸੀ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅਣਦਿੱਸੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ—ਕਾਲੇ, ਚੁੱਪ ਆਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਪਟੇ ਪਏ ਸਨ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਾਗਰ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਜਿਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਲੈ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ, ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਇਸ ਬਲਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖ ਸਕਣ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰ ਸਨ।... ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੱਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਸਤੂਲਾਂ ਨਾਲ ਚੰਬੜੇ ਇੰਝ ਹਿੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾਗਰ ਦਾ ਘਾਹ-ਬੂਟ ਉਹਨਾਂ ਧੜਵੈਲ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਗਰ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚੋਂ ਉਪਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਜਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇਹ ਡਰਾਉਣੀ ਨੀਲੀ ਤਲਵਾਰ, ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ, ਸਾਗਰ ਦੇ ਸੀਨੇ ਤੋਂ ਉਠੀ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇਸ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੀਰਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਟਿਕ ਗਈ, ਐਤਕੀਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਥਾਂ। ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿਸਦੇ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੀ ਬੇੜੀ ਰੁਕ ਗਈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਝੂਲਣ ਲਗ ਪਈ ਜਿਵੇਂ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਗਵਰੀਲਾ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਝਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

"ਇਹ ਚੁੰਗੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੇੜੀ ਏ, ਮੂਰਖ!.. ਤੇ ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਸਪਾਟਲਾਈਟ ਏ।... ਉੱਠ! ਹੋਰ ਘੜੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਗੱਡ ਦੇਣੀ

ਏਂ।.. ਤੂੰ ਮੇਰੀ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਵੀ, ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇਂਗਾ, ਮੂਰਖਾ; ਉਠ ਖੜਾ ਹੋ!..''

ਪਿੱਠ ਵਿਚ ਲਗੀ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਰਗਰ ਠੋਕਰ ਨੇ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਹਲਣ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਡਰਦਾ, ਉਹ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਚੱਪੂ ਟਟੋਲੇ ਤੇ ਮਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

''ਹੌਲੀ! ਮੈਂ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿਆਂਗਾ ਤੈਨੂੰ, ਹੌਲੀ ਮਾਰ!.. ਮੂਰਖ, ਮੂਰਖ, ਤੈਨੂੰ ਰੱਬ, ਚੁੱਕੇ!.. ਤੂੰ ਕਾਹਦੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਪਿਐਂ? ਬੱਤੀ ਏ ਇਹ, ਬੱਸ। ਹੌਲੀ ਚਲਾ ਚੱਪੂ, ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਵਗੇ!.. ਉਹ ਸਮਗਲਰਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜ ਸਕਣ ਲਗੇ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨੇ, ਬਾਹਰ। ਐਵੇਂ ਨਾ ਡਰ, ਨਹੀਂ ਫੜਣ ਲਗੇ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ...'' ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਵੇਖਿਆ, ''ਅਸੀਂ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਾਂ। ਹੱਤ!... ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਏਂ ਤੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਹੈਗਾ ਮਿਟੀ ਦਾ ਮਾਧੋ ਈ ਏਂ!..''

ਗਵਰੀਲਾ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕਿਹਾਂ ਚੱਪੂ ਮਾਰੀ ਗਿਆ, ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਨਾਲ ਹੀ ਬਲਦੀ ਤਲਵਾਰ ਵੱਲ ਵੀ ਟੇਢੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਲਗਾਤਾਰ ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਆ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਬੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਪਾੜਦੀ, ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ-ਰੰਗੀ ਥਰਕਣ ਦੇਂਦੀ ਇਸ ਠੰਢੀ ਨੀਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰਮਜ਼-ਭਰਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਗਵਰੀਲਾ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਡਰ ਛਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਸ਼ੀਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਪੂ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਠੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਂ ਕੁਝ ਆ ਵੱਜਣ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ, ਤਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ; ਉਹ ਖ਼ਾਲੀ ਤੇ ਬੇਜਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੰਗਾਮੇ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਨਚੋੜ ਲਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਬਾਅ ਦੇ ਆਦੀ ਉਸ ਦੇ ਤੰਤੂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਰਾਮ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਫਰਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇ ਰੌਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ; ਉਸ ਨੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ, ਸਾਗਰ ਦੀ ਸਿਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲਿਆ, ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗਵਰੀਲਾ ਉਤੇ ਆ ਟਿਕੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਦਭਾਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ।

ਹਵਾ ਚੱਲਣ ਲਗ ਪਈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਗਿਆ। ਬੱਦਲ ਪਤਲੇ ਪੈ ਗਏ

ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਸਾਰਾ ਆਕਾਸ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਹਵਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਗਰ ਉਤੇ ਫਿਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੱਦਲ ਬੇਹਰਕਤ ਲਟਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਕਾਵੇਂ ਜਿਹੇ, ਗੈਰ-ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੁੱਬੇ ਹੋਣ।

"ਚੱਲ, ਭਾਊ, ਹੁਣ ਸੁਚੇਤ ਹੋ! ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇੰਝ ਜਾਪਦੈ ਜਿਵੇਂ ਜਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਬੱਸ ਜਿਵੇਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਹੋਵੇਂ। ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਐ।"

ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੀ ਹੀ ਸੀ।

"ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਠੀਕ ਹਾਂ," ਉਹ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

"ਚੱਲ, ਹਟ। ਫੋਸੜ-ਢੱਗਾ! ਲੈ, ਤੂੰ ਪਤਵਾਰ ਫੜ ਲੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੱਪੂ ਮਾਰਨ ਦੇ। ਤੂੰ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇਂਗਾ।"

ਗਵਰੀਲਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਠਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਥਾਂ ਵਟਾ ਲਈ। ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪੀਲਾ ਪਿਆ ਮੂੰਹ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਪਿਆ ਜਿਹੜੇ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬੋਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚੁੱਕ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਉਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਸ ਆਉਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਥਾਪੀ ਦਿੱਤੀ।

"ਹੱਟ, ਡਰੂ ਨਾ ਬਣ! ਤੂੰ ਵਾਹਵਾ ਕੰਮ ਕੀਤੈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਪੈਸੇ ਦਿਆਂਗਾ। ਕੀ ਖਿਆਲ ਏ ਜੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੰਝੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਨੋਟ ਫੜਾ ਦਿਆਂ ਤਾਂ, ਹੈਂ?"

"ਮੈਨੂੰ... ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਿਰਫ ਕੰਢੇ ਲਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾਂ..."

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ, ਥੁੱਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਚੱਪੂਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਪਿੱਛੇ ਤੱਕ ਲਿਜਾਂਦਿਆਂ ਚੱਪੂ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਗਰ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਗ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝੱਗ ਦੀਆਂ ਕਿਨਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾ ਕੇ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਫੁਹਾਰ ਜਿਹੀ ਪੈਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਸਾਗਰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਝੱਗ ਬੈਠਦੀ ਹੋਈ ਸੁਰ-ਸੁਰ ਕਰ ਰਹੀ ਤੇ ਹਉਕੇ ਭਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਹਵਾ ਸੰਗੀਤਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਹਨੇਰਾ ਵੀ ਜਾਗ ਪਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

"ਸੋ ਹੁਣ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੋਲਿਆ, "ਤੂੰ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਏਂਗਾ,

ਵਿਆਹ ਕਰਾਏਂਗਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇਂਗਾ, ਕਣਕ ਉਗਾਏਂਗਾ, ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਬੱਚੇ ਜੰਮੇਗੀ, ਖਾਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੂੰ ਕੰਮ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਜਾਨ ਮਾਰ ਲਵੇਂਗਾ।... ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਜ਼ਾ ਏ, ਭਲਾ?''

''ਕੀ ਮਜ਼ਾ!'' ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਬੜਾ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਤੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਕੰਬਣੀ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ।

ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਹਵਾ ਨੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾੜ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੀਲਾ ਆਕਾਸ਼ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਤਾਰੇ ਜੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਰਤੌਂ ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਨੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਦੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਕਦੀ ਫੇਰ ਲਿਸ਼ਕਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ।

''ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਦਬਾ ਕੇ ਰਖ,'' ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੋਲਿਆ। ''ਅਸੀਂ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਗਏ ਹਾਂ। ਹਾਂ... ਕੰਮ ਮੁੱਕਾ। ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਕੰਮ। ਪਤੈ ਕਿੰਨਾਂ?.. ਇਕ ਰਾਤ ਵਿਚ ਰੂਬਲ ਪੰਜ ਸੌ!''

''ਪੰਜ ਸੌ?'' ਬੇਯਕੀਨੀ ਨਾਲ ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਗੰਢਾਂ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, ''ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਕੀ?''

''ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ—ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਕੀਮਤ ਮਿਲ ਗਈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਾਹਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ। ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਖੂਬ?''

''ਓਏ ਰੱਬਾ!'' ਬੇਯਕੀਨੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਗਵਰੀਲਾ ਬੋਲਿਆ। ''ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ!'' ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ, ਆਪਣੇ ਤਬਾਹ ਹੋਏ ਘਰ-ਘਾਟ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਤੇ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਹ ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਤੁਰਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਰਾਤ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਰੌਂ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਿਆ—ਪਹਾੜ ਦੀ ਢਕੀ ਉਤੇ ਹੇਠਾਂ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ, ਤੇ ਦਰਿਆ ਬਰਚੇ, ਕਹੂ, ਐਸ਼-ਰੁੱਖ ਤੇ ਬਰਡ ਚੈਰੀ ਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ। ''ਕਿੰਨੀ ਲੋੜ ਏ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ!'' ਉਸ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ।

''ਸਚੀਂ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਕਿ ਤੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਗੱਡੀ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਘਰ ਨੱਠ ਜਾਏਂ।... ਤੇ ਉਥੇ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਮਰਦੀਆਂ ਨਾ ਫਿਰਨਗੀਆਂ। ਜਿਹੜੀ ਮਰਜ਼ੀ ਚੁਣ ਲਈਂ! ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਵਾਂ ਮਕਾਨ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈਂ, ਪਰ ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਲਈ ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ।''

"ਹਾਂ, ਮਕਾਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਲੱਕੜੀ ਹੀ ਕਿੰਨੀ ਮਹਿੰਗੀ ਏ।"

"ਘਟੋ ਘਟ, ਪੁਰਾਣੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠਾਕ ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ। ਘੋੜਾ ਹੈ ਈ?"

"ਹਾਂ, ਹੈ, ਪਰ ਬੁੱਢਾ ਬੀਮਾਰ।"

"ਸੋ ਤੈਨੂੰ ਨਵਾਂ ਘੋੜਾ ਖਰੀਦਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਬਲ ਨੰਬਰ ਦਾ ਘੋੜਾ। ਤੇ ਇਕ ਗਾਂ... ਤੇ ਕੁਝ ਭੇਡਾਂ... ਤੇ ਕੁਝ ਮੁਰਗੀਆਂ, ਹੈਂ?"

"ਨਾ ਕਰ ਗੱਲਾਂ ਐਹੋ ਜਿਹੀਆਂ! ਉਫ਼, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੋਵਾਂ!"

"ਹਾਂ, ਭਾ, ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫਿਰ ਵਾਹਵਾ ਹੋਵੇਗੀ... ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾਂ। ਕਦੀ ਮੇਰਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ... ਮੇਰਾ ਪਿਓ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ..."

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚੱਪੂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਹਿਰਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੇੜੀ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਵੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੇੜੀ ਡੋਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਹਨੇਰੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ਉਕਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧ ਰਹੀ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਚੁਹਲਾਂ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ, ਡੋਲਦੇ ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਦੇ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਖੇੜਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖਚਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਾ ਕੇ ਟਕੋਰਾਂ ਕਰਦਿਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮੁਦਤਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁਲਾ ਛਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਆਪ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਹਿ ਤੁਰਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲਗਾ ਕਿ ਕਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਆਪ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

"ਕਿਸਾਨ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੇ ਕਿ ਬੰਦਾ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੈ, ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਆਪ ਹੁੰਦੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਹੁੰਦੈ, ਭਾਵੇਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਭਾਵੇਂ ਟੋਟਾ ਕੁ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੁੰਦੈ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਫਿਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨ

ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਇਜ਼ਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੈ, ਕਿਉਂ, ਨਹੀਂ?'' ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਵਲਵਲੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ।

ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਕੌਣ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਜਿਹਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਵੇਖਣ ਲਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਵਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਅਜਿਹਾ ਕਿਸਾਨ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਸੀ।

''ਇਹ ਠੀਕ ਏ, ਭਾ! ਕਿੰਨਾ ਠੀਕ! ਹੁਣ, ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਹੀ ਜ਼ਰਾ ਵੇਖ, ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਤੂੰ ਕੀ ਏਂ? ਜ਼ਮੀਨ, ਭਾਊ, ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ।''

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਤ ਆਇਆ।... ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਜਲਨ ਦਾ ਉਹੋ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈਮਾਨ—ਸਿਰ-ਲਥ ਨਿਧੜਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਵੈਮਾਨ—ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ।

''ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਨੈਂ!..'' ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕੜਕਿਆ। ''ਤੂੰ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਚੀਮੁਚੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ... ਜ਼ਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੇਖ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ!''

''ਤੂੰ ਅਜੀਬ ਆਦਮੀ ਏਂ,'' ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਡਰੂ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ''ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਤਾਂ ਕਈ ਨੇ। ਉਫ, ਰੱਬਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਬਦਕਿਸਮਤ ਲੋਕ ਨੇ!.. ਆਵਾਰਾ ਬੇਘਰ...''

''ਆਹ ਲੈ ਫੜ ਚੱਪੂ,'' ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਗਲੇ ਤੱਕ ਆਉਂਦਾ ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਰੋਕ ਕੇ ਰਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਬਦਲ ਲਈਆਂ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਗੰਢਾਂ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਅਰੁਕ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ

ਸੀ ਕਿ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਧੱਕਾ ਦੇਵੇ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਲਟਾ ਮਾਰੇ।

ਉਹਨਾਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਗਵਰੀਲਾ ਦੀ ਚੁਪ ਵੀ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਵਾ ਸੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ।... ਚੇਲਕਾਸ਼ ਏਨਾ ਬੀਤੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਤਵਾਰ ਵਰਤਣਾ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਧਾਰਾ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਬੇੜੀ ਮੁਹਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਦੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਸ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲਗੀਆਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਉਤੇ ਉਛਾਲਦੀਆਂ ਤੇ ਚੱਪੂਆਂ ਦੁਆਲੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੋਂ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ, ਦੂਰ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੰਘਣ ਲਗੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਆਵਾਰਾਗਰਦ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਾਈ ਅੱਜ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੱਚਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ-ਪਿੰਡ ਆਇਆ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਆਈ—ਦਿਆਲੂ ਸਲੇਟੀ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਲਾਲ ਗਲ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ ਜ਼ਨਾਨੀ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਓ—ਘੁੱਟੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ, ਲਾਲ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਤਗੜਾ ਮਰਦ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾੜੇ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਲਾੜੀ ਦੇਖੀ, ਗੁਦਗੁਦੀ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਅਨਫ਼ੀਸਾ, ਨਰਮ, ਖੁਸ਼-ਰਹਿਣੀ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਲੱਕ ਲੱਕ ਲੰਮੀਆਂ ਗੁਤਾਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਗਾਰਡ ਰਜਮੈਂਟ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ; ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਣ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਕੁੱਬ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵੇਖੀ—ਝੁਰੜੀਆਂ ਤੇ ਝੁਕ ਕੇ ਦੂਹਰੀ ਹੋਈ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਦਾਅਵਤ ਆਈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸੇਵਾ ਮੁੱਕੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਿਹਤਮੰਦ ਖੂਬਸੂਰਤ, ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲੇ ਫ਼ੌਜੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਅੱਗੇ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਓ ਕਿੰਨਾ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ।... ਯਾਦਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਇਹ ਬੀਤੇ ਦੇ ਹਰ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੀਤੇ ਕੌੜੇ ਤੋਂ ਕੌੜੇ ਘੁੱਟ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਹਿਦ ਦਾ ਤੁਪਕਾ ਮਿਲਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਨੇ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਥਾਂ ਦੀ ਹਵਾ ਦੇ ਸਹਿਲਾਉਂਦੇ ਫਰਾਟੇ ਚਲਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਲਫ਼ਜ਼, ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ, ਅਸਲੀ ਕਿਸਾਨ, ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਭੁੱਲੀਆਂ-ਵਿਸਰੀਆਂ

ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਤੱਕ ਧਰਤੀ-ਮਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਪੁਚਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਜਦੋਂ ਬਰਫ਼ ਪਿਘਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਹਲ ਵਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਹਾੜੀ ਦੀ ਰਾਈ ਦੀ ਸਬਜ਼ ਚਾਦਰ ਇਸ ਨੇ ਉਤੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।... ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੈ, ਜੜ੍ਹੋਂ ਉਖੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਵਿਚੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜਦਾ ਖ਼ੂਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

"ਹੇ! ਅਸੀਂ ਜਾ ਕਿਧਰ ਰਹੇ ਹਾਂ?" ਗਵਰੀਲਾ ਕੂਕ ਉਠਿਆ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਤ੍ਰਭਕ ਉਠਿਆ ਤੇ ਬਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ।

"ਵੇਖ, ਅਸੀਂ ਕਿਧਰ ਆ ਨਿਕਲੇ ਹਾਂ!.. ਜ਼ਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਚੱਪੂ ਲਾ।"

"ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੈਂ?" ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਥੱਕ ਗਿਆਂ..."

"ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਫਸਣ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ?" ਗੰਢਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਠੁਡਾ ਮਾਰਦਿਆਂ ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਨਹੀਂ, ਡਰ ਨਾ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਇਹ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ।"

"ਪੰਜ ਸੌ?"

"ਘੱਟੋ-ਘੱਟ।"

"ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਏ! ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ! ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੁਹਣਾ ਜਿਹਾ ਗੀਤ ਨਾ ਛੁਹ ਦੇਂਦਾ!"

"ਕਿਸਾਨੀ ਗੀਤ?"

"ਤੇ ਹੋਰ ਕੀ? ਮੈਂ..."

ਤੇ ਗਵਰੀਲਾ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਡਿਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਦਾ ਸੱਜਾ ਪਾਸਾ ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਨੇ ਭਿਉਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਧਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਬਾਜ਼ਪੁਣਾ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਚੋੜ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਗੰਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਝਾਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਉਸ ਨੇ ਇਕਦਮ ਬੇੜੀ ਮੋੜੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਇਕ ਕਾਲੇ ਆਕਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਤੁਰਿਆ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਆਕਾਸ਼ ਬੱਦਲਾਂ ਹੇਠ ਢਕਿਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਨਿੱਘੀ ਫੁਹਾਰ ਪੈਣ ਲਗ ਪਈ, ਜਿਹੜੀ ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਡਿਗਦੀ ਖੁਸ਼ੀਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਰੁਕ ਜਾ! ਹੌਲੀ!" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਬੇੜੀ ਦਾ ਨੱਕ ਕਿਸੇ ਲਾਦੂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਜਾ ਸੀ।

"ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਨੇ ਕੀ, ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੇ?" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੇੜੀ ਦੀ ਹੁੱਕ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਲਟਕਦੇ ਕੁਝ ਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਅੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਖੜਖੜਾਇਆ। "ਪੌੜੀ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟੋ! ਮੀਂਹ ਵੀ ਹੁਣੇ ਆਇਆ ਏ, ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਸੀ! ਹੇ-ਏ, ਸਪੰਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰੋ! ਹੇ-ਏ!"

"ਕੌਣ, ਸੇਲਕਾਸ਼ ਏ?" ਉਪਰੋਂ ਕੋਈ ਖਰਖਾਉਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

"ਪੌੜੀ ਲਟਕਾ!"

"ਕਾਲੀਮੇਰਾ, ਸੇਲਕਾਸ਼!"*

"ਤੂੰ ਪੌੜੀ ਸੁੱਟ, ਭੂਤਨੀ ਦਿਆ!"

"ਉਫ, ਕਿੰਨੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਏ ਅੱਜ! ਏਲੋਊ!"**

"ਚੱਲ ਚੜ੍ਹ, ਗਵਰੀਲਾ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

ਅਗਲੇ ਪਲ ਉਹ ਡੈਕ ਉਤੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ, ਸਾਂਵਲੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੀ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਓਪਰੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੰਮੇ ਜਿਹੇ ਚੋਗੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟਿਆ ਚੌਥਾ ਆਦਮੀ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਆਇਆ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਵੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਬੋਲਿਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਸਵਾਲੀਆ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਗਵਰੀਲਾ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗਾ।

"ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਪੈਸੇ ਤਿਆਰ ਰਖਣੇ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ। "ਹੁਣ ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਸੌਂ ਲਵਾਂ। ਚੱਲ ਆ, ਗਵਰੀਲਾ। ਕੁਝ ਖਾਣਾ ਈ?"

"ਨਹੀਂ, ਸੌਣੈ," ਗਵਰੀਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਘਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਘਾਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਥੁੱਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸੀਟੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਉਦਾਸ ਜਿਹੀ ਧੁਨ ਕੱਢ ਰਿਹਾ

---

* ਸ਼ੁਭ ਸਵੇਰ, ਚੇਲਕਾਸ਼ (ਯੂਨਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ)—**ਅਨੁ:**

** ਆ ਜਾਓ (ਯੂਨਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ)—**ਅਨੁ:**

ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਸਿਰ ਪਿੱਛੇ ਰਖ ਕੇ ਗਵਰੀਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲੇਟ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਦੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ।

ਜਹਾਜ਼ ਲਹਿਰਾਂ ਉਤੇ ਤੈਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਕ ਫੱਟਾ ਸੋਗੀ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਾਰਸ਼ ਡੈਕ ਉਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਵੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।... ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬੜਾ ਸੋਗੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੋਰੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਵੇਖੇਗੀ।...

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੰਦ ਕੱਢੇ, ਸਿਰ ਚੁਕਿਆ, ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਬੁੜਬੁੜਆਇਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਸਾਰ ਕੇ ਮੁੜ ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਕੈਂਚੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

3

ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਗਿਆ; ਉਸ ਨੇ ਗਵਰੀਲਾ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਧੁੱਪ-ਸੰਵਲਾਏ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਰਗੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਤੰਗ ਜਿਹੀ ਰੱਸਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪੌੜੀ ਰਾਹੀਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਛੱਤ ਵਿਚਲੀ ਮੋਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਕੇ-ਰੰਗੇ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਟੋਟਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਚਾਨਣ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਦਿਨ ਧੁੰਦਲਾ ਤੇ ਅਕਾਊ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਤਝੜ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੋ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲਾਲ ਸੀ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਦੇ ਕੇ ਉਤੇ ਵਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲੰਮੇ ਬੂਟਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜੋੜਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਚਮੜੇ ਦੀ ਜੈਕਟ ਤੇ ਬਿਰਜਸ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਪੜੇ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਚੰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਜਚਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਭਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੁੱਕਰਾਂ ਗੋਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਾਕੂ ਵਰਗੀ ਦਿੱਖ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ।

''ਉੱਠ, ਕਤੂਰੇ,'' ਉਹ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ।

ਗਵਰੀਲਾ ਜਾਗੋਮੀਟੀ ਵਿਚ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉਠਿਆ ਤੇ ਡਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗਾ; ਉਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ।

"ਤੂੰ, ਸੱਚ, ਕਿਆ ਲਗਦੈਂ!.." ਗਵਰੀਲਾ ਆਖਰ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ। "ਤੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸਾਹਬ ਬਣ ਗਿਐਂ!"

"ਹਾਂ, ਸਾਹਬ ਵੀ ਅਸੀਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਤੂੰ ਹੈਗਾ ਡਰੂ ਆ! ਰਾਤੀਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਤੂੰ ਮਰ ਹੀ ਚਲਿਆ ਸੈਂ!"

"ਹਾਂ, ਤੂੰ ਆਪ ਜ਼ਰਾ ਸੋਚ, ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਆਤਮਾ ਮਾਰ ਲੈਣੀ ਸੀ!"

"ਫਿਰ, ਮੁੜ ਕੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰੇਂਗਾ, ਹੈਂ?"

"ਮੁੜ ਕੇ? ਲਗਦੈ ਕਿ... ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿੱਦਾਂ ਦੱਸਾਂ? ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ ਕੀ?... ਔਹ ਗੱਲ ਏ।"

"ਜੇ ਦੋ ਸੌ ਰੂਬਲ ਮਿਲ ਜਾਣ?"

"ਦੋ ਸੌ ਰੂਬਲ, ਤੇਰਾ ਮਤਲਬ! ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ... ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੈ..."

"ਤੇ ਫੇਰ, ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ਜਾਏਗੀ?"

"ਹੋ ਸਕਦੈ... ਆਖ਼ਰ ਨਾ ਹੀ ਮਾਰੀ ਜਾਏ," ਗਵਰੀਲਾ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ।

"ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਤੂੰ ਬਾਕੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਮੰਗਤਾ ਬਣ ਜਾਵੇਂਗਾ।"

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਿਆ।

"ਚੱਲ, ਬਥੇਰਾ ਠੱਠਾ ਹੋ ਗਿਐ। ਚੱਲ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਚੱਲੀਏ..."

ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਉਹ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਚੇਲਕਾਸ਼ ਪਤਵਾਰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਗਵਰੀਲਾ ਚੱਪੂ ਚਲਾਉਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਸਲੇਟੀ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਸੰਘਣਾ ਤੰਬੂ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਸਮੁੰਦਰ ਘਸਮੈਲਾ ਜਿਹਾ ਹਰਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬੇੜੀ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਸੁਟ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਈਆਂ, ਤੇ ਬੁੱਕ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਹਲਕੇ ਜਿਹੇ ਰੰਗ ਦੀ ਫੁਹਾਰ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਉਤੇ ਸੁਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਪੀਲੀ ਰੇਤ ਦਾ ਟੋਟਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸਾਗਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਚਿੱਟੀ ਝੱਗ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਹੀ, ਦੂਰ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਜਹਾਜ਼ ਸਨ; ਦੂਰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਮਸਤੂਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੰਗਲ ਉਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਚਿਟੇ ਝੁੰਡ ਸਨ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਲੋਂ ਇਕ ਮਧਮ ਜਿਹੀ ਗੜਗੜ ਸਾਂਗਰ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੁਹਣਾ ਤਕੜਾ ਸੰਗੀਤ ਬਣਾ

ਰਹੀ ਸੀ... ਤੇ ਧੁੰਦ ਦਾ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਪਰਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਦੁਰਾਡਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

''ਰਾਤੀਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗਾ ਇਥੇ!'' ਸਿਰ ਨਾਲ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੋਲਿਆ।

''ਤੂਫ਼ਾਨ ਆਏਗਾ?'' ਆਪਣੇ ਚੱਪੂਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਲਾਕੇ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਗਵਰੀਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਹਵਾ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਫੁਹਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕਪੜੇ ਭਿੱਜੇ ਪਏ ਸਨ।

''ਹਾਂ...,'' ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ।

ਗਵਰੀਲਾ ਸਵਾਲੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗਾ...

''ਫਿਰ, ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਮਿਲੇ?'' ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਿ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਇਸ ਮਸਲੇ ਵੱਲ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਮਨਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ, ਆਖ਼ਰ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ।

''ਵੇਖ,'' ਤੇ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕਢਿਆ ਤੇ ਵਿਖਾਇਆ।

ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਵੇਖੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਕਾ-ਚੌਂਧ ਰਹਿ ਗਈਆਂ।

''ਹਾ! ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਪਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹੈਂ!.. ਕਿੰਨੇ ਨੇ?''

''ਪੰਜ ਸੌ ਤੇ ਚਾਲ੍ਹੀ।''

''ਵਾਹਵੇ!'' ਲਾਲਚੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਨੋਟਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜੇਬ ਵਿਚ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ। ''ਹਾ... ਹਾ! ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਏਨੇ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਹੋ ਜਾਣ!..'' ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਫ਼ਸੋਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ।

''ਅੱਜ ਪੀਆਂਗੇ ਰਜ ਕੇ, ਬੱਚੂ!'' ਚੇਲਕਾਸ਼ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆਕੇ ਬੋਲਿਆ। ''ਹਾਂ ਖੂਬ ਪੀਆਂਗੇ।... ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ, ਤੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ।... ਚਾਲ੍ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ! ਬਹੁਤ ਨੇ, ਹੈਂ? ਹੁਣ ਦਿਆਂ ਜੇ ਚਾਹੁੰਦੈਂ ਤਾਂ?''

''ਹਾਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮੰਨੇਂ ਤਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।''

ਗਵਰੀਲਾ ਆਸਵੰਦੀ ਵਿਚ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ।

''ਉਏ, ਜਾਹ ਉਏ, ਨਜ਼ਰਵੱਟੂ! 'ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ!' ਆਹ ਲੈ, ਫੜ! ਫੜ ਲੈ ਹੁਣ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿਨਾਂ! ਮੈਂ ਏਨੇ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਕੀ ਕਰਨੇ ਨੇ! ਮੇਰੇ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰ ਤੇ ਲੈ ਲੈ!''

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਕਈ ਨੋਟ ਗਵਰੀਲਾ ਵਲ ਵਧਾਏ, ਜਿਸ ਨੇ ਚੱਪੂ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਬਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਫੜ ਲਏ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੇੜਦਿਆਂ ਤੇ ਉਭੇ ਸਾਹ

ਲੈਂਦਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਤਾਲੂ ਸਾੜ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੁੰਨ ਲਏ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਖੱਚਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਚੱਪੂ ਫੜ ਲਏ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਜਿਹੀ ਵਿਚ, ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਚਲਾਉਣ ਲਗਾ, ਅੱਖਾਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟੀ, ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਵਾਂਗ ਜਿਸ ਦਾ ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਡਰ ਨਾਲ ਸਾਹ ਨਿਕਲ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਕੰਨ ਫਰਕ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਤੂੰ ਲਾਲਚੀ ਏਂ!.. ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।... ਪਰ ਹੋਰ ਆਸ ਵੀ ਕੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ—ਆਖ਼ਰ ਕਿਸਾਨ ਏਂ..." ਚੇਲਕਾਸ਼ ਸੋਚਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ।

"ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ!.." ਗਵਰੀਲਾ ਇਕਦਮ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੋਲ ਉਠਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ, ਉੱਖੜੇ ਉੱਖੜੇ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਉਡਦੇ ਜਾਂਦੇ ਆਪਣੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫੜਦਿਆਂ, ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਜ਼ਤਮਾਣ, ਆਰਾਮ, ਐਸ਼!..

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੰਭੀਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੇੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਪੈਂਦਾ।

"ਪਹੁੰਚ ਗਏ," ਉਸ ਨੇ ਗਵਰੀਲਾ ਦੇ ਵਿਖਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਚੇ ਹੀ ਟੋਕਿਆ।

ਬੇੜੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੇਤ ਵਿਚ ਧਸਾ ਦਿੱਤਾ।

"ਸੋ, ਸਫ਼ਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਬੇੜੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਕਾਫੀ ਅਗੇ ਤੇ ਉਪਰ ਕਰ ਦੇਈਏ, ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਤੇ ਰੁੜ੍ਹ ਨਾ ਜਾਏ। ਕੋਈ ਆ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਏਗਾ। ਤੇ ਹੁਣ, ਅਲਵਿਦਾ!.. ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਅੱਠ ਕੁ ਵੇਰਸਤ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਵਾਪਸ ਸ਼ਹਿਰ ਚਲ ਰਿਹੈਂ?"

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖਚਰੀ ਤੇ ਸਦਭਾਵੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਨਾਲ ਲਿਸ਼ਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਗਵਰੀਲਾ ਲਈ ਅਚਨਚੇਤੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਤੁੰਨਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਨੋਟਾਂ ਨਾਲ ਸਰ ਸਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

"ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ... ਮੈਂ...," ਗਵਰੀਲਾ ਥਥਲਾਉਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਗਲਾ ਘੁਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ।

"ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਖਾਈ ਜਾ ਰਿਹੈ?" ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਕੁਝ ਨਹੀਂ..." ਪਰ ਗਵਰੀਲਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਭੂਸਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੈਰ ਉਤੇ ਭਾਰ ਪਾਉਂਦਾ, ਕਦੀ ਦੂਜੇ ਉਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਥਾਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਵਿਚ ਏਨੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਉਹ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਗੋਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗਵਰੀਲਾ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ਸਿਸਕੀਆਂ ਲੈਣ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਹਾਵਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਲਾਲ ਤੋਂ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

"ਖੱਡੇ 'ਚ ਪੈ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਖਿਝ ਕੇ ਹੱਥ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। "ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਐ, ਜਾਂ ਕੀ? ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਟ ਖਾਈ ਜਾ ਰਿਹੈਂ!.. ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜਨਾ ਤੇਰੇ ਲਈ ਔਖਾ ਏ? ਬੋਲ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਫੋਸੜ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਚਲਿਆਂ।"

"ਤੂੰ ਚਲਿਐਂ?" ਗਵਰੀਲਾ ਦੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਸੁੰਨਸਾਨ ਰੇਤਲਾ ਤੱਟ ਚੀਕ ਨਾਲ ਕੰਬ ਉਠਿਆ, ਤੇ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਪੀਲੀ ਰੇਤ ਉਪਰ ਬਣੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤੇ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਆਪ ਵੀ ਤ੍ਰਭਕ ਪਿਆ। ਅਚਨਚੇਤ ਗਵਰੀਲਾ ਉਸ ਵੱਲ ਧਾ ਕੇ ਆਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵਲ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲਗਾ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਲੜਖੜਾ ਗਿਆ ਤੇ ਰੇਤ ਉਤੇ ਧੜਮ ਦੇ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ, ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮੀਟਦਿਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਘਸੁੰਨ ਵੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਬਾਂਹ ਲਹਿਰਾਈ ਪਰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਤੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੀ ਫੁਸਫੁਸਾਹਟ ਵਿਚ ਗਵਰੀਲਾ ਦੇ ਤਰਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ:

"ਇਹ ਪੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ, ਭਲੇ ਆਦਮੀ! ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਵੇਖ! ਤੂੰ ਇਹ ਕੀ ਕਰਨੇ ਨੇ! ਦੇ, ਇਕੋ ਰਾਤ ਵਿਚ, ਸਿਰਫ ਇਕ ਰਾਤ ਵਿਚ! ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਲਗ ਜਾਣਗੇ... ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਦੁਆਵਾਂ ਕਰਾਂਗਾ—ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ! ਤਿੰਨਾਂ ਗਿਰਜਿਆਂ ਵਿਚ। ਤੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਉਡਾ ਹੀ ਦੇਣੇ ਨੇ, ਪਰ ਮੈਂ? ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਲਾਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ! ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਕੀ ਨੇ?.. ਏਨੀ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਤੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣ ਜਾਂਦੈਂ! ਆਪਣੀ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂ ਭਲਾ ਕੰਮ ਕਰ ਜਾ! ਆਖ਼ਰ, ਤੂੰ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤੇਰਾ ਨਾ ਕੋਈ ਅੱਗਾ, ਨਾ ਪਿੱਛਾ... ਤੇ ਮੈਂ—ਉਫ਼! ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ ਇਹ!''

ਚੇਲਕਾਸ਼—ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਹੈਰਾਨ, ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ—ਆਪਣੀਆਂ ਅਰਕਾਂ ਭਾਰ ਪਿੱਛੇ ਝੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਕ ਵੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਬੋਲੇ ਬਿਨਾਂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀਆਂ ਲੰਘ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਉਹ ਉਭੇ-ਸਾਹੀਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਭੁੜਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਖੜੋ ਗਿਆ, ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਤੁੰਨਿਆ, ਤੇ ਨੋਟ ਕਢ ਕੇ ਗਵਰੀਲਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਮਾਰੇ।

''ਐਹ ਲੈ, ਚੱਟ ਲੈ!'' ਜੋਸ਼, ਤਰਸ ਤੇ ਇਸ ਲਾਲਚੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕੂਕਿਆ। ਉਸ ਵੱਲ ਪੈਸੇ ਸੁਟਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੋਧਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

''ਮੈਂ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ, ਤੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੇਣੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਾਤੀਂ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਤਰਸ ਖਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸਾਂ।... ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ: ਮੈਂ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਡੀਕਦਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਵੇਖੀਏ ਤੂੰ ਮੰਗਦਾ ਏਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਤੂੰ ਮੰਗ ਲਏ। ਹੱਤ, ਤੇਰੀ, ਗੁੱਦੜ! ਮੰਗਤਾ!.. ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ? ਮੂਰਖ! ਲਾਲਚੀ ਕੁੱਤੇ! ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਆਪਣੀ... ਪੰਜ ਕੋਪਕਾਂ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦੇਣਗੇ!..''

''ਤੂੰ ਕਿੰਨਾਂ ਚੰਗਾ ਏਂ!.. ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਤੇਰੀ ਰਾਖੀ ਕਰੇ! ਵੇਖ ਹੁਣ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੀ ਏ!.. ਮੈਂ ਹੁਣ... ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਹਾਂ!'' ਸਾਰਾ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਗਵਰੀਲਾ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਕਰਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ''ਆਹ, ਤੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਏਂ!.. ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਂਗਾ!.. ਕਦੀ ਨਹੀਂ!.. ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਦੁਆਵਾਂ ਕਰਾਵਾਂਗਾ।''

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀਭਰੀ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਸੁਣੀ, ਲਾਲਚ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰੇ ਨਾਲ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਚਮਕਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਚੋਰ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਏਨਾ ਨੀਵਾਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਡਿੱਗਾਂਗਾ, ਕਦੀ ਵੀ ਏਨਾ ਲਾਲਚੀ, ਸਵੈਮਾਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਕਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ! ਤੇ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨੇ, ਤੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ

5 1391

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਗਰ ਤੱਟ ਉਤੇ ਗਵਰੀਲਾ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਦੇਰ ਹੋਰ ਅਟਕ ਗਿਆ।

''ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਦਾਤ ਦਿਤੀ ਏ!'' ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਦਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਗਵਰੀਲਾ ਕੂਕਿਆ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਬਘਿਆੜ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਦੰਦ ਕਢੇ, ਪਰ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ।

''ਤੇ ਪਤੈ, ਮੈਂ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ਸੀ!'' ਗਵਰੀਲਾ ਬੋਲੀ ਗਿਆ। ''ਇਧਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ... ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ... ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ... ਤੈਨੂੰ... ਚੱਪੂ ਨਾਲ ਇਕ ਧਰਾਂਗਾ... ਠਾਹ!... ਪੈਸੇ ਖੋਹ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ... ਇਹਨੂੰ... ਮਤਲਬ ਤੈਨੂੰ... ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਵਾਂਗਾ... ਹੈਂ? ਕਿਹਨੂੰ ਇਹਦੀ ਲੋੜ ਏ? ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹਦੀ ਲਾਸ਼ ਮਿਲੇਗੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਣਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਨ੍ਹੇ ਕੀਤੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਮੱਥਾ ਕੌਣ ਮਾਰੇਗਾ! ਇਹਦੀ ਇਥੇ ਕਿਹਨੂੰ ਲੋੜ ਏ! ਇਹਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕੀ ਕਸ਼ਟ ਕਰੇਗਾ?''

''ਪੈਸੇ ਕਢ ਦੇ!'' ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਧੌਣ ਤੋਂ ਫੜਦਿਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਗਰਜਿਆ।...

ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੀ ਬਾਂਹ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਵਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।... ਕਮੀਜ਼ ਪਾਟਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਤੇ ਗਵਰੀਲਾ ਰੇਤ ਉਤੇ ਚਿੱਤ ਡਿੱਗਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਬਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਨੂੰ ਫੜ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਲਾਚਾਰੀ ਵਿਚ ਵੱਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਖੜਾ ਸੀ—ਪਤਲਾ, ਸਿੱਧਾ, ਬਾਜ਼ ਵਾਂਗ, ਸਖ਼ਤ ਖੁਸ਼ਕ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦਿਆਂ ਦੰਦ ਕਢੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਹੱਡਲ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਏਨੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗੀ, ਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਏਨਾ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ।

''ਕਿਉਂ, ਖੁਸ਼ ਏਂ ਹੁਣ?'' ਉਹ ਹੱਸਿਆ, ਫਿਰ ਉਹ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅਜੇ ਉਹ ਪੰਜ ਕਦਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ ਕਿ ਗਵਰੀਲਾ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਕੁੱਬਾ ਹੋ ਕੇ ਭੁੜਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਘੁਮਾਉਂਦਿਆਂ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਪੱਥਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਮਾਰਿਆ।

''ਔਹ ਲੈ!''

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਕੱਰਾਹਿਆ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਸਿਰ ਵੱਲ ਖੜੇ, ਲੜਖੜਾਉਂਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ, ਪਿੱਛੇ ਗਵਰੀਲਾ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ, ਤੇ ਮੂੰਹ

ਦੇ ਭਾਰ ਰੇਤ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਗਵਰੀਲਾ ਡਰ ਨਾਲ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਇਕ ਲੱਤ ਹਿਲਾਈ, ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਤਾਰ ਵਾਂਗ ਕੰਬਦਾ, ਫੈਲ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਗਵਰੀਲਾ ਨੱਠ ਉਠਿਆ, ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ, ਉਧਰ, ਜਿਧਰ ਹਨੇਰੇ ਸੀਤ ਧੁੰਦ ਵਿਚ ਲਪੇਟੇ ਸਤੇਪੀ ਉਤੇ ਝੰਡਲ ਕਾਲਾ ਬੱਦਲ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਿੜ੍ਹਦੀਆਂ ਰੇਤ ਉਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਲਹਿਰਾਂ ਰਿੜ੍ਹਦੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਝੱਗ ਸ਼ੂਕ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਹਵਾ ਫੁਹਾਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਣ-ਮਿਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਪਤਲੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਦੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਧਾਗਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਲ ਉਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਸਤੇਪੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰ ਨੂੰ, ਸਾਗਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਿਲਾਰ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਵਰੀਲਾ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ, ਸਿਵਾਏ ਮੀਂਹ ਦੇ ਅਤੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਰੇਤ ਵਿਚ ਪਏ ਆਦਮੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਜਿਹੇ ਆਕਾਰ ਦੇ। ਫਿਰ ਗਵਰੀਲਾ ਮੀਂਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੰਛੀ ਝਪਟਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੋਸਾ ਕੋਸਾ, ਲਾਲ ਤੇ ਚਿਪਕਵਾਂ ਜਿਹਾ ਲਗਾ।... ਉਹ ਕੰਬ ਉਠਿਆ ਤੇ ਤ੍ਰਭਕ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸੀ।

"ਉੱਠ, ਭਰਾ, ਉੱਠ!" ਉਹ ਬਾਰਸ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਹਲੀਆਂ ਤੇ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਧੱਕਾ ਦਿੱਤਾ।

"ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਜਾ!" ਉਹ ਮੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਫੁਸਫੁਸਾਇਆ।

"ਭਰਾ! ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇ!.. ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਭੂਤ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ " ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੇ ਹੱਥ ਚੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਗਵਰੀਲਾ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲਿਆ।

"ਦਫਾ ਹੋ ਜਾ! ਮੈਨੂੰ ਛਡ ਦੇ!"

"ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਇਸ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਭਾਰ ਲਾਹ ਦੇ!.. ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇ, ਭਰਾ!"

"ਹੱਟ ਜਾ!.. ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਜਾਹ!.. ਪੈ ਢੱਠੇ ਖੂਹ ਵਿਚ!" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਇਕਦਮ ਚੀਕ ਉਠਿਆ, ਤੇ ਰੇਤ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪੀਲਾ ਪਿਆ

ਹੋਇਆ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੱਥਰਾਈਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਤੇ ਮੀਟੀਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। "ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ? ਜੋ ਤੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੈਂ, ਕਰ ਲਿਐ। ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਜਾ ਹੁਣ!" ਉਸ ਨੇ ਅਫਸੋਸੇ ਹੋਏ ਗਵਰੀਲਾ ਨੂੰ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਨਾ ਮਾਰ ਸਕਿਆ, ਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਢਹਿ ਜਾਂਦਾ ਜੇ ਗਵਰੀਲਾ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਬਾਂਹ ਨਾ ਵਲ ਲੈਂਦਾ। ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗਵਰੀਲਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਉਤੇ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਜ਼ਰਦ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸਨ।

"ਥੂਹ!" ਤੇ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਦੀਆਂ ਚਪਾਟ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਥੁੱਕ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਨੇ ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਮਸਕੀਨਾਂ ਵਾਂਗ ਥੁੱਕ ਪੂੰਝਿਆ ਤੇ ਫੁਸਫੁਸ ਕੀਤਾ:

"ਜੋ ਚਾਹੇਂ ਕਰ ਲੈ..." ਉਹ ਮਸਾਂ ਸੁਣੀਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ। "ਮੈਂ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਹੀਂ ਬੋਲਾਂਗਾ। ਪਰ ਰੱਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੇ ਦੇਹ!"

"ਤੂੰ ਕਮੀਨੇ!.. ਆਪਣਾ ਗੰਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ," ਹਿਕਾਰਤ ਨਾਲ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਕੂਕਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੈਕਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੱਥ ਖੜਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਪੱਟੀ ਪਾੜ ਲਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ; ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਦੰਦੀਆਂ ਕਰੀਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। "ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਏ ਨੇ?" ਉਸ ਨੇ ਦੰਦ ਪੀਂਹਦਿਆਂ ਪੁਛਿਆ।

"ਨਹੀਂ, ਭਰਾ, ਨਹੀਂ! ਤੇ ਮੈਂ ਲਵਾਂਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ!.. ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀ ਏ!.."

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਜੈਕਟ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਇਆ, ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਦੱਥੀ ਕਢੀ, ਸੌ ਦਾ ਇਕ ਨੋਟ ਵਿਚੋਂ ਖਿੱਚਿਆ, ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਗਵਰੀਲਾ ਵੱਲ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ।

"ਆਹ ਲੈ, ਤੇ ਨਠ ਜਾ!"

"ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੈਣੇ, ਭਾ... ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ! ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇ!"

"ਲੈ ਲੈ, ਤੈਨੂੰ ਕਿਹੈ!" ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫੇਰਦਿਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਕੜਕਿਆ।

"ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਹ, ਤਾਂ ਲੈ ਲਾਂਗਾ..." ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਤੇ ਮੀਂਹ-ਭਿੱਜੀ ਰੇਤ ਵਿਚ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ।

"ਬਕਵਾਸ ਕਰਦੈਂ। ਤੂੰ ਲੈ ਲਏਂਗਾ, ਕਮੀਨੇ!" ਚੇਲਕਾਸ਼ ਯਕੀਨ ਨਾਲ

ਬੋਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਸਿਰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਖਿਚਦਿਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਪੈਸੇ ਉਸ ਦੇ ਨੱਕ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਧੱਕੇ।

"ਲੈ ਲੈ! ਲੈ ਲੈ! ਆਖ਼ਰ ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤੈ। ਲੈ ਲੈ, ਡਰ ਨਾ! ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਖਾਹ ਕਿ ਤੂੰ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਲਗ ਭਗ ਕਤਲ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ! ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਸਗੋਂ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਨਗੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਰਿਆ ਲੱਭਾ। ਐਹ ਲੈ, ਫੜ।"

ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਹੱਸਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਗਵਰੀਲਾ ਦਾ ਦਿਲ ਹੌਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੈਸੇ ਬੋਚ ਲਏ।

"ਤੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤੈ, ਭਾ? ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗਾ?" ਉਸ ਨੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਤਰਲਾ ਲਿਆ।

"ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ!" ਉਠਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਖੜਾ ਝੂਲਦਾ ਹੋਇਆ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਉਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ। "ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਕਿਹੜੀ ਏ? ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ! ਅੱਜ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਖੇਡਿਐ, ਕੱਲ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਖੇਡਾਂਗਾ..."

"ਆਹ, ਭਰਾ ਮੇਰਿਆ!" ਸਿਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਅਫਸੋਸ ਜਿਹੇ ਵਿਚ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ।

ਚੇਲਕਾਸ਼, ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਬੱਝੀ ਪੱਟੀ, ਜਿਹੜੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲਾਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤੁਰਕੀ ਟੋਪੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ।

ਮੀਂਹ ਮੇਘਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਮੁੰਦਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗਰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਹਿਰਾਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਢਿਆਂ ਵੱਲ ਧਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਦੋਵੇਂ ਬੰਦੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਖੜੇ ਸਨ।

"ਅੱਛਾ, ਅਲਵਿਦਾ!" ਜਾਣ ਲਈ ਮੁੜਦਿਆਂ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਠੱਠਾ ਉਡਾਉਂਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਉਹ ਥਿੜਕਿਆ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਡਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਗੁਆਚ ਨਾ ਜਾਏ।

"ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇ, ਭਾ!" ਗਵਰੀਲਾ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ।

"ਠੀਕ ਏ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ," ਚੇਲਕਾਸ਼ ਨੇ ਭਾਵਹੀਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਉਹ ਠੇਡੇ ਖਾਂਦਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ; ਸਿਰ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਫੜੀ, ਸੱਜੇ

ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਮਰੋੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਗਵਰੀਲਾ ਉਥੇ ਖੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਲੋਪ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਬੇਅੰਤ ਪਤਲੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਸਤੈਪੀ ਨੂੰ ਅਟੁੱਟ ਗੂੜ੍ਹੀ ਸਲੇਟੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਲਪੇਟੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਿੱਲੀ ਟੋਪੀ ਲਾਹੀ, ਸਲੀਬ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪੈਸਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਡੂੰਘਾ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ, ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਵਿਚ ਲੁਕਾਇਆ ਤੇ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਲਟੇ ਪਾਸੇ ਤੱਟ ਉਤੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਸਾਗਰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਰੇਤ ਉਤੇ ਸੁੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਟਕਾ ਕੇ ਝੱਗ ਤੇ ਫੁਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੋਇਆ ਗਰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੀਂਹ ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਵੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਵੀ ਕੜਾਕੇਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹਵਾ ਚਾਂਘਰ ਰਹੀ ਸੀ।... ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਗਰਜ, ਚਿੱਲਾਹਟ ਤੇ ਸੁਰਸੁਰ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।... ਮੀਂਹ ਕਾਰਨ ਸਾਗਰ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੱਸ ਰਹੇ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੀਂਹ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਫੁਹਾਰ ਨੇ ਰੇਤ ਉਤੋਂ ਉਸ ਲਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਧੋ ਸੁੱਟਿਆ, ਜਿਥੇ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਧੋ ਸੁੱਟੇ, ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਧੋ ਸੁੱਟੇ... ਤੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਇਸ ਸੁੰਨੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਇਥੇ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

1894

ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ

1

ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਕਰਮਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੇਸਸਾਰਬੀ ਤੱਟ ਉਤੇ ਇਕ ਥਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮ, ਅੰਗੂਰ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਿਹਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ, ਮੋਲਦਾਵੀਅਨਾਂ ਦਾ ਟੋਲਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਸਾਗਰ ਕੰਢੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ ਕੋਲ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਘਣੀ ਵੇਲ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਹੇਠ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਚੁਪ ਚਾਪ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਉਹ ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਹੱਸਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਾਂਬੇ–ਰੰਗੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕੁੜਤੀਆਂ ਤੇ ਸਲਵਾਰਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸਨ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਲਿਟਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੱਕ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਤੇ ਲਚਕੀਲੇ ਪਿੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ, ਗੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ, ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਤਾਂਬੇ–ਰੰਗੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹਕਾਲੇ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਵਾਲ ਲੱਕ ਲੱਕ ਤੱਕ ਲਮਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਨਿੱਘੀ, ਰੁਮਕਦੀ ਹਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਟੁਣਕਾ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਵਾ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਇਕਸਾਰ ਰੌਅ ਵਿਚ ਵਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਦਿੱਖ ਅਟਕਾ ਉਤੇ ਤਿਲਕ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਹਵਾ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਬੁਲ੍ਹੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਅਦਭੁਤ ਅੱਯਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਫੈਲਾ ਦੇਂਦੇ, ਤੇ ਉਹ ਇੰਝ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਪਰੀ–ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚੋਂ ਆਈਆਂ ਹੋਣ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਰਾਤ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਭੇਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਈ ਜਾਂਦੀ।

ਕੋਈ ਵਾਇਲਿਨ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।... ਇਕ ਕੁੜੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਧਮ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਾਸੇ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ...

ਹਵਾ ਸਾਗਰ ਦੀ ਤੁਰਸ਼ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਤੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਤਰੋ-ਤਰ ਹੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹਵਾੜ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਬੇਢੱਬੇ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਕਿਧਰ ਹਲਕੇ, ਧੂਏਂ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਰਗੇ, ਨੀਲੇ ਤੇ ਸੁਆਹ-ਰੰਗੇ, ਤੇ ਕਿਤੇ ਫਟੇ ਹੋਏ, ਚੱਟਾਨ ਦੇ ਟੋਟਿਆਂ ਵਰਗੇ, ਕਾਲੇ ਜਾਂ ਭੂਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨੀਲੇ ਟੋਟੇ ਬੜੇ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ—ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਮਹਿਕਾਂ, ਬੱਦਲ ਤੇ ਲੋਕ—ਵਿਚਿੱਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਉਦਾਸ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਦਭੁਤ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਇੰਝ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖੱਪ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਸੋਗੀ ਹਉਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।

"ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ?" ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ ਨੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸਿਰ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ਜਿਧਰ ਲੋਕ ਗਏ ਸਨ।

ਸਮੇਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਦੂਹਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ; ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਦੀ ਚਮਕਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੁਣ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕ ਆਵਾਜ਼ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਇੰਝ ਕਿੜ ਕਿੜ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਚੱਬ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

"ਮੇਰਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ!" ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

"ਏਖ!... ਤੁਸੀਂ ਰੂਸੀ ਜੰਮਦੇ ਹੀ ਬੁੱਢੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਮੋਝੂਣੇ, ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਵਾਂਗ।... ਸਾਡੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਡਰਦੀਆਂ ਨੇ।... ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਜਵਾਨ ਏਂ, ਤਕੜਾ ਏਂ..."

ਚੰਨ ਨਿਕਲ ਆਇਆ—ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ, ਗੋਲ ਤੇ ਲਾਲ-ਸੂਹਾ, ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਸਤੇਪੀ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਸ ਤੇ ਖ਼ੂਨ ਪਚਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਏਨਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ ਉਤਾਂਹ ਜਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਵੇਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਫੀਤਿਆਂ

ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਜਾਲ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੋਈਏ। ਸਾਡੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਸਤੇਪੀ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਨੱਠੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਬੱਦਲ, ਚੰਨ ਦੀਆਂ ਕਾਸ਼ਨੀ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਦੇ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ, ਹੋਰ ਵੀ ਚਮਕਦਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਲਗ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਵੇਖ, ਔਹ ਲਾਰਾ ਜਾਂਦਾ ਈ!"

ਮੈਂ ਉਧਰ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਧਰ ਬੁੱਢੀ ਆਪਣੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਮੁੜੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਤਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ, ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਲਾ ਤੇ ਸੰਘਣਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਇਹ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਵਿਚੋਂ ਡਿਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਉਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ," ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ, ਬੁੱਢੀ, ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਦਿਸਦੈ! ਦੇਖ—ਔਹ, ਕਾਲਾ ਜਿਹਾ, ਸਤੇਪੀ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਨਠਦਾ ਪਿਆ!"

ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਾ ਪਿਆ।

"ਉਹ ਤਾਂ ਪਰਛਾਵਾਂ ਏ! ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਰਾ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੀ ਏਂ!"

"ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਏ। ਹੁਣ ਉਹ ਪਰਛਾਵਾਂ ਜਿਹਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਐ। ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ! ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋ ਗਿਐ: ਧੁੱਪ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ, ਉਸ ਦਾ ਖ਼ੂਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਸੁੱਕਾ ਛੱਡੀਐਂ ਤੇ ਹਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੂੜ ਵਾਂਗ ਉਡਾ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਏ। ਵੇਖਿਆ, ਰੱਬ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੈ, ਜੇ ਉਹ ਮਾਣ ਕਰੇ ਤਾਂ!"

"ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ!" ਮੈਂ ਬੁੱਢੀ ਦਾ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਕਿ ਮੈਂ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਂਗਾ।

ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ।

"ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਦੂਰ ਜਿਥੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦੈ, ਇਕ ਦੇਸ ਏ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਦਰਿਆ ਵਗਦੈ, ਤੇ ਉਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਦਰਖ਼ਤ ਤੇ ਘਾਹ ਦੀ ਹਰ ਤਿੜ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਏਡਾ

ਵੱਡਾ ਹੁੰਦੈ, ਜਿੱਡਾ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਚਾਹੀਦੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਧੁੱਪ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ।

''ਉਸ ਦੇਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਏ!

''ਉਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਬੀਲਾ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਦੇ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਮਰਦਾਨਗੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਉਤੇ ਖ਼ਰਚ ਕਰਦੇ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਾਅਵਤਾਂ ਰਚਾਉਂਦੇ, ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ।

''ਇਕ ਦਿਨ, ਇਕ ਦਾਅਵਤ ਸਮੇਂ, ਸ਼ਾਹ-ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਤੇ ਰਾਤ ਵਰਗੀ ਮਲੂਕ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਜ਼ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਅਸਮਾਨੋਂ ਆ ਝਪਟਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੱਲ ਆਦਮੀ ਜਿਹੜੇ ਤੀਰ ਛੱਡਦੇ, ਉਹ ਮੰਦੇ ਹਾਲ, ਵਾਪਸ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਆ ਡਿਗਦੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਟੁਰ ਪਏ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਲਭੀ। ਤੇ ਫਿਰ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲ-ਭੁਲਾ ਗਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਏ।''

ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਰੇ ਭੁੱਲੇ-ਵਿਸਰੇ ਜੁਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਬਣ ਗਈ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਜਾਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਗਰ ਉਹਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ਨਾਲ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਰਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦੇ ਤੱਟ ਉਤੇ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

''ਵੀਹ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ, ਕੁੜੀ ਆਪੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ, ਥੱਕੀ-ਟੁੱਟੀ ਤੇ ਮੰਦੇ ਹਾਲ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਗਭਰੂ ਸੀ, ਸੁਹਣਾ ਤੇ ਤਕੜਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਰਹੀ ਏਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਬਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਪਿਓ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰੀ ਉਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਿਆ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰ ਸਮੇਟ ਕੇ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਦੰਦੇਦਾਰ ਚੋਟੀਆਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਆ ਕੇ ਡਿੱਗਾ ਤੇ ਦਮ ਤੋੜ ਗਿਆ...

''ਹਰ ਕੋਈ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਬੇਟੇ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗਾ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਠੰਡੀਆਂ-ਠਾਰ ਤੇ ਘੁਮੰਡੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ;

ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਕੋਲ ਆਏ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇੰਝ ਬੋਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਸਮਝਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਬਿਨਾਂ ਖੰਭਾਂ ਦੇ ਤੀਰ ਏ, ਜਿਸ ਦੀ ਨੋਕ ਵੀ ਅਜੇ ਤਿੱਖੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਰਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕੜ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਜੇ ਦੂਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਕਰਨ, ਉਸ ਦੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ, ਓ!... ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਸਚਮੁਚ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ, ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਬੋਲੇ:

"'ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ! ਇਹ ਜਿਥੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ ਜਾਏ!'

"ਉਹ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਜਿਧਰ ਉਸ ਦਾ ਜੀ ਆਇਆ, ਚਲਾ ਗਿਆ—ਇਕ ਸੁਹਣੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਕੋਲ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਵੱਲ ਇਕ-ਟਕ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ ਸੀ; ਉਹ ਉਸ ਤੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਧੱਕਿਆ, ਤੇ ਉਥੋਂ ਟੁਰ ਪਈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰਿਆ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਖੜੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਤਤੀਰੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਕੁੜੀ ਨੇ ਉਭੇ ਸਾਹ ਲਏ, ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਮਰੋੜੇ ਖਾਧੇ, ਤੇ ਮਰ ਗਈ।

"ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਡਰ ਨਾਲ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ—ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੰਝ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੁੱਪ ਖੜੇ ਰਹੇ, ਕਦੀ ਮੋਈ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਜਿਹੜੀ ਖ਼ੂਨ-ਲਿਬੜੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪਈ ਸੀ, ਤੇ ਕਦੀ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਜਿਹੜਾ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜਾ ਸੀ, ਪੂਰੇ ਮਾਣ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ—ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਾ ਸੁਟਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਬੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਓਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ

ਵੇਲੇ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਬੜੀ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।''

ਰਾਤ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਅਜੀਬ, ਹਲਕੀਆਂ ਹਲਕੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ। ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਚੂਹੇ ਸੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੀਟੀਆਂ ਵਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਟਿਡਿਆਂ ਦੀ ਧਾਤ ਵਰਗੀ ਕਰੀਚਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀ ਵੇਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ; ਪੱਤੇ ਆਹਾਂ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ; ਪੁੰਨਿਆ ਦਾ ਚੰਨ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਲ-ਸੂਹਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਜਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹੋਰ ਪੀਲਾ ਪਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਨੀਲੀ ਭਾਹ ਮਾਰਦੀ ਧੁੰਦ ਸਤੇਪੀ ਉਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੱਸਰ ਗਈ ਸੀ...

''ਸੋ, ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਸੋਚਣ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਜੁਰਮ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੋਵੇ।... ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ, ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਸਜ਼ਾ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਤੀਰ ਮਾਰੇ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾੜਿਆ ਜਾਏ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਧੂਏਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਇਕ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ। ਤੇ ਉਹ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਗੋਡੇ ਟੇਕੀ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਅੱਥਰੂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਨਾ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਰਹਿਮ ਲਈ ਵਾਸਤਾ ਪਾਏ। ਉਹ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਬੋਲੀ ਗਏ, ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਇਕ ਸਿਆਣਾ ਬੜੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬੋਲਿਆ:

'''ਆਓ, ਪੁੱਛੀਏ, ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂ!'

''ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲਗੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

'''ਮੈਨੂੰ ਖੋਹਲ ਦਿਓ! ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ!'

''ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਹਲ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੀਦੀ ਏ:

'''ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?'

'''ਤੂੰ ਸੁਣ ਚੁਕੈਂ,' ਸਿਆਣੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

'''ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂ?'

'''ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕੀਏ। ਸੁਣ, ਘੁਮੰਡੀ ਜੀਵ! ਤੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ

ਵਿਚ ਮਰਨਾ ਹੀ ਏ।... ਜੋ ਤੂੰ ਕੀਤਾ ਏ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾ ਤਾਂ ਦੇ। ਅਸੀਂ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਏ, ਤੇ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਨਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਹੇਗਾ।'

"'ਚੰਗਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਜੋ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।... ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।'

"'ਪਰ ਉਹ ਤੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ!' ਉਹ ਬੋਲੇ।

"'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ ਉਹੋ ਕੁਝ ਵਰਤਦੇ ਹੋ ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਬੋਲੀ, ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਬਾਹਵਾਂ ਨੇ... ਪਰ, ਉਹ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ... ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਐ।'

"ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਆਦਮੀ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ, ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਵੀ। ਪਰ ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਪੂਰਾ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

"ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਾ ਇਨਸਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਤ੍ਰਾਹੁਣ ਲਗ ਪਏ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਇਕੱਲੇਪਣ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਲਿਐ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਬੀਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਢੋਰ-ਡੰਗਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਇੱਛਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

"ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਰੀ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਲੰਮੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਪਏ। ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਤਕ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

"'ਠਹਿਰੋ! ਇਕ ਸਜ਼ਾ ਹੈ! ਭਿਆਨਕ ਸਜ਼ਾ; ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਲਾ ਕੇ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦੇ! ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਿਓ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿਓ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ!'

"ਉਸੇ ਘੜੀ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਚੀਜ਼ ਵਾਪਰੀ। ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਜਿਹੀ

ਗਰਜ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਬੱਦਲ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕੁਝ ਸਿਆਣੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਏ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਨੌਜਵਾਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਲਾਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏ ਸਮਾਜੋਂ ਛੇਕਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਉੱਚੀ ਜਿਹੀ ਹੱਸਿਆ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੱਸਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਵਾਂਗ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਮਨੁੱਖ ਸੀ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡੰਗਰ, ਕੁੜੀਆਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਜੀ ਆਉਂਦਾ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਤੀਰ ਮਾਰਦੇ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਅਦਿੱਖ ਸੰਜੋਅ ਨਾਲ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਚੁਸਤ, ਅਤਿਆਚਾਰੀ, ਤਕੜਾ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸੀ, ਪਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੀ ਸਾਮ੍ਹਣਿਉਂ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੁਝ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਹੀ ਦਿਸਦਾ। ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਭੌਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੁਆਲੇ, ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ, ਕਈ ਦਰਜਨਾਂ ਸਾਲ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਦੌੜੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਦੌੜਿਆ ਨਾ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਹਰਕਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਚੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲਿਆ:

"'ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਛੇੜਿਉ! ਇਹ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜੇ!'

"ਤੇ ਸਾਰੇ ਇਕਦਮ ਰੁਕ ਗਏ; ਉਹ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਦੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਰੁਕ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਹੱਸਣ ਲਗੇ। ਉਹ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਖੜਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਭ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਇਕਦਮ ਝੁਕਿਆ, ਇਕ ਪੱਥਰ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਦੌੜਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਦੇ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ, ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਜਦੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਉਹ ਥਕਾਵਟ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਭਰੀ ਚੀਕ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜੋਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਉਠਿਆ, ਇਕ ਚਾਕੂ ਚੁੱਕਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਸਾਰੇ ਝਗੜੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੱਥੋਂ ਡਿਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਦੇ ਮਾਰਿਆ।

ਪਰ ਚਾਕੂ ਮੁੜ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਵੱਜਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਫਿਰ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮਾਰਨ ਲਗਾ, ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਦੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਟੋਏ ਹੀ ਪੈ ਗਏ।

"'ਇਹ ਨਹੀਂ ਮਰ ਸਕਦਾ!' ਲੋਕ ਕੱਛਾਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕੂਕੇ।

"'ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ। ਉਹ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਤਾਕਤਵਾਰ ਬਾਜ਼ ਉਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ, ਕਾਲੇ ਟਿਮਕਣਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਕੌੜ ਭਰ ਗਈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੈ, ਆਜ਼ਾਦ, ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿੰਦੈ, ਹਰ ਥਾਂ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।... ਤੂੰ ਵੇਖਿਐ? ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਬਣ ਚੁਕੈ, ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਹ ਨਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਮਝਦੈ, ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ, ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਿਰਫ਼ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿੰਦੈ, ਭੌਂਦਾ ਰਹਿੰਦੈ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।... ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਮੌਤ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ।... ਇਉਂ ਮਿਲੀ ਸੀ ਸਜ਼ਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘੁਮੰਡ ਲਈ!"

ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ ਬੋਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ,ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਜਾ ਲਗਾ ਸੀ, ਬੜੇ ਅਜੀਬ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਧਰ ਉਧਰ ਝੂਲਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਾ ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦ ਉਸ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਹੀ ੀ, ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਉਤੇ ਬੜਾ ਤਰਸ ਆਇਆ। ਉਸ ੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਏਨੇ ਗੌਰਵਮਈ, ਏਨੇ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਤਮ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ, ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਡਰਪੋਕਾਂ ਵਾਲੀ, ਗੁਲਾਮਾਂ ਾਲੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

ਸਾਗਰ-ਕੰਢੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਾਉਣ ਲਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਮਧਮ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤੁਕਾਂ ਗਾਈਆਂ, ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਗੀਤ ਮੁਢੋਂ-ਸੁਢੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।... ਤੇ ਫਿਰ ਤੀਜੀ, ਚੌਥੀ ੇ ਪੰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਉਹੋ ਗੀਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਕਦਮ ਹੋ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਰਦਾਵੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਢੋਂ-ਸੁਢੋਂ ਫਿਰ ਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਹਰ ਔਰਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜਵੀਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਲੀਆਂ-ਮਿਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੱਤਰੰਗੀ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਸਿਲੋ-ਸਿਲ ਦੌੜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੀ ਤੇ ਗੜਗੜ ਕਰਦੀ; ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦਾਵੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਖਰਜ ਧੁਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਪਰ ਨੂੰ ਉੱਠੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਡਬੋਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਚੀਆਂ ਉਠਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਭਰਵੀਆਂ, ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ।

ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਰਕੇ, ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਹੋਰ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ...

2

''ਤੂੰ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸੁਣਿਐ?'' ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦੀ ਨੇ ਤੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀ ਨੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਬੁੱਟ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ, ਇਜ਼ਰਗੀਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

''ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ, ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਿਧਰੇ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ।...''

''ਤੇ ਕਦੀ ਸੁਣੇਂਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਗਾਉਣ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ੁਕੀਨ ਹਾਂ। ਸਿਰਫ ਸੁਹਣੇ ਲੋਕੀਂ ਚੰਗਾ ਗਾ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਸੁਹਣੇ ਲੋਕੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਹਾਂ। ਕੀ ਉਥੇ ਗਾ ਰਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਦਿਹਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮ ਪਿਛੋਂ ਥੱਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ? ਉਹ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਨੇ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਊਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਜਾ ਪੈਂਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਜਿਊਣ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈਂਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਗਾਉਂਦੇ ਨੇ।''

''ਪਰ ਸਿਹਤ...'' ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

''ਜਿਊਣ ਜੋਗੀ ਸਿਹਤ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਸਿਹਤ! ਜੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਖਰਚੇਂਗਾ ਨਹੀਂ? ਸਿਹਤ ਵੀ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਸਾਂ, ਕੀ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ? ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੱਕ ਗਲੀਚੇ ਉਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਉਠਿਆਂ। ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਵਰਗੀ ਚੰਚਲ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ

ਦਿਹਾੜੀ ਬੈਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਅਹਿੱਲ। ਤੇ ਮੈਂ ਏਨੀ ਦੇਰ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੁਖਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਪੈਂਦੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਨੱਠ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਤੇ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਉਣ। ਤੇ ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਇੰਝ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਪਿਆਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ; ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੱਟਦੀ। ਤੇ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਿਊਂਦੀ ਹਾਂ—ਮੇਰੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਬਥੇਰਾ ਖੂਨ ਸੀ, ਨਹੀਂ? ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ! ਕਿੰਨੇ ਚੁੰਮਣ ਲਏ, ਕਿੰਨੇ ਚੁੰਮਣ ਦਿੱਤੇ!...''

ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤਕਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਚਮਕ ਸਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗਿਆੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਾਲੀ। ਚੰਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ, ਪਾਟੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੀ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਠੋਡੀ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਝੁਰੜਾਏ ਨੱਕ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਉੱਲੂ ਦੀ ਚੁੰਜ ਵਾਂਗ ਲਮਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਰੁਸ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਕਾਲੇ ਗੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਚ ਸੁਆਹ-ਰੰਗੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲਿਟ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਕਿਰਮਚੀ ਪਟਕੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਈ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੁਆਲੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਧੌਣ ਤੇ ਹੱਥ ਝੁਰੜਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਹਰ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਿਲਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕ ਚਮੜੀ ਤਿੜਕ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਪਾਟ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਵੇਗੀ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਿਰਾ ਪਿੰਜਰ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ, ਬੇਚਮਕ ਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ।

ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਚੱਕੀ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ:

''ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਬੀਰਲਾਤ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੰਢੇ ਉਤੇ, ਫ਼ਾਲਮੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ; ਮੈਂ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੱਕ ਉਤੇ ਆਇਆ। ਉਹ ਉਚਾ-ਲੰਮਾ ਤੇ ਛਮਕ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਖੁਸ਼-ਮਿਜ਼ਾਜ ਸੀ! ਉਹ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਤੇ ਗੂੰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਡੀ ਬਾਰੀ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਬੋਲਿਆ: 'ਹੇ! ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸ਼ਰਾਬ ਹੈ... ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ?' ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਐਸ਼ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਚੰਨ-ਚਾਨਣੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਨੀਲਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ, ਚਿੱਟੀ ਕੁੜਤੀ ਪਾਈ, ਤੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਚੌੜਾ ਰੁਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਲਟਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇੱਕ ਪੈਰ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਰਖੀ ਖੜਾ ਸੀ, ਝੂਲਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦਾ

6 1391

ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਬੋਲਿਆ: 'ਕਿਆ ਸੁਹਣੀ ਕੁੜੀ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੀ ਏ!... ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ!' ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਸੁਹਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ! ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਕੁਝ ਉਬਲਿਆ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਦਿੱਤਾ।... ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ।... ਅਸੀਂ ਰਲ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਚੂਹੇ ਵਾਂਗ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਸੀਟੀ ਮਾਰਦਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦੇਂਦੀ, ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ। ਤੇ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ, ਦੂਰ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ।... ਉਹ ਪਰੂਤ ਦਰਿਆ ਦਾ ਮਾਛੀ ਸੀ, ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋਬਰੂਜਾ ਤੱਕ, ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗੇ, ਜਿਥੇ ਡੈਨਿਊਬ ਦਰਿਆ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਚਲੀ ਚਲਾਂ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ—ਉਹ ਸਿਰਫ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਚੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਤੇ ਬੱਸ! ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਕ ਗਈ ਸਾਂ। ਉਦੋਂ ਹੁਜ਼ੂਲੀਅਨਾਂ* ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਗੇੜੇ ਲਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ੂਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।... ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਦਾ ਸੀ! ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਪਣੇ ਕਾਰਪੇਥਿਆਈ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਡੀਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਫੜਿਆ ਗਿਐ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਐ, ਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਉਹ ਆ ਟਪਕਦਾ, ਇਕੱਲਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨੋਂ ਡਿੱਗਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਖੂਬ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲਿਆਉਂਦਾ—ਆਖ਼ਰ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਏਨੀ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ! ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਦਾਅਵਤਾਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਫਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਰੇਮੀ ਇਕ ਹੁਜ਼ੂਲੀਅਨ ਸੀ, ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਵੇ।... ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ? ਮੈਨੂੰ ਭੁਲ ਗਿਐ।... ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਭੁਲਣ ਲਗ ਪਿਐ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਏ। ਕੋਈ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਐ! ਖ਼ੈਰ, ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ। ਚੰਗਾ ਸੁਹਣਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਉਹ।... ਲਾਲ ਵਾਲ, ਸਾਰੇ ਲਾਲ—ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ! ਅੱਗ ਵਰਗਾ ਸਿਰ! ਪਰ ਉਹ

* ਪੱਛਮੀ ਯੂਕਰੇਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਂ।—**ਸੰਪਾ:**

ਏਨਾ ਉਦਾਸ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਮਿੱਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜਦਾ ਤੇ ਗਰਜਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਪੇੜ ਕਢ ਮਾਰੀ... ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਉਤੇ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਝਪਟ ਪਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੰਦ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ੍ਹ ਵਿਚ ਖੋਭ ਦਿੱਤੇ।... ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਗੱਲ੍ਹ ਵਿਚ ਟੋਅ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਉਸ ਟੋਅ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ..."

"ਪਰ ਉਸ ਮਛੇਰੇ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ?" ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

"ਮਛੇਰਾ? ਅੱਛਾ, ਉਹ... ਉਹ ਹਜ਼ੂਲੀਅਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਟੋਲੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਡਰਾਵੇ ਦੇਣ ਲਗ ਪਿਆ ਕਿ ਜੇ ਨਾ ਮੰਨੀਂ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਸ ਟੋਲੀ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਲਭ ਲਈ।... ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਫਾਹੇ ਲਗੇ ਸਨ—ਉਹ ਮਛੇਰਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੁੰਡਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਗਦਾ ਵੇਖਣ ਗਈ ਸਾਂ। ਦੋਬਰੂਜਾ ਵਿਚ ਉਹ ਫਾਹੇ ਲਗੇ ਸਨ। ਮਛੇਰਾ ਰੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਫਾਂਸੀ ਵੱਲ ਗਿਆ, ਮੁਰਦੇ ਵਰਗਾ ਪੀਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਦੂਜਾ ਮੁੰਡਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪਾਈਪ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਮਾਕੂ ਪੀਂਦਾ ਹੀ ਗਿਆ, ਹੱਥ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ, ਇਕ ਮੁੱਛ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਪਈ ਸੀ, ਦੂਜੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਈਪ ਕਢਦਾ, ਉਚੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲਿਆ: 'ਅਲਵਿਦਾ!'... ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਸੋਗ ਮਨਾਇਆ। ਏਖ!... ਇਹ ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਰਪੇਥੀਆ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਕ ਰੁਮਾਨੀਅਨ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਲਵਿਦਾਈ ਪਾਰਟੀ ਹੋਈ, ਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਉਹ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਿਰਫ ਦੋ ਜਣੇ ਹੀ ਫੜੇ ਗਏ। ਕਈ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਨੱਠ ਗਏ।... ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੁਮਾਨੀਅਨ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲਈ ਬਦਲਾ ਚੁਕਾ ਦਿੱਤਾ... ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੀ ਹਵਾ-ਚੱਕੀ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਣਕ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੰਗਤਾ ਬਣ ਗਿਆ।

"ਇਹ ਤੂੰ ਕੀਤਾ ਸੀ?" ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਪੁੱਛ ਲਿਆ।

"ਉਹਨਾਂ ਹਜ਼ੂਲੀਅਨਾਂ ਦੇ ਬਥੇਰੇ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਇਕੱਲੀ ਮੈਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ।... ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਦੋਸਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ..."

ਤੱਟ ਉਪਰ ਗਾਣਾ ਹੁਣ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੇ ਸਾਗਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ—ਉਹ

ਸੋਚੀਂ-ਡੁੱਬੀ ਬੇਚੈਨ ਆਵਾਜ਼, ਸਚਮੁਚ, ਬੇਚੈਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਹਲਕੀ ਪੀਲੀ ਚੰਨ ਚਾਨਣੀ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਜਲੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਘੱਟ ਸੰਘਣੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ; ਰਾਤ ਦੇ ਅਦਿੱਖ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਬੇਚੈਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਡੁੱਬ ਗਈਆਂ ਸਨ... ਕਿਉਂਕਿ ਹਵਾ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਇਕ ਤੁਰਕ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸਕੂਤਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਇਕ ਹਫਤਾ ਉਥੇ ਰਹੀ। ਏਨਾ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਅੱਕ ਗਈ।... ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਬੱਸ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਔਰਤਾਂ... ਉਸ ਕੋਲ ਅੱਠ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।... ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਉਹ ਬੱਸ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਦੀਆਂ, ਸਿਵਾਏ ਖਾਣ ਦੇ, ਸੌਣ ਦੇ ਤੇ ਬਕਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ।... ਜਾਂ ਉਹ ਲੜਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਉਤੇ ਕੁੜ-ਕੁੜ ਕਰਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਕੜੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ।... ਉਹ ਹੁਣ ਕੋਈ ਜਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਉਹ ਤੁਰਕ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਲਗਭਗ ਧੌਲੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਏਨਾ ਅੜੂਕ-ਮੜੂਕ ਵਾਲਾ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਅਮੀਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਸ਼ਪ ਵਾਂਗ ਬੋਲਦਾ ਸੀ।... ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਨ... ਤੇ ਉਹ ਸਿਧੀਆਂ ਬੰਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀਆਂ ਸਨ... ਸਿਧੀਆਂ ਬੰਦੇ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਵੇਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਖ਼ਾਰੈਸਟ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ... ਮੰਡੀ ਵਿਚ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਫਿਰ-ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬੜਾ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਈ। ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਮੈਨੂੰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੌਦਾਗਰ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸੰਦਲ ਤੇ ਖਜੂਰ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਕੁਝ ਖਰੀਦਣ ਬੁਖ਼ਾਰੈਸਟ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲੇਂਗੀ?' ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ। 'ਹਾਂ, ਜ਼ਰੂਰ ਚਲਾਂਗੀ!' 'ਚੰਗਾ ਫਿਰ!' ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹ ਅਮੀਰ ਸੀ, ਉਹ ਤੁਰਕ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਸੀ—ਸਾਂਵਲਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਤੇ ਏਨਾ ਅਲੂਆਂ ਜਿਹਾ।... ਉਹ ਸੋਲਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੁਰਕ ਦੇ ਘਰੋਂ ਨੱਠੀ ਸਾਂ।... ਮੈਂ ਨੱਠ ਕੇ ਬਲਗ਼ਾਰੀਆ ਚਲੀ ਗਈ, ਲੋਮ-ਪਾਲਾਨਕਾ ਨੂੰ...ਉਥੇ ਇਕ ਬਲਗ਼ਾਰੀਅਨ ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਕੱਢ ਮਾਰਿਆ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਮੰਗੇਤਰ ਲਈ ਕਿ ਘਰ ਵਾਲੇ ਲਈ, ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ।

"ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਧਣੀਆਂ ਦੇ ਮੱਠ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਬਿਮਾਰ ਪਈ ਰਹੀ।

ਉਥੇ ਇਕ ਪੋਲਿਸਤਾਨੀ ਕੁੜੀ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਰਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।... ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਭਰਾ ਸੀ, ਆਰਜ਼ੇਰ-ਪਾਲਾਨਕਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਮੱਠ ਵਿਚ ਸਾਧ ਸੀ ਉਹ, ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।... ਉਹ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ ਰੀਂਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ... ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ... ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ, ਪੋਲੈਂਡ।"

"ਠਹਿਰ ਜ਼ਰਾ! ਤੇ ਛੋਟਾ ਤੁਰਕ ਕਿਥੇ ਗਿਆ?"

"ਉਹ ਮੁੰਡਾ? ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਮਰ ਗਿਆ। ਘਰ ਦੇ ਹੇਰਵੇ ਨਾਲ, ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਕਾਰਨ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਕੁਮਲਾ ਗਿਆ—ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਲਾਏ ਬੂਟੇ ਵਾਂਗ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਧੁੱਪ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇ।... ਉਹ ਬੱਸ ਸੁੱਕ ਹੀ ਗਿਆ।... ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਹਾਂ, ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ, ਸਾਰਾ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਤੇ ਨੀਲਾ, ਬਰਫ਼ ਦੇ ਡਲੇ ਵਾਂਗ। ਪਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਲਾਟ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੀ ਸੀ... ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤਰਲੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਉਤੇ ਝੁਕਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਾਂ।... ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸਾਂ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚੁੰਮਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ।... ਫਿਰ ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਹੋ ਗਈ—ਉਹ ਹਿੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਬੜੇ ਤਰਸਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਤਰਲੇ ਕਰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੰਗਤਾ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੇਟ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਘਾ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ, ਤੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੇਟਦੀ, ਉਹ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਭਖ ਉਠਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਗ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੰਡਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ।... ਉਹ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ... ਮੈਂ ਉਸ ਉਤੇ ਬੜਾ ਰੋਈ। ਕੌਣ ਜਾਣੇ? ਕੀ ਪਤਾ ਮੈਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਲਈ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣੀ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਏਨੀ ਤਕੜੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਾਂ... ਪਰ ਉਹ—ਨਿਰਾ ਬੱਚਾ ਸੀ!"

ਉਸ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ—ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ—ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਸਲੀਬ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਕੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

"ਅੱਛਾ, ਸੋ ਤੂੰ ਪੋਲੈਂਡ ਚਲੀ ਗਈ"—ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਲ ਟੋਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ।

"ਹਾਂ... ਉਸ ਨਿੱਕੇ ਪੋਲ ਨਾਲ। ਉਹ ਇਕ ਕਮੀਨੀ ਤੇ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰੀਂਗਦਾ ਹੋਇਆ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਇਉਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਸਾ ਕੋਸਾ ਸ਼ਹਿਦ ਚੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ; ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ

ਇੰਝ ਕਿੜਕਿੜ ਕਰਕੇ ਬੋਲਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਬਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਟੁਰ-ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁਸਤਾਖ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ। ਓ! ਓ! ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ! ਮੈਂ ਉਬਲਦੀ ਲੁੱਕ ਵਾਂਗ ਬੁਲਬੁਲੇ ਛਡਣ ਲੱਗੀ! ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਲਿਆ—ਉਹ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ—ਉਸ ਨੂੰ ਜਕੜ ਲਿਆ ਤੇ ਵੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਘੁੱਟਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਾ ਨੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁਮਾਇਆ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬਕਣ ਲਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਕਦਿਆਂ ਸੁਨਣਾ ਕਿੰਨਾ ਅਜੀਬ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਪਰੋਂ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ, ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਟੱਕਰਿਆ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸਾਂ: ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸਾਂ, ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਕੋਈ ਚੰਗੀਆਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਇੰਝ ਹੀ ਹੁੰਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਵੇ।''

ਬੁੱਢੀ ਬੋਲਣੋਂ ਰੁਕ ਗਈ ਤੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਚਿਤਰਨ ਲੱਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਬਰਾਂ 'ਚੋਂ ਜਗਾ ਲਿਆਈ ਸੀ: ਅੱਗ ਵਰਗੇ ਲਾਲ ਸਿਰ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁਜ਼ੂਲੀਅਨ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪਾਈਪ ਪੀਂਦਾ ਹੋਇਆ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ; ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਠੰਡੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਦਰਿੜ੍ਹ ਤੇ ਬਝਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ, ਪਰੂਤ ਤੋਂ ਕਾਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਮਾਛੀ ਰੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਆਉਂਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੀਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ ਅੱਖਾਂ ਹੁਣ ਤੇਜਹੀਨ ਸਨ, ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਗਿੱਲੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਟਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਬੁੱਢਾ, ਅੜ੍ਹਕ-ਮੁੜ੍ਹਕ ਵਾਲਾ ਤੁਰਕ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸਮਤ ਉਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੁੰਡਾ, ਪੂਰਬ ਦਾ ਪੀਲਾ ਤੇ ਮਲੂਕ ਫੁੱਲ, ਚੁੰਮਣਾਂ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਮੋਇਆ। ਤੇ ਉਹ ਫਿੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਪੋਲ, ਚੋਪੜੀ ਚੰਗੇਰ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ, ਫਰ-ਫਰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ, ਤੇ ਠੰਡਾ ਯੱਖ।... ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰੇ ਧੁੰਦਲੇ ਜਿਹੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਜਿਊਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਝੌਂ ਚੁਕੀ, ਬਿਨਾਂ ਬੁੱਤ, ਬਿਨਾਂ ਖ਼ੂਨ, ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਦਿਲ, ਤੇ ਅੱਖਾਂ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਚਮਕ ਗਾਇਬ ਸੀ—ਉਹ ਵੀ ਲਗਭਗ ਪਰਛਾਵਾਂ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ:

"ਪੋਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਮਾਂ ਔਖਾ ਲੰਘਿਆ। ਉਥੇ ਠੰਡੇ ਤੇ ਝੂਠੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੱਪ ਵਾਲੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਬੋਲਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ੂਕਦੇ ਨੇ... ਉਹ ਕਿਉਂ ਸ਼ੂਕਦੇ ਨੇ? ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਪ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਝੂਠੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਭੌਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਤੇ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਦਾ ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ, ਰੂਸੀਆਂ, ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਬੋਖ਼ਨੀਆ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਕ ਯਹੂਦੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖਰੀਦ ਲਿਆ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ। ਮੈਂ ਮੰਨ ਗਈ। ਜਿਊਣ ਲਈ ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਏ ਨਾ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮੁਲ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ: ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਏਨੇ ਕੁ ਪੈਸੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਮੈਂ ਬੀਰਲਾਤ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾ ਸਕਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜ ਦਿਆਂਗੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਪੱਕੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਉਥੇ ਮੈਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆ! ਅਮੀਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ, ਤੇ ਉਥੇ ਦਾਅਵਤਾਂ ਉਡਾਉਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਖਰਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਕ ਜਣਾ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇੰਝ ਕੀਤਾ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ; ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨੌਕਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਝੋਲਾ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੇ ਝੋਲਾ ਫੜਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਉਲੱਦ ਦਿੱਤਾ। ਝੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਕਿਰਨ ਲਗੇ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਵਜਦੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿੱਗਣ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀ ਛਣਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੋਟਾ ਤੇ ਪਿਲਾ ਪਿਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਢਿਡ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਸਿਰ੍ਹਾਣੇ ਜਿਹਾ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਪਲੇ ਸੂਰ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਹਾਂ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ, ਆਪਣਾ ਘਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਯੋਗ ਸਾਊ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਫੱਟਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਫੱਟਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਕਾਟੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਲਾਏ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਝ

ਹੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ ਆਦਮੀ! ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਵਾਸਤਾ ਸੀ, ਜੇ ਆਪ ਉਹ ਪੋਲ ਸੀ ਤਾਂ? ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕੱਟਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਵੀ।... ਉਹ ਪੋਲ ਸੀ, ਸੋ ਕਿਉਂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਸੀ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹਾਦਰ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁੰਦਾ ਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ। ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੌਕਾ ਹੁੰਦੈ। ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ, ਬੱਸ ਜਾਂ ਦਲਿਦਰੀ ਹਨ ਜਾਂ ਬੁਜ਼ਦਿਲ, ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਚਾਹੁਣਗੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪ ਨਾ ਵੀ ਰਹਿਣ। ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਹੜੱਪ ਨਾ ਕਰ ਜਾਏ, ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡਣ ਦੇ।... ਓ! ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸਚਮੁਚ ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ! ਉਹ ਕੋਈ ਕਰਨ-ਯੋਗ ਕਾਰਨਾਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਵੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਕਿ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਮਗੀਆਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਲੜਨ ਗਏ ਸੌ? ਚੱਲ, ਠੀਕ ਏ, ਠੀਕ ਏ, ਰਹਿਣ ਦੇ!''

ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ, ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ ਆਪ ਵੀ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਬੋਲੀ:

''ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਮਗੀਆਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ ਗਿਆ—ਇਹ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ—ਤੇ ਸਿਰਫ ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਲਭਾ, ਜਦੋਂ ਬਰਫ਼ ਪਿਘਲੀ; ਉਹ ਕਿਸੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚੋਂ ਗੋਲੀ ਲੰਘੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤੇਰਾ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਖਿਆਲ ਏ? ਵੇਖਿਆ, ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਲੇਗ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਏ, ਜੇ ਤੂੰ ਗਿਣੇਂ ਤਾਂ ਇਹ ਠੀਕ ਨਿਕਲੇਗਾ।... ਮੈਂ ਕੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ? ਹਾਂ, ਪੋਲੈਂਡ ਬਾਰੇ... ਹਾਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਖ਼ਰੀ ਖੇਡ ਉਥੇ ਖੇਡੀ। ਉਥੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਬਜ਼ਾਦਾ ਮਿਲਿਆ।... ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਸੀ ਉਹ! ਸ਼ੈਤਾਨ ਵਰਗਾ ਸੁਹਣਾ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿਆਣੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸਾਂ, ਹਾਂ, ਸਿਆਣੀ! ਮੈਂ ਚਾਲ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵਾਂਗੀ? ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ।... ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਮਾਣ-ਮੱਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡਾ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਉਣ

ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਪਿਆ।... ਹਾਂ।... ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਮ ਜ਼ਨਾਨੀ ਵਾਂਗ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰਹੀ। ਯਹੂਦੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਿਸਾਬ ਮੁਕਾ ਚੁਕੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ, ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਕਰਾਕੋ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ, ਘੋੜੇ, ਤੇ ਸੋਨਾ, ਤੇ ਨੌਕਰ-ਚਾਕਰ।... ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ, ਦੈਂਤ ਵਾਂਗ ਘਮੰਡੀ, ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਵਾਂ। ਅਸੀਂ ਲੜ ਪੈਂਦੇ।... ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਏ ਕਿ ਸਗੋਂ ਮੇਰੀ ਸੁਹਣੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਇੰਝ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।... ਪਰ ਆਖ਼ਰ ਮੇਰੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ: ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ।... ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿਛੋਂ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਚਮੁਚ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸਾਂ।... ਓ! ਕਿੰਨਾ ਕੌੜਾ ਸੀ ਇਹ! ਹਾਂ, ਕਿੰਨਾ ਕੌੜਾ!.. ਵੇਖਿਆ, ਮੈਂ ਉਸ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸਾਂ... ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ।... ਕਮੀਨਾ ਆਦਮੀ! ਤੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ! ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਤਰਸ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ।... ਤੇ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਉਹ ਵਾਰਸਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ।

"ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਚੁਕੇ ਨੇ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਹੀ ਦੂਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

"ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏ, ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਾਂਗੀ। ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਕਦੀ ਸਾਂ! ਸੋ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਟੁਰ ਪਈ।... ਮੈਂ ਮੰਗਤੀ ਵਰਗਾ ਭੇਸ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਲੰਗੜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਮੈਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਪੁਜ ਗਈ। ਇਹ ਕਜ਼ਾਕਾਂ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।... ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹਿੰਗਾ ਪਿਆ! ਮੈਂ ਲੱਭ ਲਿਆ ਕਿ ਪੋਲ ਕਿਥੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਥੇ ਤਕ ਪੁੱਜਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਪੁੱਜਣਾ ਸੀ। ਸੋ, ਇਕ ਰਾਤ ਮੈਂ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਥਾਂ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ, ਇਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੈਲੀ

ਵਿਚੋਂ ਦੀ, ਸਿਆੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ, ਤੇ ਇਕਦਮ ਇਕ ਸੰਤਰੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ।... ਪਰ ਪੋਲਾਂ ਦੀ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਉਚੀ ਉਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਮਰੀਅਮ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਰਕਾਦੇਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਸਾਂ।... ਮੈਂ, ਕਸੈਲੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ, ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੀਂਗਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਰੀਂਗ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਰੀਂਗਦੀ ਹੋਈ ਮੌਤ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਸੰਤਰੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਖੜਾਕ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਅਗੇ ਵਧਿਆ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦੀ? ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਉੱਠੀ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਚਾਕੂ, ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਛੁਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆਂਦਾ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹਾ ਕਿਹਾ: 'ਰੁਕ ਜਾ!' ਪਰ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਨ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਵੱਲ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਸੁਣੀਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ: 'ਮੈਨੂੰ ਸੰਗੀਨ ਨਾਲ ਨਾ ਮਾਰ, ਰੁਕ ਜਾ! ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ, ਜੇ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਰੂਹ ਹੈ ਤਾਂ! ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੈਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹਾਂ...' ਉਸ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਨੀਵੀਂ ਕਰ ਲਈ, ਤੇ ਮਸਾਂ ਸੁਣੀਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: 'ਚਲੀ ਜਾ, ਬੁੱਢੀਏ! ਚਲੀ ਜਾ! ਇਥੋਂ ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣੈ?' ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੁਤਰ ਇਥੇ ਕੈਦੀ ਏ।... 'ਤੂੰ ਸਮਝਦੈਂ, ਸਿਪਾਹੀ—ਬੇਟਾ! ਤੇਰੀ ਵੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਕਿ ਨਹੀਂ? ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ, ਫਿਰ—ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਏ, ਤੇ ਉਹ ਔਥੇ ਹੈ! ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਣ ਦੇ, ਕੀ ਪਤਾ ਉਹਨੇ ਬਚਣਾ ਵੀ ਆ ਕਿ ਨਹੀਂ... ਤੇ ਕੀ ਪਤਾ ਤੂੰ ਵੀ ਭਲਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ।... ਕੀ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਏਗੀ? ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਮਰਨਾ ਤੈਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਲਗੇਗਾ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਲਈ ਹੋਏਗਾ। ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਉਤੇ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ—ਇਕ ਮਾਂ ਉਤੇ!'

"ਉਫ, ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕਰਦੀ ਰਹੀ! ਬਾਰਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਭਿੱਜੇ ਪਏ ਸਾਂ। ਹਵਾ ਝੁੱਲ ਰਹੀ ਤੇ ਗਰਜ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਪੈਂਦੀ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਅਗੋਂ ਦੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਪੱਥਰ-ਦਿਲ ਸਿਪਾਹੀ ਅੱਗੇ ਝੂਲਦੀ ਖੜੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਹੀ ਗਿਆ: 'ਨਹੀਂ! ਨਹੀਂ!' ਤੇ ਹਰ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਠੰਡਾ-ਯੱਖ ਲਫਜ਼ ਸੁਣਦੀ, ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਰਕਾਦੇਕ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਬਲ ਉਠਦੀ।... ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਕਰਦੀ ਨੇ ਮੈਂ ਉਸ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਭਾਂਪਿਆ—ਉਹ ਮਧਰਾ

ਤ ਪਤਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਖੰਘਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ
ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ, ਭਖਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਣ
ਲਗੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੇ। ਇਕਦਮ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਖਿੱਚਿਆ
ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਮੂਧਾ
ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਇਕਦਮ ਚਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਚੀਕ
ਨਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਉਹ ਚੀਕਿਆ ਨਾ, ਸਿਰਫ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਲਈ
ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ
ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਘੁਟਿਆ ਗਿਆ।...
ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਠੇ ਵੱਲ ਨੱਠ ਪਈ, ਜਿਥੇ ਪੋਲ ਬੰਦ ਸੀ। 'ਅਰਕਾਦੇਕ!'
ਮੈਂ ਕੰਧ ਵਿਚਲੀ ਝੀਤ ਵਿਚੋਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਪੋਲਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਤੇਜ਼
ਦਿਮਾਗ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਪਰ ਗਾਉਣਾ ਬੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ!
ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਸਾਂ। 'ਕੀ ਤੂੰ
ਬਾਹਰ ਇਥੇ ਆ ਸਕਦੈਂ?' ਮੈਂ ਮਸਾਂ ਸੁਣੀਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ। 'ਹਾਂ,
ਛੱਤ ਰਾਹੀਂ।' ਉਹ ਬੋਲਿਆ। 'ਆ ਜਾ, ਫਿਰ।' ਤੇ ਉਹ ਚਾਰ ਜਣੇ ਰੀਂਗਦੇ
ਹੋਏ ਕੋਠੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ—ਤਿੰਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਰਕਾਦੇਕ। 'ਸੰਤਰੀ ਕਿਥੇ
ਐ?' ਅਰਕਾਦੇਕ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ। 'ਉਹ ਔਥੇ ਪਿਐ।' ਤੇ ਅਸੀਂ
ਚੁੱਪ ਚਾਪ, ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਰੀਂਗਦੇ ਗਏ, ਬਿਲਕੁਲ ਜ਼ਮੀਨ
ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਗ ਕੇ। ਬਾਰਸ਼ ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਹਵਾ ਗਰਜ ਰਹੀ
ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ
ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਟੁਰਦੇ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਟੁਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਅਰਕਾਦੇਕ ਨੇ ਮੇਰਾ
ਹੱਥ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਗਰਮ ਤੇ ਕੰਬਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਫ!
ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਲਗਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਇਕ
ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਖ਼ਰੀ ਘੜੀਆਂ ਸਨ, ਆਖ਼ਰੀ
ਚੰਗੀਆਂ ਘੜੀਆਂ, ਮੇਰੀ ਲਾਲਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ। ਆਖ਼ਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਜੂਹ
ਵਿਚ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਚੌਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਫ਼,
ਕਿਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਦੀ
ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਆਪਣੇ ਨਵਾਬਜ਼ਾਦੇ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਛਡੀਆਂ, ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਕਿ ਉਹ ਕੀ
ਕਰੇਗਾ। ਇਕਦਮ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਇੰਞ ਅਹਿਮ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਲੇ
ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।... ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਠੀਕ ਠਾਕ ਕੀ
ਕਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤਗਤਾ ਦੀ

ਖ਼ਾਤਰ ਪਿਆਰ ਕਰੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਦੌੜਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: 'ਮੇਰੀ ਮਲਕਾ!' ਝੂਠਾ ਕੁੱਤਾ! ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਇਕ ਥੱਪੜ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਡਿਗਦਾ ਡਿਗਦਾ ਭੁੜਕ ਕੇ ਖੜੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੀਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਡਰਾਵੇ ਦੇਂਦਾ ਮੇਰੇ ਅਗੇ ਖੜਾ ਸੀ।... ਬਾਕੀ ਤਿੰਨੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਵੱਟੀ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਲਫਜ਼ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ—ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਏ—ਸਿਰਫ਼ ਦਿਲਗੀਰੀ ਤੇ ਆਲਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: 'ਜਾਓ!' ਉਹ ਕੁੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ: 'ਤੂੰ ਹੁਣ ਉਥੇ ਵਾਪਸ ਜਾਏਂਗੀ ਤੇ ਦਸੇਂਗੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਰਾਹ ਗਏ ਹਾਂ?' ਏਨੇ ਕਮੀਨੇ ਸਨ ਉਹ! ਤਾਂ ਵੀ, ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਚਲੀ ਗਈ।... ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ, ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਏ ਕਿ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਆਲ੍ਹਣਾ ਬਣਾਵਾਂ। ਬਥੇਰਾ ਕੋਇਲ ਵਾਂਗ ਰਹਿ ਲਿਆ ਸੀ! ਮੈਂ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਖੰਭ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।... ਹਾਂ, ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਸੀ! ਸੋ ਮੈਂ ਗਾਲੀਸ਼ੀਆ ਚਲੀ ਗਈ, ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੋਬਰੂਜਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਥੇ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸੀ, ਇਕ ਮੋਲਦਾਵੀਅਨ। ਸਾਲ ਕੁ ਹੀ ਹੋਇਐ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਿਆਂ। ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਉਂ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ! ਇਕੱਲੀ... ਨਹੀਂ, ਇਕੱਲੀ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ।''

ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਸਾਗਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਗਰ-ਕੰਢੇ ਹੁਣ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ, ਬੜੀ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਇਕਦਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

''ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਜੇ ਜਵਾਨ ਨੇ।... ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ: 'ਮੈਂ ਵੀ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ।... ਸਿਰਫ਼, ਮੇਰੇ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲ ਤੇ ਅੱਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।... ਹਾਂ!...''

ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਉਦਾਸ ਉਦਾਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਉਂਘਲਾਉਣ ਲਗ ਪਈ, ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ

ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੀ ਹੋਈ।... ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਇਕ ਬੱਦਲ ਉਠਿਆ—ਕਾਲਾ, ਭਾਰੀ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਖੁਰਦਰੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਾਲਾ। ਇਹ ਰੀਂਗਦਾ ਹੋਇਆ ਪੀ ਉਤੇ ਛਾ ਗਿਆ; ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ ਤੁਰੀ ਗਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਟੋਟੇ ਦੀ ਸਿਖਰ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟਦੇ ਗਏ ਇਸ ਦੇ ਅਗੇ ਅਗੇ ਦੌੜਣ ਲਗ ਪਏ, ਇਉਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਸਿਤਾਰੇ ਬੁਝਾਉਂਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਾਗਰ ਹੋਰ ਵੀ ਚੀ ਗਰਜਣ ਲੱਗਾ। ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਵਿਚ, ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਦੂਰ, ਣ, ਫੁਸਫੁਸ ਕਰਨ ਤੇ ਆਹਾਂ ਭਰਨ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾ ਰੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਰ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁੱਤਾ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।... ਹਵਾ ਅਜੀਬ ਜੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨਾਲ, ਜਿਹੜੀ ਨਾਸਾਂ ਵਿਚ ਜਲੂਣ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਤੰਤੂਆਂ ਖਿਝ ਚਾੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾਂਦੇ ਬੱਦਲ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਗਿਣਤ ਪਰਛਾਵੇਂ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਡਾਰ ਵਾਂਗ, ਜਿਹੜੀ ਗੁੰਮ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਆ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।... ਚੰਨ ਧੁੰਦਲਾ ਜਿਹਾ, ਆ ਪਥਰ ਦਾ ਟੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਹ ਵੀ ਲ ਦੇ ਸਲੇਟੀ ਟੋਟੇ ਹੇਠ ਲੁਕ ਜਾਂਦਾ। ਤੇ ਦੂਰ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਲਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੁਕਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਦੀ ਇਕ ਥਾਂ, ਕਦੀ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਅੱਖ-ਪਲਕਾਰੇ ਦਿਸਦੀਆਂ ਤੇ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਤੇਪੀ ਖਿਲਰੇ ਹੋਣ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਉਤੇ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਤੇ ਮਾਚਸਾਂ ਬਾਲ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਇਕਦਮ ਦੇਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਲਾਟਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਭੇਤ-ਭਰਿਆ ਸੀ।

"ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਨੇ?" ਇਜ਼ਰਗੀਲ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਗੀ।

"ਕਿਹੜੀਆਂ, ਔਹ ਨੀਲੀਆਂ?" ਮੈਂ ਦੂਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

"ਨੀਲੀਆਂ? ਹਾਂ ਇਹ ਉਹੋ ਨੇ।... ਸੋ ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਉਡ ਰਹੀਆਂ ਨੇ! ਗਾ! ਚਲੋ! ਹੁਣ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਏ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੀ।"

"ਇਹ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ?" ਮੈਂ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੁਣ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ, ਪਰ

ਮੈਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਦਸਦੀ ਹੈ।

"ਇਹ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਦਾਨਕੋ ਦੇ ਬਲਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਨੇ," ਉਹ ਬੋਲੀ। "ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਇਕ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਦਿਨ ਲਾਟ ਬਣ ਕੇ ਬਲਣ ਲਗ ਪਿਆ।... ਤੇ ਇਹ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਉਸ ਲਾਟ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦਸਦੀ ਹਾਂ।... ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਏ।... ਪੁਰਾਣੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣਾ ਏ! ਦੇਖਦੈਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਵਾਪਰਦਾ ਸੀ! ਅੱਜ ਕੱਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ—ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ!... ਕਿਉਂ?... ਅੱਛਾ, ਦੱਸ ਮੈਨੂੰ! ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਦਾ।... ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਕੀ ਏ? ਤੁਹਾਨੂੰ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀ ਪਤੈ? ਏਖ... ਏਖ਼! ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੀਤੇ ਵੱਲ ਜ਼ਰਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖੋ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਹਲ ਲਭ ਪੈਣਗੇ।... ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ, ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਕਿਵੇਂ ਰਹੀਏ।... ਮੈਂ ਵੇਖਦੀ ਨਹੀਂ ਲੋਕੀਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ? ਉਫ਼, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੁਣ ਏਨੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਦੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ! ਪਰ ਮੈਂ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਜਿਊਂਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜਿਊਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਭਦੇ ਨੇ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਭਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਗੁਆ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਉਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ! ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਕੀ ਵਾਸਤਾ? ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਆਪ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੈ! ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਤਕੜਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ! ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਐ?.. ਤੇ ਸੁਹਣੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਘਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।"

ਬੁੱਢੀ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈ, ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਕਿ ਤਕੜੇ ਤੇ ਸੁਹਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ, ਤੇ ਉਹ ਹਨੇਰੀ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਇਕ-ਟਕ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਥੋਂ ਜਵਾਬ ਲਭ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਲਾਂਭੇ ਚਲੀ ਜਾਇਗੀ।

ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਨੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ।

3

"ਇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਏ, ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਕਬੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਮੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਉਂ ਸੰਘਣੇ ।ਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼-ਰਹਿਣੇ, ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕ ਮਨ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਡਾਢਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਓਪਰੇ ਕਬੀਲੇ ਕਿਧਰੋਂ ਗ਼ੈਬੋਂ ਆ ਉਤਰੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੁਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਜੰਗਲ ਹਨੇਰਾ ਤੇ ਦਲਦਲ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਖ਼ਤ ਬੜੇ ਬੁੱਢੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਏਨੀ ਸੰਘਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਲਿਪਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅਸਮਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਘਣੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਮਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਬਦਬੂਦਾਰ ਹਵਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਂਦੇ। ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਰੋਣ ਲਗੇ, ਤੇ ਆਦਮੀ ਦਿਲਗੀਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਜੇ ਬਚਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੰਝ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਸਨ: ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਬਸਤੀ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਾਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਪੈਣਾ ਸੀ; ਜਾਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਧੜਵੈਲ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਇੰਝ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾਈ ਖੜੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿੰਗ-ਤੜਿੰਗੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਲਦਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਇੰਝ ਘੁੱਟ ਕੇ ਚੰਬੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਚੱਟਾਨਾਂ ਵਰਗੇ ਦਰਖ਼ਤ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਤੇ ਬੇਹਰਕਤ, ਉਦਾਸ ਨਿਮੋਝੂਣੇ ਹੋਏ ਖੜੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਝੁਰਮਟ ਪਾ ਲੈਂਦੇ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਗਾਂ ਬਾਲਦੇ। ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਇਹ ਲੋਕ — ਜਿਹੜੇ ਸਤੇਪੀ ਦੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਚੁੜਿਤਣਾਂ ਦੇ ਆਦੀ ਸਨ — ਇਸ ਹਨੇਰੇ, ਗੰਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੁੰਗੜੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਿਹੜਾ, ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਚਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਵਾ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਵਗਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਲਗਦਾ, ਤੇ ਸਾਰਾ ਜੰਗਲ ਕੁਸ਼ਗਣੀ ਜਿਹੀ ਘੂਕਰ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਜਿਹੜੀ ਮਾਤਮੀ ਧੁਨ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਤਕੜੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਜਾ ਸੈਕਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਪੈਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ, ਤੇ ਜੇ ਉਹ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਜੰਗਲ ਦੀ ਘੂਕਰ ਤੇ ਦਲਦਲ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰੀ ਹਵਾੜ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੋਗੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ, ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬੈਠ ਕੇ ਕੱਟ ਦੇਂਦੇ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਲੀਆਂ ਅੱਗਾਂ ਨਾਲ ਪੈਂਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਚੁੱਪ ਨਾਚ ਵਿਚ ਦੁੜੰਗੇ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ; ਤੇ ਇੰਞ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਇਹ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਜੰਗਲ ਤੇ ਦਲਦਲ ਦੇ ਭੂਤ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ।... ਤੇ ਇਉਂ ਇਹ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਪਰ ਨਾ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਮੁਸ਼ਕਤ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਔਰਤਾਂ, ਕੁਝ ਵੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਤੇ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਞ ਨਹੀਂ ਥਕਾਉਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੋਗੀ ਖ਼ਿਆਲ। ਤੇ ਇਉਂ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਕਾਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਏ।... ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਵਰ ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਔਰਤਾਂ ਬੋ ਨਾਲ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਉਪਰ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਉਪਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਛਡਿਆ ਸੀ, ਵੈਣ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਸੋਗ ਮਨਾਉਣ ਲਗੀਆਂ। ਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬੁਜ਼ਦਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਲਫਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲਗੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਦੱਬੇ-ਘੁਟੇ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਉੱਚੀ, ਤੇ ਹੋਰ ਉੱਚੀ।... ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ; ਸਾਰੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਰਦਾ।... ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦਾਨਕੋ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ।''

ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਬੁੱਢੀ ਦਾਨਕੋ ਦੇ ਬਲਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣਾ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਲੈ ਭਰਿਆ ਅੰਦਾਜ਼, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਤੇ ਕਰੀਚਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤਸਵੀਰ ਲਿਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਨਾਖ਼ੁਸ਼, ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਦਲਦਲ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਸਾਹ ਕਾਰਨ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ।

''ਦਾਨਕੋ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ, ਜਵਾਨ ਤੇ ਸੁਹਣਾ। ਸੁਹਣੇ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਸੋ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

'''ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਪੱਥਰ ਨਹੀਂ ਹਟਾ ਸਕਦੇ। ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ। ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ

ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਸੋਚਣ ਤੇ ਗ਼ਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ? ਉਠੋ! ਆਓ, ਜੰਗਲ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਬਣਾਈਏ, ਆਖ਼ਰ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ—ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ! ਆਓ ਚੱਲੀਏ! ਚਲੋ!'

"ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਨ ਤਾਕਤ ਤੇ ਸਜੀਵ ਅੱਗ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕਦੀ ਸੀ।

"'ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ!' ਉਹ ਬੋਲੇ।

"ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਗਾ..."

ਬੁੱਢੀ ਰੁਕੀ, ਤੇ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਲਗੀ ਜਿਥੇ ਹਨੇਰਾ ਹੋਰ ਸੰਘਣਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਦਾਨਕੋ ਦੇ ਬਲਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਜਗ ਬੁਝ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਨੀਲੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ ਘੜੀ-ਪਲ ਲਈ ਖਿੜਦੇ ਹਨ।

"ਦਾਨਕੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਸਾਰੇ ਇਕਮੁਠ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਚੱਲਣ ਲਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਰਸਤਾ ਸੀ! ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਹਰ ਕਦਮ ਉਤੇ ਦਲਦਲ ਆਪਣਾ ਲਾਲਚੀ, ਸੜਾਂਦ ਮਾਰਦਾ ਮੂੰਹ ਖੋਹਲਦੀ ਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਦਰਖ਼ਤ ਪੱਕੀ ਕੰਧ ਬਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲੈਂਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਲਿਪਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸੱਪਾਂ ਵਾਂਗ ਸਭ ਪਾਸੇ ਫੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਹਰ ਕਦਮ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਲਹੂ-ਪਸੀਨਾ ਵਹਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਵਧਦੇ ਗਏ।... ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਵਧਦੇ ਗਏ, ਜੰਗਲ ਹੋਰ ਸੰਘਣਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹ-ਸਤ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ! ਆਖ਼ਰ ਦਾਨਕੋ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੁੜਬੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਲੋਕ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਕਿ ਉਹ ਕਚ-ਉਮਰਾ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਏ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲਿਜਾ ਰਿਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਅਗੇ ਟੁਰੀ ਗਿਆ।

"ਇਕ ਦਿਨ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤੂਫ਼ਾਨ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਰਖ਼ਤ ਕੁਸ਼ਗਨੇ ਡਰਾਉਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਜੰਗਲ ਏਨਾ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਲੰਘੀਆਂ ਨੇ, ਉਹ ਉਸ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਤੇ ਇਹ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਲੋਕ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਤੂਫਾਨ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੋਰ

1391

ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਬਣਾਉਂਦੇ ਗਏ; ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ, ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਝੂਲਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿੜ-ਕਿੜ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸ਼ੂਕਦੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਉਪਰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਠੰਡੀ ਨੀਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਚਮਕਾ ਦੇਂਦੀ, ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ, ਓਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਲੋਕ ਡਰ ਗਏ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਠੰਡੇ ਝਲਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਰੁਸ਼ਨਾਏ ਦਰਖ਼ਤ ਇੰਝ ਲਗਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਊਂਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ, ਵਿੰਗ-ਤੜਿੰਗੀਆਂ, ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਲਿਪਟੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਜਾਲ ਵਲ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਨੇਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਣ। ਤੇ ਟਹਿਣੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਕਾਲਖ਼ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਭਿਆਨਕ, ਹਨੇਰਾ ਤੇ ਠੰਡਾ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਪਾੜ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਦਿਲ ਢਾਹ ਬੈਠੇ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਮੰਨਣੋਂ ਸ਼ਰਮਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਦਾਨਕੋ ਉਪਰ ਕਢਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਅਗੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਿਕਵੇ ਕਰਨ ਲਗੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਖਿਆਲ ਏ!

"ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਸ਼ਗਣੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ, ਥਰਕਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ, ਥੱਕੇ-ਹਾਰੇ ਤੇ ਭੁੱਖੇ-ਭਾਣੇ, ਰੁਕ ਗਏ ਤੇ ਦਾਨਕੋ ਨੂੰ ਝਾੜਣ ਲਗੇ:

"'ਤੂੰ ਨਿਕੰਮੇ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ!' ਉਹ ਬੋਲੇ, 'ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਥਕਾ ਮਾਰਿਆ, ਤੇ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਮਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।'

"'ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ: "ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ!" ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਗਾ!' ਦਾਨਕੋ ਉਹਨਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਖੜਾ, ਕੂਕਿਆ। 'ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੈ, ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ? ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਆਪ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹੋ, ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਲਈ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਸਾਂਭ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕੇ! ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਟੁਰਦੇ ਰਹੇ, ਟੁਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਭੇਡਾਂ ਦਾ ਇੱਜੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ!'

"ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁੱਸਾ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।

"'ਤੈਨੂੰ ਮਰਨਾ ਪਵੇਗਾ! ਤੈਨੂੰ ਮਰਨਾ ਪਵੇਗਾ!' ਉਹ ਚਿੱਲਾਏ।

"ਜੰਗਲ ਸ਼ੂਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਸ਼ੂਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹਨਾਂ ਚੀਕਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਲੀਰਾਂ ਲੀਰਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਦਾਨਕੋ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਸ ਨੇ ਏਨੀ ਜਾਨ ਮਾਰੀ ਸੀ, ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਭੀੜ ਪਾ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨੀ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਮ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਫਿਰ ਦਾਨਕੋ ਦਾ ਦਿਲ ਰੋਹ ਨਾਲ ਭਖ ਉਠਿਆ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਰਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸੌਖੇਰੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨਾਲ ਬਲ ਉਠਿਆ, ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੱਗ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕਣ ਲਗੀ।... ਪਰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰੋਹ ਨਾਲ ਬਲ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਕਿ ਰੋਹ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ ਚਮਕ ਹੈ, ਉਹ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬਘਿਆੜਾਂ ਵਾਂਗ ਖੜੋ ਗਏ, ਤੇ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਕਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਤੰਗ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮਾਰ ਸਕਣ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈਆਂ, ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਅੱਗ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਬਲਣ ਲਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

"ਜੰਗਲ ਸੋਗੀ ਧੁਨ ਗੁਣ-ਗੁਣਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਿਜਲੀ ਗਰਜ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ ਵਸ ਰਿਹਾ ਸੀ...

"'ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾਂ!?' ਦਾਨਕੋ ਅਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੂਕਿਆ, ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਗਰਜ ਵੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ।

"ਇਕਦਮ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਪਾੜਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਖੋਹਲ ਦਿੱਤਾ, ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਕਢਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਉਚਾ ਕਰਕੇ ਫੜ ਛਡਿਆ।

"ਇਹ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚੁਪ ਛਾ ਗਈ, ਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਸ ਮਸ਼ਾਲ ਨਾਲ ਜਗਮਗਾ ਉਠਿਆ। ਹਨੇਰਾ ਚਾਨਣ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨੱਠ ਕੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ, ਦਲਦਲ ਦੇ ਸੜਾਂਦ ਮਾਰਦੇ ਢਿਡ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਾ। ਲੋਕ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦਹਿਲ ਗਏ।

"'ਆਓ ਚਲੀਏ!' ਦਾਨਕੋ ਅੱਗੇ ਧਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਲਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਰਾਹ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੂਕਿਆ।

"ਉਹ, ਜਿਵੇਂ ਕੀਲੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਅਗੇ ਵਧੇ। ਫਿਰ ਜੰਗਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਸ਼ੂਕਣ ਲਗਾ, ਦਰਖ਼ਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਹੋਏ ਝੂਲਣ ਲਗੇ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਖੱਪ ਦੌੜਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਵਿਚ ਡੁਬ ਗਈ। ਬਲਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਖਿੱਚੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਲੋਕ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਿਕਵਿਆਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੇ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਦਾਨਕੋ ਅਜੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਲਾਟੋ-ਲਾਟ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਲਾਟੋ-ਲਾਟ!

"ਅਚਨਚੇਤ ਉਹਨਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜੰਗਲ ਨੇ ਰਾਹ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਰਾਹ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ, ਸੰਘਣਾ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ; ਤੇ ਦਾਨਕੋ ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਧੁੱਪ ਦੇ ਤੇ ਬਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਹੋਈ ਸ਼ੁਧ ਹਵਾ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਟੁੱਭੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲਗੇ। ਤੂਫ਼ਾਨ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਉਪਰ ਝੁੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਥੇ ਧੁੱਪ ਨਿਖਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਤੇਪੀ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਘਾਹ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੜਾਂ ਉਤੇ ਪਏ ਮੀਂਹ ਦੇ ਹੀਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਦਰਿਆ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।... ਸ਼ਾਮ ਪੈ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਤੇ ਦਰਿਆ, ਡੁਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਲਾਲ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਖ਼ੂਨ ਵਾਂਗ, ਜਿਹੜਾ ਦਾਨਕੋ ਦੀ ਚੀਰੀ ਹੋਈ ਛਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਗਰਮ ਧਾਰ ਬਣ ਕੇ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਮਾਣ-ਭਰੇ ਤੇ ਦਲੇਰ ਦਾਨਕੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਫੈਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਤੇਪੀ ਉਤੇ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ; ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਧਰਤੀ ਵੱਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗਾ ਤੇ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਮਾਣ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਸੀ। ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਡਿਗ ਪਿਆ ਤੇ—ਮਰ ਗਿਆ।

"ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਫੁੱਲੇ ਨਾ ਸਮਾਉਂਦੇ, ਤੇ ਆਸ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਿਐ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦਿਲ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰਦਾ ਸਰੀਰ ਕੋਲ ਪਿਆ ਬਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ, ਡਰ ਨਾਲ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਏ ਨੇ ਦਿਲ ਉਪਰ ਪੈਰ ਰਖ ਦਿੱਤਾ।... ਤੇ ਦਿਲ ਫਟ ਕੇ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਤੇ ਬੁਝ ਗਿਆ।...

"ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨੀਲੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਦਿਸਦੇ ਨੇ!"

ਹੁਣ, ਜਦੋਂ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰ ਕਹਾਣੀ ਮੁਕਾ ਲਈ, ਤਾਂ ਸਤੇਪੀ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਛਾ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਵੀ ਬਹਾਦਰ ਦਾਨਕੋ ਵਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣਾ ਬਲਦਾ ਦਿਲ ਚੀਰ ਕਢਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਇਨਾਮ ਮੰਗਣ ਦੇ, ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੁੱਢੀ ਉਂਘਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਯਾਦਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੱਬੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਦਾਨਕੋ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬਲਦੇ ਦਿਲ ਬਾਰੇ, ਤੇ ਮਨੁਖੀ ਕਲਪਨਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਗਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਝੂਣ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਘੜੀਆਂ ਸਨ।

ਇਜ਼ਰਗੀਲ ਹੁਣ ਘੂਕ ਸੌਂ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਹਵਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਟੇ ਕਪੜੇ ਉਡਾ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁੱਕ ਚੁੱਕੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਢਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਸਤੇਪੀ ਹਨੇਰਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਬੱਦਲ ਅਜੇ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਨਿਮੋਝੂਣੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਆਰ–ਪਾਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।... ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਖੋਖਲੀਆਂ, ਸੋਗੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

1894

ਦਾਦਾ ਅਰਖ਼ੀਪ ਤੇ ਲਿਓਨਕਾ

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੇੜੀ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੂਬਾਨ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਢਾਹੇ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚੁਪਚਾਪ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਗੰਧਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਲਿਓਨਕਾ ਉਂਘਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਪਰ ਦਾਦਾ ਅਰਖ਼ੀਪ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਤੇ ਦੱਬੀ ਦੱਬੀ ਪੀੜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਕਾਲੀ ਭੂਰੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਉਹ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਦੋ ਤਰਸਯੋਗ ਢੇਰ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ—ਇਕ ਜ਼ਰਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਜ਼ਰਾ ਛੋਟਾ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ, ਧੁਪ-ਸੜੇ, ਧੂੜ-ਭਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਚੀਥੜਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦਾਦੇ ਅਰਖ਼ੀਪ ਦਾ ਹੱਡਲ ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਰੀਰ ਰੇਤ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੱਟੀ ਉਤੇ ਆਡੇ-ਦਾਅ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਇਹ ਪੱਟੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਢਾਹੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੀ; ਉਂਘਲਾ ਰਿਹਾ ਲਿਓਨਕਾ ਦਾਦੇ ਦੀ ਵੱਖੀ ਲਾਗੇ ਗੁੱਛਾ-ਮੁੱਛਾ ਹੋ ਕੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਿਓਨਕਾ ਨਿਕਚੂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੀਥੜਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਥੇ ਲਿਆ ਕੇ ਸੁਟੇ ਕਿਸੇ ਬੁੱਢੇ ਸੁੱਕੇ ਰੁੱਖ ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੀ ਕਿਸੇ ਬੇਡੌਲ ਟਾਹਣੀ ਵਰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦਾਦੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਅਰਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉੱਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵਾਲੇ, ਧੁਪ-ਨਹਾਤੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਜਿਸ ਉਤੇ ਵਿਰਲੀਆਂ ਟਾਂਵੀਆਂ ਬੈਂਤ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਉੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ; ਇਹਨਾਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੇੜੀ ਦਾ ਕਾਲਾ ਡੈੱਕ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਉਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਇਕ ਘਸਮੈਲਾ ਜਿਹਾ ਰਸਤਾ ਦੂਰ ਸਤੈਪੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਬੜੀ ਬੇਕਿਰਕੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਬੇਰੌਣਕਾ।

ਦਾਦਾ ਲਾਲ, ਫੁੱਲੇ ਰੋਹਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸ, ਸੁੱਜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਝਮੱਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਝੁਰੜੀਆਂ-ਭਰੇ

ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਡੂੰਘੀ ਉਦਾਸੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਬੜਾ ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਹੋ ਕੇ ਖੰਘਦਾ ਤੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਖੰਘਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਔਖ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਘੁਟਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਠ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਅਥਰੂ ਆ ਜਾਂਦੇ।

ਉਸ ਦੇ ਖੰਘਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਰੇਤਲੇ ਕੰਢੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਛੱਪ ਛੱਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਟੈਪੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਵਿਸ਼ਾਲ, ਭੂਰੀ, ਧੁਪ-ਸੜੀ ਸਟੈਪੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਪੱਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਦੂਰ, ਦੁਮੇਲ ਉਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਫਸਲ ਦਾ ਲਹਿਰਾਂਦਾ, ਝੂਮਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਾਗਰ ਬੁੱਢੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਚਮਕਦਾ, ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆਉਂਦਾ ਆਸਮਾਨ ਸਿਧਾ ਉਸ ਵਿਚ ਲਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਪਤਲੇ ਪਤਲੇ ਤਿੰਨ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸਨ; ਉਹ ਕਦੇ ਛੋਟੇ ਤੇ ਕਦੇ ਲੰਮੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਲਗਦੇ ਸਨ ਜਦਕਿ ਆਸਮਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਥੱਲੇ ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤ ਹੇਠਾਂ-ਉਤੇ ਹੁੰਦੇ ਝਿਲਮਿਲਾ ਰਹੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਸਭ ਕੁਝ ਸਟੈਪੀ ਦੇ ਗੁਬਾਰ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੀ ਚਾਦਰ ਪਿਛੇ ਛਿਪ ਜਾਂਦਾ...

ਲਹਿਰਾਉਂਦੀ, ਚਮਕਦੀ, ਛਲਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਚਾਦਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਦੂਰੋਂ ਉੱਡਦੀ ਹੋਈ ਐਨ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤਕ ਆ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਦਰਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਲਗਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਅਚਾਨਕ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਸਮਾਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ।

ਤਦ ਦਾਦੇ ਅਰਖ਼ੀਪ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਏਨੀ ਗਰਮੀ ਤੇ ਸਟੈਪੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਵੇਂ ਹੀ ਜੋਤਹੀਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਹਿੰਦੀ-ਖੂੰਹਦੀ ਸਤਿਆ ਵੀ ਖਿਚ ਲਈ ਸੀ।

ਅਜ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ, ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਟੱਲ ਲੋੜ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਇਥੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਸਵਾਸ ਤਿਆਗਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ... ਲਿਓਨਕਾ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ?...

ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੋਲੋਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਸੁੰਗੜਦਾ, ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਲਗਦਾ

ਤੇ ਦਿਲ ਏਨਾ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਰੂਸ ਪਰਤ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ।

ਪਰ ਰੂਸ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ।... ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਦਮ ਤੋੜ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਥੇ, ਕੂਬਾਨ ਵਿਚ ਲੋਕ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਖ਼ੈਰਾਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੜੇ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਹਨ, ਉਂਜ ਕਠੋਰ ਹਨ, ਅਗਲੇ ਦਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਿਖਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪ ਅਮੀਰ ਹਨ...

ਦਾਦੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖੁਰਦਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਪਲੋਸਿਆ।

ਲਿਓਨਕਾ ਹਿੱਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ, ਮੋਟੀਆਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅੱਖਾਂ ਦਾਦੇ ਵੱਲ ਉਠਾਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਰਗੀ ਹਸਰਤ ਝਲਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸੁਕੜੇ ਜਿਹੇ ਚੇਚਕ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ, ਪਤਲੇ, ਰੱਤ–ਹੀਣ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਨੱਕ ਵਾਲੇ ਮੁਖੜੇ ਉਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

"ਆ ਰਹੀ ਏ?" ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਛਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

"ਨਹੀਂ, ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਖੜੀ ਏ। ਉਸ ਨੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਕੀ ਲੈਣੈ? ਜੇ ਕੋਈ ਬੁਲਾਊ, ਤਾਂ ਹੀ ਆਊ..." ਅਰਖ਼ੀਪ ਨੇ ਪੋਤਰੇ ਦਾ ਸਿਰ ਪਲੋਸਣਾ ਜਾਰੀ ਰਖਦਿਆਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਖਿਆ। "ਤੂੰ ਠੌਂਕਾ ਲਾ ਲਿਆ?"

ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਦੁਚਿੱਤੀ ਜਿਹੀ 'ਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਰੇਤ ਉਤੇ ਪਏ ਨੇ ਸਰੀਰ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੁਪ ਕੀਤੇ ਰਹੇ।

"ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਤਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਨਹਾ ਹੀ ਲੈਂਦਾ," ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਟਿਕ–ਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। "ਇਹ ਦਰਿਆ ਕੁਝ ਬਾਹਲਾ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਵਹਿੰਦੈ! ਸਾਡੇ ਦਰਿਆ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਐਵੇਂ ਬੜ੍ਹਕੀ ਕਿਉਂ ਜਾਂਦੈ? ਐਂ ਨੱਠਾ ਜਾਂਦੈ ਜਿੱਦਾਂ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਣੋਂ ਡਰਦਾ ਹੋਵੇ..."

ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ।

"ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ," ਦਾਦੇ ਨੇ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਕਿਹਾ, "ਲਿਆ,

ਆਪਣੇ ਪਟਕੇ ਲਾਹ ਕੇ ਗੰਢ ਲੈਂਦੇ ਆਂ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਤੇਰੇ ਗਿੱਟੇ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਮੈਂ ਫੜੀ ਰੱਖਦਾਂ ਤੇ ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਨਹਾ ਲੈ..."

"ਹੱਛਾ... ਛਾ!" ਉਸ ਨੇ ਵਾਜਬ ਸ਼ੰਕਾ ਨਾਲ ਲਮਕਾ ਕੇ ਆਖਿਆ। "ਬਾਹਲੀ ਸਿਆਣੀ ਆਖੀ ਊ! ਜਾਂ ਫਿਰ ਤੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਪਈ ਦਰਿਆ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਊ? ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਡੁੱਬ ਜਾਂਗੇ।"

"ਤੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਆਖਦੈਂ! ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਊ। ਵੇਖੇਂ ਨਾ, ਕਿੱਦਾਂ ਬੜ੍ਹਕਦੈ... ਬਹਾਰ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਤਾਂ ਇਹਦੇ 'ਚ ਬੜਾ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦਾ ਹੋਊ—ਤੋਬਾ, ਤੋਬਾ!... ਤੇ ਏਸ ਖੱਬਲ ਘਾਹ ਦਾ ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੋਊ! ਏਹਦਾ ਕੋਈ ਹਦ-ਬੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ!"

ਲਿਓਨਕਾ ਦਾ ਗੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਭਰਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਢੀਮ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਲਿਆ ਕੇ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਦਾਦੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਸੰਗੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ।

"ਲੈ ਵੇਖ..." ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਿੱਟੀ ਝਾੜਦਿਆਂ ਅਕਾਊ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਖਿਆ, "ਹੁਣ ਇਹ ਮਿੱਟੀ... ਮੈਂ ਏਹਨੂੰ ਫੜਿਆ, ਭੋਰ ਭੋਰ ਕੇ ਘਟਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ... ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਿਣਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ, ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਦਿਸਦੇ ਨੇ।..."

"ਹੱਛਾ, ਤੇ ਫੇਰ?" ਅਰਖ਼ੀਪ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪੋਤਰੇ ਦੀਆਂ ਰੁੱਖੀਆਂ, ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਖੰਘਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। "ਤੂੰ ਵਿਚੋਂ ਆਖਣਾ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੈਂ?" ਖੰਘ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ।

"ਓਦਾਂ ਈ..." ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। "ਮਤਲਬ ਇਹ, ਪਈ ਇਹ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਹੀ ਏਦਾਂ ਦੀ ਆ।..." ਉਸ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਪਾਸੇ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। "ਇਹਦੇ 'ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪਿਆ ਹੋਇਐ...। ਆਪਾਂ ਕਿੰਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਥਾਣੀਂ ਲੰਘੇ ਆਂ! ਤੋਬਾ, ਤੋਬਾ! ਹਰ ਥਾਂ ਲੋਕ ਹੀ ਲੋਕ!"

ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਲਿਓਨਕਾ ਚੁਪ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ।

ਦਾਦਾ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁਕ ਕੇ ਬਹਿੰਦਿਆਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

"ਬੱਲੇ ਓਇ, ਮੇਰਿਆ ਸਿਆਣਿਆ ਮੁੰਡਿਆ! ਤੂੰ ਸੱਚ ਆਖਦੈਂ... ਸਭ ਕੁਛ ਘੱਟਾ-ਮਿੱਟੀ ਆ... ਕੀ ਸ਼ਹਿਰ, ਕੀ ਪਿੰਡ, ਕੀ ਤੂੰ, ਕੀ ਮੈਂ—ਸਭ ਘੱਟਾ ਹੀ ਘੱਟਾ! ਵਾਹ ਓਇ ਤੇਰੇ, ਲਿਓਨਕਾ! ਤੂੰ ਜੇ ਕਿਤੇ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਜਾਂਦਾ...। ਤੂੰ ਕੁਛ ਦਾ ਕੁਛ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਤੇ ਹੁਣ ਅੱਗੋਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਬਣੂੰ?"

ਦਾਦੇ ਨੇ ਪੋਤੇ ਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚੁੰਮ ਲਿਆ।

"ਖਲੋਈਂ..." ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਨੁਕੜੇ ਵਰਗੇ ਜੁੰਡੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਗੰਦਲ ਤੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛਡਾਉਂਦਿਆਂ ਕੁਝ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ। "ਤੂੰ ਕੀ ਆਖਿਆ ਈ? ਘੱਟਾ? ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ?"

"ਇਹ ਸਭ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖੇਡ ਆ, ਬੱਚਿਆ! ਸਭ ਕੁਛ ਮਿੱਟੀ ਆ, ਤੇ ਖੁਦ ਮਿੱਟੀ ਧੂੜ ਆ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਨੇ ਫ਼ਨਾਹ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣੈ... ਏਦਾਂ ਈ ਗੱਲ! ਇਸ ਕਰਕੇ, ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਿਮਾਣਾ ਬਣ ਕੇ ਲੱਕ-ਤੋੜ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣੈ..." ਦਾਦੇ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਗੱਲ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਗ਼ਮਗੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ: "ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਜਾਏਂਗਾ?"

ਦਾਦਾ ਇਹ ਸਵਾਲ ਲਿਓਨਕਾ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦਾਦੇ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ, ਘਾਹ ਦੀ ਇਕ ਤਿੜ ਤੋੜੀ ਤੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਚਿਥਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਪਰ ਇਹ ਦਾਦੇ ਦੀ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ? ਮੈਂ 'ਖਿਆ, ਮੇਰੇ ਮਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਬਣੂੰ?" ਉਸ ਨੇ ਪੋਤਰੇ ਵੱਲ ਝੁਕ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਖੰਘਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਮੈਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਆਖ ਦਿੱਤੈ..." ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਖਿਝ ਕੇ ਆਖਿਆ ਤੇ ਦਾਦੇ ਵੱਲ ਕਨੱਖੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਵੇਖਿਆ।

ਇਹ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਅਕਸਰ ਝਗੜੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਾਦਾ ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇਰ ਤਕ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲਿਓਨਕਾ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ੌਫ਼ਨਾਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਡਰ ਜਾਂਦਾ, ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਸੁਣਦਾ ਸੁਣਦਾ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ—ਉਹ ਦਾਦੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਦਾਦੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਕਿ ਲਿਓਨਕਾ

ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਦਾਦੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਦਾ ਕਿ ਲਿਓਨਕਾ ਉਸ ਨੂੰ, ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਹੀ ਭਾਲਦਾ ਸੀ।

"'ਪਹਿਨਾਂ ਈ ਆਖ ਦਿਤੈ' ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ, ਓਇ? ਤੂੰ ਅਜੇ ਮੂਰਖ ਏਂ, ਤੈਨੂੰ ਜਿਊਣ ਦੀ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਐਂ? ਅਜੇ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ ਹੀ ਚੜ੍ਹਿਐ। ਤੇ ਤੈਨੂੰ, ਸੁਕੜੂ ਜਿਹੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਥੇ ਜਾਏਂਗਾ ਤੂੰ? ਸਮਝਦੈਂ, ਭਲੇ ਲੋਕ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ? ਜੇ ਤੇਰੇ ਪੱਲੇ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਪੂਲ੍ਹੇ ਉਡਾਉਣ ਵਿਚ ਜਰੂਰ ਮਦਦ ਕਰਦੇ—ਪੱਕੀ ਗੱਲ। ਤੇ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਜਾਣਾ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਬੁੱਢੇ ਬੰਦੇ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਜਣੇ ਖਣੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ, ਜਣੇ ਖਣੇ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਤੇ ਅਗਲੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਤੇ ਕੁਟ ਮਾਰ ਕੇ ਭਜਾ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਨੇ... ਤੇਰੇ ਭਾਣੇਂ, ਉਹ ਮੰਗਤੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਮਝਦੇ ਨੇ? ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦਿਆਂ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਪਤੈ। ਰੋਟੀ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਰੂਬਲ ਨੂੰ ਮਿਲਦੈ। ਬੰਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਪਾਉਂਦੈ ਤੇ ਸੋਚਦੈ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਦਵਾਰ ਪਤਾ ਕਿ ਖੁਲ੍ਹੇ! ਤੂੰ ਕੀ ਸਮਝਦੈਂ, ਲੋਕ ਬਹੁਤਾ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਨੇ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਧੁਆਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ; ਇਸੇ ਲਈ ਦੇਂਦੇ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ, ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਤਰਸ ਤੁਰਸ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਬੰਦਾ ਅੱਧੀ ਚੱਪਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਊ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਖਾਣ ਲੱਗੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਆਊ। ਰੱਜਿਆ ਬੰਦਾ ਜਨੌਰ ਹੁੰਦੈ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭੁਖਣ ਭਾਣੇ ਉਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੈ। ਰੱਜਿਆ ਤੇ ਭੁੱਖਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ..."

ਦਾਦਾ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਦੁਖ ਵੱਸ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ, ਬੁਝੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਪਲਕਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅੰਦਰ ਝਮਕਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਉਲੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਹੋਰ ਉਭਰ ਆਈਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੌਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਦਾਦਾ ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਭੈ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾਂ, ਤੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਕੀ ਕਰ ਲਏਂਗਾ? ਤੂੰ ਸੁਕੜੂ ਜਿਹਾ ਮੁੰਡੂ ਏਂ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਹਿਸ਼ੀ ਜਨੌਰਾਂ ਦੀ ਹੋਈ। ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਉਸੇ ਪਲ ਖਾ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਬਈ ਏਦਾਂ ਹੋਵੇ। ... ਤੂੰ, ਬਚੜਿਆ,

ਮੈਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਪਿਆਰਾ ਏਂ!... ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਤੇਰਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।... ਮੈਂ ਮਰ ਭਲਾ ਕਿੱਦਾਂ ਜਾਵਾਂ? ਮੈਨੂੰ ਮਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਕੋਲ ਛੱਡਕੇ ਜਾਵਾਂ...? ਹੇ ਦਾਤਿਆ! ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਾਹਦੀ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਊ?! ਜਿਊਣ ਦੀ ਮੇਰੇ 'ਚ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤੇ ਮਰ ਮੈਂ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਇਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਣੈਂ! ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੋਂ ... ਮੇਰੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨੇ ਏਹਨੂੰ... ਸੰਭਾਲੀ ਰਖਿਆ ... ਹਾਏ ਓਇ ਰੱਬਾ, ਬਹੁੜੀਂ!..."

ਦਾਦਾ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਫਿਸ ਪਿਆ।

ਦਰਿਆ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਦੂਰ ਵਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੰਢਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮਾਣੋ ਉਹ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਰੋਣ ਕੁਰਲਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਮੋ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਨਿਰਮਲ ਆਕਾਸ਼ ਮੁਸਕਾਣਾਂ ਸੁਟ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਭਲੀ ਹੋਊ, ਬਾਬਾ, ਐਵੇਂ ਰੋ ਨਾ," ਅੱਖਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਕੇ ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਦਾਦੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, "ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਥੇਰਾ ਕਹਿ ਸੁਣ ਲਿਆ ਏਹਦੇ ਬਾਰੇ। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮੈਨੂੰ। ਸ਼ਰਾਬਖ਼ਾਨੇ ਜਾਂ ਹੋਰਥੇ ਕਿਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਊਂ..."

"ਉਥੇ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ..." ਦਾਦਾ ਰੋਂਦਾ ਰੋਂਦਾ ਕਰਾਹਿਆ।

"ਤੇ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਨਾ ਹੀ ਮਾਰਨ। ਹੋ ਸਕਦੈ, ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਨਾ ਮਾਰਨ!" ਲਿਓਨਕਾ ਕੁਝ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੜ੍ਹਕਿਆ, "ਤਦ ਫਿਰ? ਮੈਂ ਜਣੇ ਖਣੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣ ਦੇਣਾ!..."

ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਲਿਓਨਕਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲਿਆ:

"ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੱਠ 'ਚ ਚਲਿਆ ਜਾਊਂ..."

"ਹਾਂ, ਮੱਠ 'ਚ!" ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਕੁਝ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੌਕਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਘ ਛਿੜ ਪਈ।

ਓਧਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਤਲੇ ਢਾਹੇ ਤੋਂ ਰੌਲੇ ਤੇ ਪੱਹੀਆਂ ਦੇ ਚੀਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ...

"ਬੇ–ੜੀ, ਬੇ–ੜੀ—ਓਇ!" ਕਿਸੇ ਦੀ ਗਰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ।

ਉਹ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਠੜੀਆਂ ਤੇ ਡੰਗੋਰੀਆਂ ਫੜੀਆਂ।

ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੀਕਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਗੱਡਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਰੇਤਲੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਉਤੇ ਇਕ ਕਜ਼ਾਕ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਟੇਢੇ ਦਾਅ ਪਾਈ ਹੋਈ ਮਰਦਾਰ ਟੋਪੀ ਵਾਲਾ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਿਛਾਂਹ ਉਲਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਥਾਣੀਂ ਹਵਾ ਖਿਚ ਕੇ ਫਿਰ ਗੜ੍ਹਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਚੌੜੀ, ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਹਿੱਕ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਇਮ ਕਾਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਚਿੱਟੇ ਦੰਦ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਖੁਲ੍ਹੇ ਗਲਮੇ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁੜਤੇ ਤੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਸੁਟੇ ਚੋਖ਼ੇ* ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਤਲ, ਧੁਪ-ਸੜੀ ਹਿੱਕ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਤਗੜੇ ਜੁੱਸੇ ਤੋਂ, ਉਸ ਦੇ ਮੋਟੇ ਤਾਜ਼ੇ, ਕੁਢੱਬੇ ਦਿਓਕਦ ਤੇ ਡੱਬ ਖੜੱਬੇ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੱਡੇ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਮੋਟੇ ਟਾਇਰਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗਾ ਰੱਜਿਆ ਪੁਜਿਆ, ਤਗੜਾ ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸੀ।

"ਹੋ-ਹੋ—ਹੋ-ਹੋ!"

ਦਾਦੇ ਤੇ ਪੋਤਰੇ ਨੇ ਟੋਪੀਆਂ ਲਾਹੀਆਂ ਤੇ ਸਿਜਦਾ ਕੀਤਾ।

"ਸਲਾਮ ਏ, ਜਣਿਓ!" ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਗੜ੍ਹਕਿਆ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ, ਜਿੱਥੇ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਬੇਢੱਬੀ ਜਿਹੀ ਬੇੜੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਾਹਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੰਗਤਿਆਂ ਵੱਲ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। "ਕਿਸ ਤੋਂ ਆਏ ਓ?"

"ਰੂਸ ਤੋਂ, ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲਿਆ!" ਅਰਖ਼ੀਪ ਨੇ ਝੁਕ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

"ਤੁਹਾਡੇ ਉਥੇ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਐ, ਹੈਂ?"

ਉਹ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਗੱਡੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਆਇਆ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਜੂੰਆਂ ਪਿਸੂ ਵੀ ਭੁਖੇ ਮਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।"

"ਹੱ-ਹੱ! ਜੂਆਂ ਵੀ? ਜਣੀ, ਭੋਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਭ ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਗਿਐ? ਚੰਗਾ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਓ। ਲਗਦੈ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਨਿਕੰਮੇ ਜੇ। ਚਾਅ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਕਦੀ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ।"

"ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਭੋਂ ਦਾ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲਿਆ। ਉਹ ਫਸਲ ਦੇਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੀ ਇਹਦੀ ਸਾਰੀ ਸੱਤਿਆ ਖਿਚ ਲਈ ਆ।"

"ਭੋਂ?" ਕਜ਼ਾਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਛੰਡਿਆ, "ਭੋਂ ਸਾਡੀ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣੀ

* **ਚੋਖ਼ਾ**—ਖੁਲ੍ਹੇ, ਉਡਦੇ ਆਸਤੀਨ ਵਾਲਾ ਬਸਤਰ।

ਚਾਹੀਦੀ ਆ, ਇਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਆ। ਭੋਂ ਨਾ ਆਖ, ਹੱਥ ਆਖ, ਨਿਕੰਮੇ ਹੱਥ! ਚੰਗੇ ਹੱਥ ਪੱਥਰ 'ਚੋਂ ਫਸਲ ਉਗਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ।''

ਏਨੇ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਦੋ ਹੱਟੇ ਕੱਟੇ, ਲਾਲ-ਮੂੰਹੇਂ ਕਜ਼ਾਕ ਆਪਣੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਉਤੇ ਭਾਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਧੱਕਦੇ ਧੱਕਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਲੈ ਆਏ। ਉਹ ਲੜਖੜਾਏ, ਰੱਸੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ।

''ਤਪਸ਼ ਪੈਂਦੀ ਆ?'' ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੰਦ ਕੱਢੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਬੇੜੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ।

''ਹਾਹੋ!'' ਬੇੜੀ ਵਿਚਲੇ ਇਕ ਜਣੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਲਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਘਸੋੜਦਿਆਂ ਤੇ ਗੱਡੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਖਿਚ ਕੇ ਸੁੰਘਿਆ।

ਦੂਜਾ ਜਣਾ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿੱਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਚਾ ਬੂਟ ਲਾਹੁਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਦਾਦਾ ਤੇ ਲਿਓਨਕਾ ਬੇੜੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਢੋਹ ਲਾ ਕੇ ਕਜ਼ਾਕਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ।

''ਚਲੋ, ਚਾਲੇ ਪਾਓ!'' ਗੱਡੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

''ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਪੀਣ ਪੂਣ ਲਈ ਕੁਝ ਹੈ ਈ?'' ਉਸ ਜਣੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਿਹੜਾ ਗੱਡੇ ਨੂੰ ਸੁੰਘ ਕੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਨੇ ਬੂਟ ਲਾਹ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੇੜ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

''ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਗੱਲ ਆ? ਕੂਬਾਨ 'ਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਘਾਟੈ?''

''ਪਾਣੀ!... ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ।''

''ਕੌੜਾ ਪਾਣੀ? ਹੈ ਨਹੀਂ, ਕੌੜਾ ਪਾਣੀ।''

''ਹੈ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?'' ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਬੇੜੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਉਤੇ ਅੱਖਾਂ ਗੱਡ ਕੇ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ।

''ਚਲੋ, ਚਲੋ, ਚਾਲੇ ਪਾਓ!''

ਕਜ਼ਾਕ ਨੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਥੁਕਿਆ ਤੇ ਰੱਸਾ ਫੜ ਲਿਆ। ਇਕ ਮੁਸਾਫਰ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

''ਤੇ ਤੂੰ, ਬਾਪੂ ਹੱਥ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਟਾਉਂਦਾ?'' ਬੂਟ ਨਾਲ ਰੁੱਝੇ ਬੇੜੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਰਖ਼ੀਪ ਨੂੰ ਆਖਿਆ।

''ਮੇਰੇ 'ਚ ਏਨੀ ਜਾਨ ਕਿਥੇ, ਭਰਾਵਾ!'' ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਰਊਂ ਰਊਂ ਕੀਤਾ।

''ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪੇ ਕਰ ਲੈਣਗੇ!''

ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਖੀ ਗੱਲ ਵਿਚਲੇ ਸੱਚ ਬਾਰੇ ਕਾਇਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਉਹ ਧੜੰਮ ਕਰਦਾ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਸੁਸਤ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਡੈੱਕ ਉਤੇ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਖਾਂਦੀ ਬੇੜੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਮੱਧਮ ਜਿਹਾ ਸ਼ੋਰ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਕੰਬੀ ਤੇ ਹਿਚਕੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲੱਗੀ।

ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਲਿਓਨਕਾ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਵਹਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਥੱਕ ਗਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀਂਦਰ ਭਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਾਦੇ ਦੀ ਦੱਬੀ ਘੁੱਟੀ ਫੁਸਫੁਸਾਹਟ, ਰੱਸੇ ਦੀ ਚੀਂ ਚੀਂ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਕਲ ਕਲ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਰੀਆਂ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਉਹ ਡੈੱਕ ਉਤੇ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਡਿਗ ਪਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘੇੜ ਕੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਕਜ਼ਾਕ ਉਸ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਦਰਖਤ ਦੇ ਸੜੇ ਹੋਏ ਮੁੱਢ ਵੱਲ ਧੱਕ ਕੇ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ? ਮਾੜੂਆ! ਗੱਡੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਤਕ ਲੈ ਚਲਦਾਂ। ਬਾਪੂ, ਤੂੰ ਵੀ ਬਹਿ ਜਾ।"

ਦਾਦੇ ਨੇ ਕਜ਼ਾਕ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਜਾਣਬੁਝ ਕੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿੱਲ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਗੱਡੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਲਿਓਨਕਾ ਵੀ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉਥੇ ਜਾ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਮਹੀਨ ਕਾਲੇ ਘੱਟੇ ਦੇ ਬਦਲ ਵਿਚਾਣੀਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਖੰਘ ਰਹੇ ਦਾਦੇ' ਦਾ ਸਾਹ ਘੁੱਟੀਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਜ਼ਾਕ ਨੇ ਇਕ ਗੀਤ ਛੋਹ ਲਿਆ। ਉਹ ਅਜੀਬ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੁਰ ਵਿਚੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਏਵੇਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਨੇ ਤੋਂ ਧਾਗਾ ਲਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਗੰਢਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਧਾਗੇ ਦਾ ਲੱਥਣਾ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਪਹੀਏ ਤਰਸਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਧੂੜ ਉੱਡ ਰਹੀ ਸੀ, ਦਾਦੇ ਦਾ ਖੰਘਦੇ ਹੋਏ ਦਾ ਸਿਰ ਹਿੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਲਿਓਨਕਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ

ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਨਾਸਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੇਕ ਲਾ ਕੇ ਮੰਗਣਾ ਪਵੇਗਾ: "ਈਸਾ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਜੇ, ਭਾਗਵਾਨੋਂ...।" ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਉਸ ਨਾਲ ਫਿਰ ਛੇੜਖਾਨੀਆਂ ਕਰਨਗੇ, ਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਰੂਸ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਪੁੱਛ ਤੰਗ ਕਰ ਮਾਰਨਗੀਆਂ। ਓਦੋਂ ਦਾਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਜਿਹੜਾ ਖੰਘ ਖੰਘ ਕੇ ਏਨਾ ਦੂਹਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਦੁਖ ਤੇ ਬੇਆਰਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਰਸਯੋਗ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਿਸਕਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਦੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ...। ਉਹ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਕਿ ਰੂਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭੁਖ ਕਾਰਨ ਜਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ...। ਲਿਓਨਕਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ੈਰਾਤ ਮਿਲੇ। ਪਰ ਇਸ ਥਾਂ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ? ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੂਡ ਦੇ ਚਾਲੀ ਕੋਪਕ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਕੋਪਕ ਵੱਟੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਥੇ ਤਾਂ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਟੁਕੜੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਬੜੇ ਹੀ ਸਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ, ਸਟੈਪੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਸੁਟ ਪਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

"ਮੰਗਣ ਚੜ੍ਹੇ ਜੇ?" ਕਜ਼ਾਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਿਛੇ ਘੁਮਾ ਕੇ ਦੋ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਆਹੋ, ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲਿਆ!" ਦਾਦੇ ਅਰਖ਼ੀਪ ਨੇ ਹੌਕਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

"ਉੱਠੀਂ ਜ਼ਰਾ ਬਾਪੂ, ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਵਿਖਾਵਾਂ, ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਈਓ।"

ਦਾਦੇ ਨੇ ਉਠਣ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ ਪਰ ਗੱਡੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਾਲ ਠੋਕਰ ਖਾ ਕੇ ਡਿਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕਰਾਹਿਆ।

"ਹੱਤ, ਬਾਹਲਾ ਈ ਬੁੱਢਾ ਏਂ!"... ਕਜ਼ਾਕ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਕਿਆ। "ਚਲ, ਚਿੰਤਾ ਛੱਡ, ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਕਟਣੀ ਹੋਊ ਤਾਂ ਚੋਰਨੀ, ਆਂਦਰੇਈ ਚੋਰਨੀ ਦਾ ਘਰ ਪੁੱਛੀਂ, ਇਹ ਮੈਂ ਹੀ ਆਂ। ਲੈ, ਹੁਣ ਉਤਰ ਜਾ। ਅਲਵਿਦਾ!"

ਹੁਣ ਦਾਦਾ ਤੇ ਪੋਤਰਾ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਝੁੰਡ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਣਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਤੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ—ਹਰ ਥਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਝੁੰਡ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਉਤੇ ਭੂਰੀ ਧੂੜ

ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੋਟੇ, ਸਿਧੇ ਤਣਿਆਂ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਧੁੱਪ ਕਾਰਨ ਤਰੇੜੋ ਤਰੇੜ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ।

ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵਾਂਸਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਾੜਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਵੀਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਵੱਲ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦੇ ਹੋਏ ਤੁਰ ਪਏ ਜਿਵੇਂ ਦੇਰ ਤਕ ਪੈਦਲ ਸਫਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।

"ਤੇਰਾ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਆ, 'ਕੱਠੇ ਚੱਲੀਏ ਕਿ ਅੱਡ ਅੱਡ?" ਦਾਦੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਗੱਲ ਵਧਾਈ: "'ਕੱਠਿਆਂ ਚੰਗਾ ਰਹੂ, ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਬੜਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਖੈਰ ਪਾਉਂਦੇ ਆ। ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਮੰਗਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ..."

"ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਅਸੀਂ ਸਿਰ 'ਚ ਮਾਰਨੈ? ਸਾਰਾ ਅਸੀਂ ਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਣਾ..." ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਤਿਊੜੀ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਖਿਆ।

"ਸਿਰ ਮਾਰਨਾ ਆਂਹਦੈਂ? ਤੂੰ ਵੀ ਕਮਲਾ ਏਂ!... ਕੀ ਜਾਣੀਏ, ਜੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਢੌਂਹ ਢੁਕੇ ਕਿ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਬਹੁੜ ਪਵੇ?... ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਾਂਗੇ। ਤੇ ਪੈਸਾ ਬੜੀ ਸ਼ੈ ਹੁੰਦੈ; ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਹੋਏਗਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੀਤਿਆਂ ਤੂੰ ਲਈਦਾ ਨਹੀਂ।"

ਤੇ ਨੇਹ-ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਖਿਲਾਰਦਿਆਂ ਦਾਦੇ ਨੇ ਪੋਤਰੇ ਦਾ ਸਿਰ ਪਲੋਸਿਆ।

"ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਜਦੋਂ ਦਾ ਮੈਂ ਮੰਗਣ ਚੜ੍ਹਿਆਂ, ਕਿੰਨਾ ਪੈਸਾ ਜੋੜ ਲਿਐ, ਹੈਂ?"

"ਕਿੰਨਾ?" ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਸਾਢੇ ਯਾਰਾਂ ਰੂਬਲ!... ਵੇਖਿਐ?!"

ਪਰ ਲਿਓਨਕਾ ਉਤੇ ਨਾ ਹੀ ਏਨੀ ਰਕਮ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਾਦੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਖੀਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੋਇਆ।

"ਰਹਿਓਂ ਨਿਆਣੇ ਦਾ ਨਿਆਣਾ!" ਦਾਦੇ ਨੇ ਹੌਕਾ ਲਿਆ, "'ਕੱਲੇ, 'ਕੱਲੇ ਚੱਲੀਏ ਫਿਰ?"

"'ਕੱਲੇ, 'ਕੱਲੇ..."

"ਚੰਗਾ ਫਿਰ...। ਤੂੰ ਗਿਰਜੇ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾ।"

"ਠੀਕ ਆ।"

ਅਰਖ਼ੀਪ ਉਸ ਵੀਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਮੁੜਦੀ ਸੀ ਤੇ ਲਿਓਨਕਾ ਸਿੱਧਾ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਉਸ ਨੇ ਦਸ-ਕੁ ਕਦਮ ਹੀ ਪੁੱਟੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲਰਜ਼ਦੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ: "ਭਲੇ

ਲੋਕੋ, ਦਾਤਿਓ!...'' ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਇੰਜ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਾਰਪ ਦੀ ਮੋਟੀ ਤਾਰ ਵਲੋਂ ਪਤਲੀ ਵੱਲ ਹੱਥ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਲਿਓਨਕਾ ਕੰਬਿਆ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਭੀਖ ਮੰਗਦਿਆਂ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਸੁਖਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਖ਼ੈਰ ਨਾ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸਹਿਮ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਦਾਦਾ ਫੁਟ ਫੁਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਵੇਗਾ।

ਦਾਦੇ ਦੀ ਥਿੜਕਦੀ, ਕਰੁਣਾਮਈ ਆਵਾਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਉਤੇ ਤਾਰੀ ਸੁਸਤ ਤੇ ਝੁਲਸਾਊ ਹਵਾ ਵਿਚ ਮੰਡਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਰਾਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੀ। ਲਿਓਨਕਾ ਫਿੜਕਿਆਂ ਦੀ ਵਾੜ ਲਾਗੇ ਜਾ ਕੇ ਚੈਰੀ-ਦਰਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਵਾੜ ਉਤੋਂ ਦੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਲਾਗੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਮੱਖੀ ਦੀ ਘੂਕਵੀਂ ਭਿਣਭਿਣਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ...

ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਗਠੜੀ ਲਾਹ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਟਿਕਾ ਲਿਆ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਦਰਖਤ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਥਾਣੀਂ ਆਸਮਾਨ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਘਾਹ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਫਿੜਕਿਆਂ ਦੀ ਵਾੜ ਦੀ ਛਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ...

ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤਰਕਾਲਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋਈ ਹਵਾ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੂਰ ਕੋਈ ਜਣਾ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਭੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਕੋਈ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਡਾਡਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਡਾਡਾਂ ਇਕਸਾਰ ਰੀਂ-ਰੀਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਪਰ ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਡਾਡਾਂ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਤੇ ਡਾਡਾਂ ਵੱਜਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਘਾਹ ਥਾਣੀਂ ਵੀਹੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ।

ਕੋਈ ਸੱਤ-ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ ਸਾਫ ਸੁਥਰੇ ਕਪੜੇ ਪਾਈ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਰੋਣ ਕਾਰਨ ਲਾਲ ਤੇ ਸੁੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਿੱਟੀ ਘਗਰੀ ਦੀ ਕਿਨਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂੰਝੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਹ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਘੜੀਸਦੀ ਤੇ ਘੱਟਾ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਧਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਧਰ ਤੇ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੁਣ ਮਾਯੂਸ, ਉਦਾਸ, ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਛੋਟੇ, ਪਤਲੇ, ਗੁਲਾਬੀ ਕੰਨ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ,

ਉਸ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਲਾਖੇ ਰੰਗ ਦੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਝਾਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਹ ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ ਰੋਂਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੜੀ ਹਸਾਉਣੀ... ਹਸਾਉਣੀ ਤੇ ਖੁਸ਼-ਰਹਿਣੀ ਲੱਗੀ। ... ਤੇ ਇੱਲਤੀ ਵੀ ਬੜੀ ਹੋਣੀ ਹੈ!..

"ਤੂੰ ਕਾਹਦੇ ਤੋਂ ਰੋਂਦੀ ਏਂ?" ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਠਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਉਹ ਤ੍ਰਬਕੀ ਤੇ ਖਲੋ ਗਈ ਤੇ ਰੋਣਾ ਇਕਦਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਡੁਸਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਛਿਣਾਂ ਲਈ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮੁੜ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਚਿਹਰਾ ਤਿਊੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ, ਹਿਕੜੀ ਹੇਠਾਂ ਉਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੁੱਬਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਤੁਰ ਪਈ।

ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲਜੇ ਦਾ ਰੁੱਗ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਵੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਹੋ ਤੁਰਿਆ।

"ਤੂੰ ਰੋ ਨਾ। ਏਡੀ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਏਂ, ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਆ!" ਕੁੜੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ ਡੁਸਕੀ ਜਾਂਦੀ ਏਂ?"

"ਊਈ ਊਈ!..." ਉਹ ਬੁਸਕੀ। "ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਲੱਗੇ..." ਤੇ ਧੜੰਮ ਕਰਦੀ ਭੁੰਜੇ ਡਿਗ ਪਈ, ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਕੱਜ ਲਿਆ ਤੇ ਰੀਂ-ਰੀਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

"ਚੱਲ, ਪਈ ਰਹਿ!" ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ। "ਔਰਤ ਜਾਤ! ਔਰਤ ਜਾਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਆ। ਥੂਹ!"

ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ, ਗੁਲਾਬੀ ਉਂਗਲੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵਹਿ ਰਹੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦਾਸੀ ਨੇ ਆ ਘੇਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਰੋਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਉਸ ਉਤੇ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਹੱਥ ਉਠਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਰਤਾ-ਕੁ ਛੁਹਾਇਆ, ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਦਲੇਰੀ ਤੋਂ ਸਹਿਮ ਕੇ ਹੱਥ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਕੁੜੀ ਰੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਗੱਲ ਸੁਣ!..." ਰਤਾ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਂਦਿਆਂ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। "ਤੈਨੂੰ ਹੋਇਆ ਕੀ ਆ? ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਓੜ ਚਾੜ੍ਹੀ ਆ? ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ,

ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਊ!... ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਤੇ ਨਹੀਂ? ਤੂੰ ਦੱਸ ਮੈਨੂੰ! ਨੀ ਕੁੜੀਏ—ਹੈਂ?''

ਕੁੜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹੱਥ ਹਟਾਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ, ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੰਨ੍ਹੇ ਮੋਢਿਆਂ ਨਾਲ ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

''ਰਮਾਲ... ਮੇਰਾ ਰਮਾਲ ਗਵਾਚ ਗਿਐ!... ਬਾਪੂ ਨੇ ਹੱਟੀਓਂ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ... ਨੀਲਾ, ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਰਮਾਲ, ਮੈਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ—ਤੇ ਗੁਆਚ ਗਿਆ।'' ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਸਟਪਟਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਭੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ''ਊਈ, ਊਈ'' ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਮਰਥ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਝੇਂਪਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਸੋਚਵਾਨ ਤੇ ਦਿਲਗੀਰ ਹੋ ਕੇ ਹਨੇਰੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਆਸਮਾਨ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਉਤੇ ਡਾਢਾ ਤਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

''ਰੋ ਨਾ!.. ਖ਼ਵਰੇ ਲੱਭ ਹੀ ਪਵੇ...'' ਉਸ ਨੇ ਫੁਸ ਫੁਸ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲਾਸੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਹ ਹੋਰ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਆਚੇ ਰੁਮਾਲ ਬਦਲੇ ਉਹਦਾ ਬਾਪ ਉਸ ਦੀ ਭੁਗਤ ਸਵਾਰੇਗਾ। ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੁੜੀ ਦਾ ਬਾਪ, ਤਗੜਾ, ਸਓਲਾ ਕਜ਼ਾਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਟੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹਟਕੋਰੇ ਭਰਦੀ ਤੇ ਅਥਰੂ ਵਹਾਂਦੀ ਹੋਈ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਪੀੜ ਕਾਰਨ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਤੜਫੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ...

ਉਹ ਉਠਿਆ, ਪਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਪਰ ਕੋਈ ਪੰਜ-ਕੁ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਇਕਦਮ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜਿਆ, ਕੁੜੀ ਦੇ ਐਨ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਾੜ ਨਾਲ ਢੋਹ ਲਾ ਕੇ ਕੋਈ ਪਿਆਰ-ਭਰੀ ਤੇ ਮਿਹਰ-ਭਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸੋਚਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ...

''ਤੂੰ, ਕੁੜੀਏ ਇਸ ਵੀਹੀ 'ਚੋਂ ਚਲੀ ਜਾਏਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਰਹੂ! ਚੱਲ, ਹੁਣ ਰੋਣਾ ਧੋਣਾ ਛੱਡ ਵੀ ਦੇ! ਤੂੰ ਘਰ ਜਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦੇ। ਆਖੀਂ, ਭਈ ਗੁਆਚ ਗਿਐ... ਰਮਾਲ ਦਾ ਕੀ ਹੁੰਦੈ?...''

ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ, ਹਮਦਰਦੀ-ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਕ ਗੁੱਸੇ-ਭਰੀ ਹੂਕ ਛੱਡੀ, ਪਰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁੜੀ ਭੁੰਜਿਉਂ ਉੱਠ ਰਹੀ ਸੀ।

''ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਆ!..'' ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਇਆ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ। ''ਤੂੰ ਹੁਣ ਘਰ ਚਲੀ ਜਾ। ਜੇ ਤੂੰ ਆਖੇਂ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਆਉਂਦਾਂ? ਤੂੰ ਡਰ ਨਾ, ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਪੱਖ ਲਊਂ!''

ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਮੋਢੇ ਮਚਕੋੜੇ ਤੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਿਆ।

''ਤੂੰ ਨਾ ਆਵੀਂ...'' ਕੁੜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟਾ ਝਾੜਦਿਆਂ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿਸਕੀਆਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਫੁਸ ਫੁਸ ਕੀਤਾ।

''ਜੇ ਆਂਹਦੀ ਏਂ ਤਾਂ ਚਲਦਾਂ,'' ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਗਜਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਨੂੰ ਕੰਨ ਤੱਕ ਖਿੱਚ ਲਿਆ।

ਹੁਣ ਉਹ ਲੱਤਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਕੁੜੀ ਅੱਗੇ ਖਲੋਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੀਰਾਂ ਵੀ ਚੁਸਤ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਡੰਗੋਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਭੁੰਜੇ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ, ਉਦਾਸ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਖ਼ਰ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਚਮਕ ਸੀ।

ਕੁੜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੋਂ ਅਥਰੂ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਉਸ ਵੱਲ ਤਿਰਛੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਆਖਿਆ:

''ਨਾ ਆਏਂ ਤਾਂ ਚੰਗੈ।... ਮੇਰੀ ਅੰਮਾਂ ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ।''

ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ।

ਲਿਓਨਕਾ ਬੜਾ ਦਿਲਗੀਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ, ਵੰਗਾਰਦੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ ਬਦਲ ਲਈ, ਉਹ ਫਿਰ ਕੁੱਬਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਨਿਮਾਣਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗਠੜੀ ਜਿਹੜੀ ਕਦੀ ਇਕ ਤੇ ਕਦੀ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਮਕਦੀ ਸੀ, ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਸੁਟ ਲਈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਜਿਹੜੀ ਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਮੋੜ ਮੁੜਨ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ।

''ਅਲਵਿਦਾ!''

ਉਸ ਨੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਨੇ ਹੀ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ।

ਤਰਕਾਲਾਂ ਪੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਾਢੀ ਹੁੰਮਸ ਤਾਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਮਗਰੋਂ ਅਕਸਰ ਤੂਫ਼ਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਚੋਖਾ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਹਲਕੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਭਾਹ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਉਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਉੱਚੇ, ਅਹਿਲ ਦਰਖ਼ਤ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਘਣੇ ਤੇ ਲੰਮੇਰੇ ਲੱਗ ਰਹੇ

ਸਨ... ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਹਨੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮਖ਼ਮਲੀ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮਾਣੋ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਗਾਉਣ ਦੀ। ਇਹ ਮਧਮ ਪਰ ਭਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵੀ ਹੁੰਮਸ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਲਿਓਨਕਾ ਵਧੇਰੇ ਇਕੱਲਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਗਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਦਿਲ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਧੜਕਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਉਤੇ ਤੁਰਨ ਤੇ ਸੋਚਣ ਵਾਸਤੇ ਖਾਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਲਸ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ...। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਨਾ ਕੱਢ ਸਕਿਆ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ: "ਉਸ ਉਤੇ ਹੁਣ ਕੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਘਰੋਂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਪਵੇਗੀ: ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ ਲੀਚੜ ਹੁੰਦੇ ਨੇ; ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਈ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਕੁੱਟ ਨਾ ਹੀ ਪਵੇ...। ਗ਼ਰੀਬ ਘਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਏ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ।" ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਮਗਰੋਂ ਦੂਜਾ ਅੜੀਅਲ ਵਿਚਾਰ ਭਿਣ ਭਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਹਰ ਬੀਤਦੇ ਪਲ ਨਾਲ ਦਿਲਗੀਰੀ ਦੀ ਨਿਢਾਲ ਤੇ ਦੁਖੀ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਵਧੇਰੇ ਬੋਝਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਛਾਈ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਤਰਕਾਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਲੰਮੇਰੇ ਤੇ ਘਨੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਕਜ਼ਾਕ ਤੇ ਕਜ਼ਾਕਣਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਲਾਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਰੂਸ ਤੋਂ ਭੁਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੱਜੇ, ਪਲੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵੱਲ ਬੁਝੀ ਜਿਹੀ ਸੁਸਤ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹਾ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਗਿਰਜੇ ਵੱਲ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਲੀਬ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵਾਲੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਪਿਛੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਇੰਜਣ ਦੀ ਦਗੜ ਦਗੜ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਨੀਵਾਂ ਤੇ ਚੌੜਾ ਜਿਹਾ ਗਿਰਜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪੰਜ ਗੁੰਬਦ ਸਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪੋਪਲਰ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਜੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਲੀਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸਤਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹਾਤੀਆਂ, ਹਰੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਭਾਹ ਮਾਰਦੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਉਧਰ ਦਾਦਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗਠੜੀ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਲਿਫਿਆ ਹੋਇਆ, ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਓਟ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਗਿਰਜੇ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦਾਦੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਬੋਝਲ ਤੇ ਲੜਖੜਾਉਂਦੇ ਕਦਮ ਪੁਟਦਾ ਇਕ ਕਜ਼ਾਕ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡਾਂਗ ਸੀ ਤੇ ਟੋਪੀ ਅੱਖਾਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

"ਕੀ ਗੱਲ, ਗਠੜੀ ਖ਼ਾਲੀ ਕਿਉਂ ਆ?" ਦਾਦੇ ਨੇ ਪੋਤਰੇ ਕੋਲ ਪੁਜਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ਲਾਗੇ ਪਲੇਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। "ਵੇਖ, ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਮੰਗ ਲਿਆਇਆਂ!.." ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਕੈਨਵਸ ਦੀ ਬਣੀ, ਕੱਸ ਕੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਗਠੜੀ ਭੁੰਜੇ ਲਾਹੀ। "ਆਹ!.. ਏਥੇ ਖ਼ਰੈਤ ਚੰਗੀ ਪਾਉਂਦੇ ਸੂ! ਬਹਿਜਾ ਬਹਿਜਾ ਹੋਗੀ!... ਤੇ ਤੂੰ ਉਦਾਸ ਕਿਉਂ ਏਂ?"

"ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਆ...।" ਦਾਦੇ ਲਾਗੇ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਮੱਧਮ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ।

"ਹੱਛਾ?... ਥੱਕ ਗਿਐਂ... ਸੂਤਿਆ ਗਿਐਂ! ਆ, ਰਾਤੀਂ ਸੌਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰੀਏ। ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ ਉਸ ਕਜ਼ਾਕ ਦਾ? ਹੈਂ?"

"ਆਂਦਰੇਈ ਚੋਰਨੀ।"

"ਆ, ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛ ਲੈਂਦੇ ਆਂ, ਭਈ ਚੋਰਨੀ ਆਂਦਰੇਈ ਦਾ ਘਰ ਕਿੱਥੇ ਆ? ਅਹੁ ਵੇਖ, ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਜਣਾ ਆਉਂਦਾ ਪਿਐ... ਹਾਂ ਭਾਈ, ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਸੂ, ਚੰਗੇ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਸੂ! ਤੇ ਸਾਰੇ ਈ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਂਦੇ। ਸਲਾਮ ਏਂ, ਭਲਿਆ ਲੋਕਾ!"

ਕਜ਼ਾਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਤੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਦੁਆ-ਸਲਾਮ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਲਮਕਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

"ਤਹਾਨੂੰ ਵੀ ਸਲਾਮਾਂ ਨੇ!"

ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਲੱਤਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹੈਰਾਨੀਆਂ ਭਾਵ-ਹੀਣ ਅੱਖਾਂ ਭਿਖਾਰੀਆਂ ਉਤੇ ਗੱਡ ਕੇ ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤਾ ਸਿਰ ਖੁਰਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਲਿਓਨਕਾ ਉਸ ਵੱਲ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦਾਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ, ਸਵਾਲੀਆ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਜ਼ਾਕ ਨੇ ਚੁਪ

ਵੱਟੀ ਰੱਖੀ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੱਢੀ ਤੇ ਮੁੱਛ ਉਤੇ ਫੇਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਮੁੱਛ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਚੱਬਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਜੀਭ ਨਾਲ ਧੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ, ਆਪਣੀ ਚੁੱਪੀ ਤੋੜੀ, ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਤਕ ਬੋਝਲ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਅਲਸਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ:

"ਆਓ, ਪੰਚਾਇਤ-ਘਰ ਚੱਲੀਏ!"

"ਕੀ ਕਰਨ?" ਦਾਦਾ ਤ੍ਰਭਕ ਗਿਆ।

ਲਿਓਨਕਾ ਦਾ ਅੰਦਰ ਕੰਬ ਗਿਆ।

"ਜ਼ਰੂਰੀ ਆ... ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਐ ਜਾਣ ਦਾ, ਚੱਲੋ!"

ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪਿਛੇ ਭਉਂ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਿਲਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਾਰੀ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੜਕਿਆ:

"ਤੁਹਾਡੀ ਸਲਾਹ ਕੀ ਆ?"

ਤਦ ਦਾਦਾ ਤੇ ਲਿਓਨਕਾ ਫਟਾ ਫਟ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਤੁਰ ਪਏ।

ਲਿਓਨਕਾ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾਦੇ ਉਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਸਿਰ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸਹਿਮਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਝਾਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਕੁੜਤੇ ਹੇਠਾਂ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਟਟੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਦਾਦੇ ਨੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਤਾਮਾਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਮਾਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰ ਕੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਓਦੋਂ ਦਾਦੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਕਪੜੇ ਚੁਰਾ ਲਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਰੰਗੇ ਹੱਥੀਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਆਖਿਆ, ਕੁਟਿਆ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਰਾਤੀਂ ਪਿੰਡੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਲਿਓਨਕਾ ਤੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਰਾਤ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੀ ਰੇਤ ਉਤੇ ਕਿਤੇ ਸੌਂ ਕੇ ਲੰਘਾਈ ਸੀ, ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਡਰਾਉਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਰਜਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ...। ਛੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠਾਂ ਆਈ ਰੇਤ ਚਰ ਚਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ...। ਤੇ ਦਾਦਾ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਹੂੰਗਦਾ ਅਤੇ ਮਧਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੋਰ ਦੱਸ ਕੇ ਭੁੱਲਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਲਿਓਨਕਾ..."

ਲਿਓਨਕਾ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਵੱਜੀ ਹੁੱਝ ਕਾਰਨ ਤ੍ਰਭਕ ਪਿਆ ਤੇ ਦਾਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ੁਸ਼ਕ, ਸਵਾਹ-ਰੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫਰਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਜ਼ਾਕ ਕੋਈ ਪੰਜ-ਕੁ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹੁੱਕੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਪੋਹਲੀ ਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਝੰਬੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਲੈ, ਏਹਨੂੰ ਫੜ।... ਵਗਾਹ ਮਾਰ... ਬੂਝਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦੇ... ਜਿਥੇ ਸੁਟੇਂਗਾ ਉਸ ਥਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਰਖ ਲਈਂ!... ਮਗਰੋਂ ਲੱਭ ਲਾਂਗੇ..." ਦਾਦਾ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਸੁਣੀਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਫੁਸਫੁਸਾਇਆ ਅਤੇ ਤੁਰੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਪੋਤਰੇ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਲੀੜਾ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਲਿਓਨਕਾ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਿਆ ਤੇ ਇਕਦਮ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਠੰਡੀ ਝੁਣਝੁਣੀ ਫਿਰ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਜੰਗਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲੀ ਘਾਹ ਉਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਕਜ਼ਾਕ ਦੀ ਚੌੜੀ ਪਿਠ ਵੱਲ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਏ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਹੱਥ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਵੱਲ ਤਕ ਕੇ ਲੀੜਾ ਬੂਝਿਆਂ ਵਿਚ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ...

ਡਿਗਦਾ ਹੋਇਆ ਲੀੜਾ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ, ਲਿਓਨਕਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ ਨੀਲੇ, ਫੁੱਲ-ਬੂਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰੁਮਾਲ ਉਤੇ ਪਈ, ਤੇ ਉਸੇ ਪਲ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਬੱਚੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਜਿਊਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਖੜੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਜ਼ਾਕ, ਦਾਦਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਸਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਸੀ...। ਲਿਓਨਕਾ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੁਰਲਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਫਿਰ ਸਾਫ ਸਾਫ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹੰਝੂ ਕਿਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਲਗਭਗ ਬਦਹਵਾਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਦਾਦੇ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਪੰਚਾਇਤ-ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਪਸ਼ਟ 'ਭਿਣ-ਭਿਣ, ਮਿਣ-ਮਿਣ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਧੁੰਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਰਦੇ ਥਾਣੀਂ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ: ਕਿਵੇਂ ਦਾਦੇ ਦੀ ਗਠੜੀ ਵਿਚੋਂ ਟੁਕੜੇ ਕੱਢ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਸੁਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਹ ਟੁਕੜੇ ਧੜੰਮ ਕਰ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਡਿਗਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ...। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਈ ਸਿਰ ਝੁਕੇ; ਸਿਰ ਤੇ ਟੋਪੀਆਂ ਵੱਟੋ-ਵੱਟ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਲੇ ਲਿਪਟੀ ਧੁੰਦ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਝੂਲਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ੌਫਨਾਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ...। ਮਗਰੋਂ ਅਚਾਨਕ ਦਾਦੇ ਨੇ ਭਰੜਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ

ਮਿਣ ਮਿਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੋ ਹੱਟੇ ਕੱਟੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲਾਟੂ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਿਆ...

"ਏਦਾਂ ਨਾ ਕਰੋ, ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਓ!... ਰੱਬ ਜਾਣਦੈ, ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ!.." ਦਾਦਾ ਕੰਨ-ਪਾੜਵੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਲਿਓਨਕਾ ਦੀਆਂ ਭੁਬਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਫਰਸ਼ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ।

ਤਦ ਉਹ ਲੋਕ ਉਸ ਕੋਲ ਵੀ ਆਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਇਕ ਬੈਂਚ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੰਨ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੱਜ ਰਹੇ ਚੀਥੜੇ ਫੋਲ ਮਾਰੇ।

"ਦਾਨੀਲੋਵਨਾ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਆ, ਭੈੜੀ ਰੰਨ!" ਕੋਈ ਜਣਾ ਗਰਜਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਰੀ, ਚਿੜਚਿੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਿਓਨਕਾ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਈ।

"ਖ਼ਵਰੇ ਉਹਨਾਂ ਲੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ?" ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ।

ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਹਥੌੜੇ ਵਾਂਗ ਵੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਮਾਨੋ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਹਨੇਰੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਲਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਤਾਲੀ ਜਬਾੜਾ ਟੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਇਆ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਦਾਦੇ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਦਾਦੇ ਦਾ ਤਰਸਯੋਗ, ਪਹਿਲਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਦਾਦੇ ਦੀਆਂ ਡਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਝਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਦੇ, ਲਿਓਨਕਾ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਧੁੰਦਲੇ ਜਿਹੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅਥਰੂ ਕੇਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੋਂ ਦੀ ਧੌਣ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਜਲੂਹਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ...

"ਆ ਗਈ ਸੁਰਤ, ਮੇਰੇ ਲਾਡੇ ਨੂੰ?! ਆ, ਏਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਈਏ। ਆ ਚੱਲੀਏ, ਛੱਡ ਦਿਤੈ, ਪਾਪੀਆਂ ਨੇ!"

ਲਿਓਨਕਾ ਉੱਠਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਸਿੱਕੇ ਵਾਂਗ ਭਾਰਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿਰ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਲੱਥਾ ਕਿ ਲੱਥਾ...। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਘੁਟ ਕੇ ਕਰਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਘੁਮਾਉਣ ਲੱਗਾ।

"ਸਿਰ ਪੀੜ ਕਰਦੈ? ਮੇਰਾ ਲਾਡਾ।... ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬੜਾ ਸਤਾਇਐ...। ਨਿਰਦਈ! ਕਿਸੇ ਦਾ ਚਾਕੂ ਗੁਆਚ ਗਿਆ, ਉਸ ਛੋਕਰੀ ਦਾ ਰਮਾਲ ਗੁਆਚ ਗਿਐ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ!... ਹਾਇ ਓਇ ਰੱਬਾ! ਕਾਹਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਰਿਹੈਂ?!"

ਦਾਦੇ ਦੀ ਸੂਕਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ ਤੜਫਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚਿੰਗਆੜੀ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰ ਲੂਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਦੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟਣ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਿਆ...

ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਇਕ ਬੇਡੌਲ ਜਿਹੇ ਪੋਪਲਰ ਦੀਆਂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਾਤ ਪੈ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਦੁਧ-ਚਾਂਦੀ ਵਰਗਾ ਚਾਨਣ ਸਟੈਪੀ ਦੇ ਪੱਧਰੇ ਪਸਾਰਿਆਂ ਉਤੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣੋ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਨਾਲੋਂ ਛੁਟੇਰਾ, ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਞਾ ਤੇ ਵੀਰਾਨ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਰੋਂ, ਜਿਥੇ ਸਟੈਪੀ ਅਸਮਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਬੱਦਲ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸਟੈਪੀ ਉਤੇ ਉੱਡਦੇ ਹੋਏ ਚੰਨ ਨੂੰ ਢੱਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਸੁਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਗਾੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਲੂੰਹਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਕਾਰਨ ਤਰੇੜੋ ਤਰੇੜ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸਮੋ ਗਏ ਹੋਣ... ਪਿੰਡ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲੀ ਟਾਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋਅ ਨਾਲ ਅੱਖ-ਮਟੱਕੇ ਕਰਦਾ।

"ਆ ਚੱਲੀਏ, ਲਾਡੇ!... ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦੈ," ਦਾਦੇ ਨੇ ਆਖਿਆ।

"ਹੋਰ ਘੜੀ ਬਹਿ ਲਈਏ!..." ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ।

ਉਸ ਨੂੰ ਸਟੈਪੀ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਲ, ਜਿਥੇ ਅਸਮਾਨ ਧਰਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਵੇਖਣਾ ਪਸੰਦ ਸੀ...। ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਥੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਵੇਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ—ਆਪੇ ਹੀ ਦੇ ਦੇਣਗੇ...। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਟੈਪੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਪਿੰਡ ਦਿਸਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਧੋਖੇ ਕਾਰਨ ਡਾਢਾ ਉਦਾਸ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਦੂਰ ਉਸ ਥਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੱਦਲ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚਿਮਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਧੂੰ ਵਰਗੇ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਉਸ

ਦੀ ਪਰਬਲ ਇੱਛਾ ਸੀ...। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਦਾਦੇ ਦੀ ਸੁਕੀ ਖੰਘ ਨੇ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿੱਜੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਭਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਘੂ ਛਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਚਿਹਰਾ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਚੰਨ–ਚਾਨਣੀ ਪੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਹੋਈ ਟੋਪੀ, ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫਰਕ ਰਹੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸਮਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਟੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਇਹ ਚਿਹਰਾ ਬੜਾ ਡਰਾਉਣਾ ਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਿਓਨਕਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਦੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ...

"ਚੰਗਾ, ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਆਂ ਹੋਰ ਘੜੀ ਪਲ!..." ਉਸ ਨੇ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਹਿਮਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹਿਚ ਹਿਚ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁੜਤੇ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਟਟੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਲਿਓਨਕਾ!.. ਆਹ ਵੇਖੀਂ ਤਾਂ!..." ਅਚਾਨਕ ਦਾਦੇ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਲਕਾਰੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਸਾਹ–ਘੁਟਵੀਂ ਖੰਘ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਲਿਫਦੇ ਹੋਇਆਂ ਪੋਤਰੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਲੰਮੀ, ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਚੀਜ਼ ਵਧਾਈ। "ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਝਾਲ ਕੀਤੀ ਲਗਦੀ ਆ! ਵੇਖ ਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਆ!.. ਪੰਜਾਹ ਰੂਬਲ ਦੀ ਹੋਊ!.."

ਲਾਲਚ ਤੇ ਪੀੜ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਚਿਹਰਾ ਫਰਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਲਿਓਨਕਾ ਕੰਬ ਉਠਿਆ ਤੇ ਦਾਦੇ ਦਾ ਹੱਥ ਪਿਛਾਂਹ ਧੱਕ ਦਿਤਾ।

"ਏਹਨੂੰ ਲੁਕੋ ਲੈ! ਓੱਹ, ਬਾਬਾ, ਲੁਕੋ ਲੈ ਏਹਨੂੰ!.." ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਆਸ ਪਾਸ ਵੇਖ ਕੇ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਫੁਸ ਫੁਸ ਕੀਤਾ।

"ਕੀ ਗੱਲ ਆ, ਕਮਲਿਆ? ਡਰਦੈਂ, ਲਾਡਿਆ?... ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਖਿੜਕੀ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਉਥੇ ਲਮਕਦਾ ਪਿਆ ਸੀ... ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਬੋਚਿਆ... ਤੇ... ਕੋਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਰ ਲਿਆ... ਤੇ ਫਿਰ ਬੂਝਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕੋ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਆਪਾਂ ਪਿੰਡੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਡੇਗ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਇਹ ਵੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆ...। ਬੁੱਧੂ ਨੇ ਉਹ!... ਤੇ ਰਮਾਲ ਫੜ ਲਿਆ—ਆਹ ਵੇਖ!..."

ਉਸ ਨੇ ਚੀਥੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਲਿਓਨਕਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਲਾਗੇ ਕਰ ਕੇ ਹਿਲਾਇਆ।

ਲਿਓਨਕਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਧੁੰਦ ਦਾ ਪਰਦਾ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆ ਗਿਆ: ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਾਦਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਹੋਏ, ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਵਾਹੋ ਦਾਹੀ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੀ ਵੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਮਾਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਥੁੱਕਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ...। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼—ਜੰਗਲੇ, ਘਰ, ਦਰਖ਼ਤ—ਕਿਸੇ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਧੁੰਦ ਵਿਚ ਹਿਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਹੋਵੇ... ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਗੁੱਸੇ-ਭਰੀਆਂ, ਸਖ਼ਤ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭਿਣ ਭਿਣ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ...। ਇਸ ਔਖੇ ਰਾਹ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੇ ਡਗਮਗਾ ਰਹੇ ਘਰਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਸਟੈਪੀ ਵੱਲ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਉਲਰਦੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰੜ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਕਦੀ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾ ਰਹੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ...। ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਚੀਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ: "ਚੋਰ! ਚੋਰ! ਚੋਰ!..." ਲਿਓਨਕਾ ਅੱਧ-ਅੱਖ ਨਾਲ ਉਸ ਬਾਰੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕੁੜੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ...। ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾਈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਖਾਈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੁੱਸੇ-ਭਰੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ ਸੂਈਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿੰਨ੍ਹ ਸੁਟਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਲਿਓਨਕਾ ਦੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ, ਤੇ ਉਸੇ ਪਲ ਮਿਟ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਦੁਰਭਾਵੀ ਮੁਸਕਾਨ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ।

ਦਾਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁਝ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵਿਚ ਵਿਚ ਖੰਘਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹੱਥ ਹਿਲਾਈ, ਸਿਰ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਪਸੀਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਝੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਤੇ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਇਕ ਭਾਰੀ ਬੱਦਲੀ ਨੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ ਦਾਦੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਦਾਦੇ ਲਾਗੇ ਲਿਆ ਖਲ੍ਹਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ

ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਲੋਭੀ, ਖੁਥੜ ਦਾਦਾ ਉਸ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਅੱਲ੍ਹੜ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਕੁੜੀ ਲਾਗੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਫਜ਼ੂਲ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਕਾਸ਼ਚੇਈ* ਵਰਗਾ ਹੀ ਦੁਸ਼ਟ ਤੇ ਮਲੀਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਿਆ? ਕਿਉਂ ਉਸ ਨੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਇਆ? ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ...

ਤੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਚਿੜ ਚਿੜ ਕੀਤਾ:

"ਜੇ ਸੌ ਰੂਬਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ!.. ਜਾਨ ਸੌਖਿਆਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ..."

"ਛੱਡ ਇਹ ਗੱਲਾਂ!.." ਲਿਓਨਕਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਤੂਫ਼ਾਨ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ, "ਆਪਣੀ ਜਬਾਨ ਨੂੰ ਜਿੰਦਰਾ ਮਾਰ ਲੈ! ਚੰਗਾ ਈ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਮਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦੋਂ...। ਪਰ ਮਰਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੂੰ...। ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦੈਂ!..." ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਰਊਂ ਰਊਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ। "ਤੂੰ ਬੁਢਿਆ ਚੋਰ ਏਂ!... ਊਈਂ-ਊਈਂ!" ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿੱਕਾ, ਸੁੱਕਾ ਜਿਹਾ ਘਸੁੰਨ ਵੱਟ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ ਦਾਦੇ ਦੇ ਨੱਕ ਲਾਗੇ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਥਾੜ ਕਰਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਕਚੀਚੀਆਂ ਵੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਗਿਆ: "ਤੂੰ ਇਕ ਨਿਆਣੀ ਕੋਲੋਂ ਚੁਰਾਇਆ... ਬੱਲੇ, ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ਊ!... ਧੌਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਆਟਾ ਖ਼ਰਾਬ...। ਅਗਲੇ ਜਹਾਨ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਤੇਰੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਧੁਪਣ ਲੱਗੀ!.."

ਅਚਾਨਕ ਸਾਰੀ ਸਟੈਪੀ ਕੰਬ ਉੱਠੀ, ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆਉਂਦੇ ਨੀਲੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਟੀ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ...। ਜਿਸ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਡੁੱਬੀ ਪਈ ਸੀ ਉਹ ਪਲਾਂ ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ...। ਬੱਦਲ ਗਰਜੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਨੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਸਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਉਤੇ ਹੁਣ ਘਨਘੋਰ ਘਟਾਵਾਂ ਉਡਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਚੰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਡਬੋਈ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਦੂਰ ਕਿਤੇ ਬੇਆਵਾਜ਼ ਪਰ ਭਿਅੰਕਰ ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਲਿਸ਼ਕੀ ਤੇ ਪਲ-ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਗਰਜ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ...। ਫਿਰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਛਾ ਗਈ ਜਿਹੜੀ, ਲਗਦਾ ਸੀ, ਕਦੇ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਸੂਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਦਾਦਾ ਅਹਿਲ ਤੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਰਖ਼ਤ ਦੇ ਤਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਢੋਹ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

---

* ਰੂਸੀ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਲਨਾਇਕ।

"ਬਾਬਾ!..." ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ, ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਨੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਗੜਗੜਾਹਟ ਹੋਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਫੁਸ ਫੁਸ ਕੀਤਾ। "ਆ, ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਚਲੀਏ!"

ਅਸਮਾਨ ਮੁੜ ਕੰਬਿਆ, ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਨੀਲੀ ਲਿਸ਼ਕ ਪਈ, ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਲੋਹ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਝੰਜੋੜ ਸੁਟਿਆ, ਮਾਨੋ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚਾਦਰਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਵਰ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਵੱਜ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ...

"ਬਾਬਾ!..." ਲਿਓਨਕਾ ਦੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਚੀਕ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਨੇ ਮਾਂਦ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਟੁਟੀ ਹੋਈ ਟੱਲੀ ਉਤੇ ਵੱਜੀ ਸੱਟ ਵਾਂਗ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ।

"ਹਲਾ... ਡਰ ਆਉਂਦੈ..." ਦਾਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਥਰੜਾਇਆ।

ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਛਿੱਟਾਂ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਏਨਾ ਰਹੱਸਮਈ ਸੀ ਮਾਨੋ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਚੌਕੰਨਿਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ...। ਦੂਰੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਝਾੜੂ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ—ਪਰ ਇਥੇ, ਜਿਥੇ ਦਾਦਾ ਤੇ ਪੋਤਰਾ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਹਰ ਡਿਗਦੀ ਛਿੱਟ ਦੀ ਤਿਖੀ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਖੜਾਕ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮਰ ਜਾਂਦੀ। ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਅਕਸਰ ਲਿਸ਼ਕਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ! ਮੈਨੂੰ, ਕੁੱਤੇ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ... ਚੋਰ ਨੂੰ... ਹੋ ਲੈਣ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਗੜੁੱਚ... ਗਰਜ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਕੱਢ ਲਵੇ!..." ਦਾਦੇ ਨੇ ਹਫਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ!... ਤੂੰ 'ਕੱਲਾ ਚਲਿਆ ਜਾ...। ਆਹ ਵੇਖ, ਨੇੜੇ ਹੀ ਆ ਪਿੰਡ...। ਜਾ, ਵਗ ਜਾ! ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੂੰ ਏਥੇ ਮੇਰਾ ਰਹੇਂ... ਜਾ! ਨਿਕਲ ਜਾ, ਚਲਿਆ ਜਾ!... ਚਲਿਆ ਜਾ!..."

ਦਾਦਾ ਭਰੜਾਈ, ਬੈਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਚੀਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਬਾਬਾ!... ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ੀ ਦੇ ਦੇ!..." ਦਾਦੇ ਵੱਲ ਸਰਕਦਿਆਂ ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ।

"ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ... ਕੋਈ ਮੜੀ ਮਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ...। ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜਫਰ ਜਾਲਣ ਡਿਹਾਂ!... ਸਭ ਕੁਝ ਤੇਰੇ ਲਈ... ਤੇ ਜਿਊਂਦਾ ਵੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਰਿਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਿਸ ਸ਼ੈ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ?... ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਮਰਨ ਕੰਢੇ ਪਿਆਂ... ਮਰਨ ਕੰਢੇ... ਤੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ... ਚੋਰ ਆਖਦੈਂ... ਮੈਂ ਕੀਹਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ? ਤੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ... ਸਭ ਕੁਝ ਤੇਰੀ

ਖ਼ਾਤਰ ...। ਲੈ, ਫੜ ਲੈ... ਫੜ ਲੈ, ਫੜ ਲੈ...। ਤੇਰਾ ਕੁਝ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੀ... ਜੋੜਦਾ ਰਿਹਾ... ਤੇ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ...। ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਭ ਦੀਹਦੈ... ਉਹਨੂੰ ਪਤੈ... ਮੈਂ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾਂ... ਜਾਣਦੈ...। ਉਹ ਆਪੇ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਊ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ, ਕੁਤੇ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲ ਗਈ ਆ... ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ! ਚੰਗੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਊ ਮੈਨੂੰ!... ਹੈਂ? ਦਿੱਤੀ ਊ ਨਾ?... ਤੂੰ ਬਾਲ ਕੋਲੋਂ ਮਰਵਾਇਆ ਮੈਨੂੰ!.. ਤੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਕੀਤੈ, ਮੇਰੇ ਦਾਤਿਆ!.. ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕੀਤੈ!... ਤੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਇਨਸਾਫ ਹੁੰਦੈ, ਸੱਚਿਆ ਪਾਤਸ਼ਾਹ!.. ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕੱਢ ਲੈ... ਹਾਇ!..."

ਦਾਦੇ ਦੀ ਏਨੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਲੇਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਕਿ ਲਿਓਨਕਾ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਦਾ ਰੁਗ ਭਰਿਆ ਗਿਆ।

ਸਟੈਪੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਰਹੀ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਕੁਹਰਾਮ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮਾਨੋ ਹਰ ਇਕ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਖੌਰੂ ਪਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਨਾਲ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਹੋਇਆ ਆਸਮਾਨ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਟੈਪੀ ਵੀ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਦੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨੀਲੀ ਲਾਟ ਬਣ ਜਾਂਦੀ, ਕਦੀ ਠੰਡੇ, ਬੋਝਲ, ਘਣੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀ ਤੇ ਸੌੜੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਬਿਜਲੀ ਦੁਰੇਡੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਮਾਰ ਜਾਂਦੀ। ਤੇ ਇਹ ਥਾਵਾਂ ਰੌਲੇ-ਗੌਲੇ ਤੇ ਗਰਜ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਦੂਰ ਉਡਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ...

ਮੀਂਹ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਿਚ ਇਸਪਾਤ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਛਿੱਟਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਗ ਰਹੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਟਿਮਟਿਮਾਹਟ ਨੂੰ ਰੋਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਲਿਓਨਕਾ ਡਰ, ਠੰਡ ਤੇ ਦਾਦੇ ਦੀਆਂ ਲੇਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਨਮੇ ਗੁਨਾਹ ਦੇ ਤਰਸਯੋਗ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਸੁੰਨ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਓਦੋਂ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੜੁਚ ਸਿਰ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿ ਰਹੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਝਮਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਦੀ ਜਾਂਦੀ ਦਾਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਲਿਓਨਕਾ ਨੂੰ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਦਾਦਾ ਅਹਿਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ

ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਣਜਾਣੇ ਹੀ ਦਾਦੇ ਵੱਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਰਕੀ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਅਰਕ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਵਰਤਾਰਾ ਵਾਪਰ ਸਕਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ...

ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਦਰਖ਼ਤ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਉਤੋਂ ਵਗ ਰਹੇ ਪਾਣੀ ਹੇਠ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਾਇਆਂ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਣਿਆਂ ਉਤੇ ਚਾਨਣ ਸੁਟ ਜਾਂਦੀ...

ਦਾਦਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ, ਬੁੜ–ਬੁੜ ਕਰਦਾ ਥੱਕ ਤੇ ਹਫ਼ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲਿਓਨਕਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ...। ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਨੀਲੀ ਲਿਸ਼ਕ ਪੈਣ ਵੇਲੇ ਚਿਹਰਾ ਮੁਰਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ, ਸੋਗੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਗ਼ਲਪਨ ਝਲਕਦਾ ਸੀ।

"ਬਾਬਾ!... ਆ ਚੱਲੀਏ!..." ਉਹ ਦਾਦੇ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਰਖ ਕੇ ਕੂਕਿਆ।

ਦਾਦਾ ਉਸ ਉਤੇ ਝੁਕਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤਲੇ, ਹੱਡਲ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਘੁਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ, ਕੁੜਿੱਕੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਕਿਸੇ ਬਘਿਆੜ ਦੇ ਹਵਾਂਕਣ ਵਾਂਗ ਕੰਨ ਪਾੜਵੀਂ ਲੇਰ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਇਸ ਚੀਕ ਕਾਰਨ ਕਮਲਾ ਹੋਇਆ ਲਿਓਨਕਾ ਦਾਦੇ ਦੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉੱਠ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਤੀਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਿਜਲੀ ਲਿਸ਼ਕਣ ਕਾਰਨ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਡਿਗਦਾ ਢਹਿੰਦਾ ਉਹ ਹਨੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਨੀਲੀ ਲਿਸ਼ਕ ਕਾਰਨ ਕਦੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਕਦੇ ਫਿਰ ਡਰ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋਏ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰ ਲੈਂਦਾ।

ਤੇ ਵਰ੍ਹ ਰਿਹਾ ਮੀਂਹ ਠੰਡੀ, ਸੋਗੀ ਤੇ ਨੀਰਸ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੀਂਹ ਦੇ ਸ਼ੋਰ, ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਚਿੜਚਿੜੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਟੈਪੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਕੁਝ ਮੁੰਡੇ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਪਰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮੁੜ ਆਏ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੋਪਲਰ ਹੇਠਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੇ ਮੰਗਤੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਗਲਾ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਛੁਰਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਿਆਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਜ਼ਾਕ ਉਥੇ ਗਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗੱਲ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੁੱਢਾ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿਊਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭੁੰਜਿਓਂ ਉੱਠਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉੱਠ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੰਝੂਆਂ-ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਭਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਪੁੱਛ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਢੂੰਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਲੱਭਾ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਤਰਕਾਲੀਂ ਬੁੱਢਾ ਚੱਲ ਵੱਸਿਆ ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਥੇ ਹੀ, ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਹੇਠ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ, ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ—ਉਹ ਓਪਰਾ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਦੂਜੀ ਗੱਲ—ਉਹ ਚੋਰ ਸੀ, ਤੇ ਤੀਜੀ ਗੱਲ—ਉਹ ਭੁੱਲਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਛੁਰਾ ਤੇ ਰਮਾਲ ਪਏ ਮਿਲੇ ਸਨ।

ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਲਿਓਨਕਾ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਦੂਰੀ ਉਤੇ ਇਕ ਟੋਏ ਉਪਰ ਕਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਡਾਰ ਚੱਕਰ ਕੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਥੇ ਅੱਪੜੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਬਾਹਾਂ ਪਸਾਰੀ ਮੂਧੇ-ਮੂੰਹ ਚਿਕੜ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਟੋਏ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਬੱਚਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਵਿਚਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦੇ ਲਾਗੇ ਕਾਲੇ ਪੋਪਲਰ ਹੇਠਾਂ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਬੇਡੌਲ ਜਿਹੀ ਸੂਲੀ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ।

1893

ਪਤਝੜ ਦੀ ਇਕ ਰਾਤ

ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਮੈਂ ਬੜੀ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਤੇ ਕਸੂਤੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ: ਜਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਜੇ ਆਇਆ ਹੀ ਸਾਂ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਥੇ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਕਾਪੇਕ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਜਿਥੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਚ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਝਟ ਲੰਘ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਐਸੀ ਥਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਤੀਯੇ* ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਥੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਘਾਟ ਸਨ। ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਥੇ ਬੜੀ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਸੁੰਨ-ਮਸਾਣ ਸੀ। ਇਹ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਗਿੱਲੀ ਰੇਤ ਉਤੇ ਥਪਕ ਥਪਕ ਚਲਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਲੱਭ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵੱਲ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤਾੜਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਜੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਹੱਟੀਆਂ ਦੇ ਖੋਖਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਘੁੰਮ-ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ: ਕਿੰਨਾ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਢਿੱਡ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਰੂਹ ਦੀ ਭੁੱਖ ਸਰੀਰ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖਿਆਂ ਮਿਟਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ, ਤੁਸੀਂ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ-ਫਿਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਏਨੀਆਂ ਬੁਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਏਨੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ: ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਸਿਹਤ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਕਈ ਦੂਸਰੇ ਦਿਲਚਸਪ-ਭਰੇ ਤੇ ਉੱਤਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੁਖਦਾਇਕ ਵਿਚਾਰ ਜਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਤੁਹਾਡਾ ਅਰਾਮਦਿਹ ਤੇ ਗਰਮ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ

---

* ਉਸਤੀਯੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਮੁਹਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।—**ਅਨੁ:**

ਹੈ—ਉਹ ਸਾਊ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਫ਼ਸੋਸਨਾਕ ਤੱਥ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ, ਕਿਸੇ ਭੁੱਖੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੱਜੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਦੀ ਰੂਹ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਤੇ ਨਰੋਈ ਖ਼ੁਰਾਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ—ਇਹ ਹੈ ਸਥਿਤੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਰੱਜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹੀ ਸੂਝ-ਭਰਿਆ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ!..

...ਸੰਝ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਵਰਖਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਉੱਤਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਵਾ ਖ਼ਾਲੀ ਖੋਖਿਆਂ ਤੇ ਛੱਪਰਾਂ ਥਾਣੀਂ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਹੋਟਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫੱਟੇ-ਲੱਗੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਲਹਿਰਾਂ ਝਗੋ-ਝੱਗ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੰਢੇ ਦੀ ਰੇਤ ਨੂੰ ਥਪੇੜੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਟੱਪਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉੱਛਲ ਉੱਛਲ ਕੇ ਧੁੰਦਲੀ ਦੂਰੀ ਵੱਲ ਭੱਜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ... ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਰਿਆ ਸਿਆਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਬਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਕਿਧਰੇ ਦੌੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉੱਤਰੀ ਹਵਾ ਉਸੇ ਰਾਤ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਕੜ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅੰਬਰ ਭਾਰੀ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਮੀਂਹ-ਕਣੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰ੍ਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਬੈਂਤ ਦੇ ਦੋ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ, ਕਰੂਪ ਦਰਖ਼ਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਾਂ ਲਾਗੇ ਮੂਧੀ ਪਈ ਇਕ ਬੇੜੀ ਮੇਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੋਗੀ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਥੱਲੇ ਵਾਲੀ ਮੂਧੀ ਪਈ ਬੇੜੀ, ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਦੇ ਮਰੁੰਡੇ ਹੋਏ, ਦੁਖਿਆਰੇ, ਬੁੱਢੇ ਦਰਖ਼ਤ... ਮੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਟੁੱਟਾ ਭਜਾ, ਨੀਰਸ ਤੇ ਮੁਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਅੰਬਰ ਲਗਾਤਾਰ ਹੰਝੂ ਵਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀਰਾਨ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਮਰ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਠੰਡੀ ਮੌਤ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਂ—ਵਧੀਆ ਉਮਰ ਹੈ!

ਮੈਂ ਗਿੱਲੀ, ਠੰਡੀ ਰੇਤ ਉਤੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਠੰਡ ਤੇ ਭੁਖ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦੰਦੋੜਿਕਾ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੱਭਣ ਦੇ ਨਾਕਾਮ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਇਕ ਖੋਖੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਮੈਂ ਜ਼ਨਾਨਾ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਪੜੇ ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਗੜੁੱਚ ਸਨ ਤੇ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਮੋਢਿਆਂ ਨਾਲ ਚਿਪਕ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਲਾਗੇ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਰੁਕ ਗਿਆ ਕਿ

ਓਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ, ਦਰਅਸਲ, ਰੇਤ ਵਿਚ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਖੋਖੇ ਲਾਗੇ ਟੋਆ ਪੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਇਹ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ?" ਮੈਂ ਅੱਡੀਆਂ ਭਾਰ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਚੀਕੀ ਤੇ ਇਕਦਮ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉੱਠੀ। ਹੁਣ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਲੋਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਭੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਸੁਹਣਾ ਸੀ, ਪਰ, ਅਫਸੋਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨੀਲ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਨੀਲ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਗਾੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੁਜੋੜ ਨਾਲ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ—ਹਰ ਅੱਖ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਏ ਦੋ ਨੀਲ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਅਕਾਰ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਕਾਰ ਕੁਝ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਨੱਕ ਦੀ ਘੋੜੀ ਦੇ ਐਨ ਉੱਪਰ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਜੋੜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿਹਰੇ ਵਿਗਾੜਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ।

ਕੁੜੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੈ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਉਸ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਰੇਤ ਝਾੜੀ, ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਸੂਤੀ ਰੁਮਾਲ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਠੰਡ ਨਾਲ ਕੁੰਗੜੀ ਹੋਈ ਨੇ ਆਖਿਆ:

"ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਆ, ਹੈਂ? ਆ ਏਧਰ, ਇਥੇ ਪੁੱਟ, ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਥੱਕ ਗਏ ਆ। ਉਥੇ," ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਖੋਖੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, "ਰੋਟੀ ਪਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਆ... ਉਥੇ ਅਜੇ ਵੀ ਰੋਟੀਆਂ ਵਿਕਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ..."

ਮੈਂ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ...

ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਕੰਮ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਏਨ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਘੜੀ ਮੈਨੂੰ ਦੰਡ-ਸਹਿੰਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਆਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਣਕਾਰ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਮਰ ਭਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਖਿਆਲ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਚਾਈ ਦੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ: ਮੈਂ ਖੋਖੇ ਥੱਲੇ ਟੋਆ ਪੁਟਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਏਨਾ ਖੁਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਇਸ ਖੋਖੇ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ...

ਸੰਝ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਦੁਆਲੇ ਸਿੱਲ੍ਹਾ, ਕੱਚਾ, ਠੰਡਾ ਹਨੇਰਾ ਘਨੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਨਾ ਦਮ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ

ਸੀ, ਪਰ ਬਾਰਸ਼ ਖੋਖੇ ਦੇ ਫੱਟਿਆਂ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਟੁਣਕਾਰ ਨਾਲ ਖੜਖੜਾਹਟ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ... ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਰਾਤ ਦੇ ਚੌਂਕੀਦਾਰ ਦੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਘੂਕਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

"ਏਹਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੋਈ ਫਰਸ਼ ਹੋਊ ਕਿ ਨਹੀਂ?" ਮੇਰੀ ਮਦਦਗਾਰ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਸੀ। ਸੋ, ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਹੀ ਰਿਹਾ।

"ਮੈਂ ਆਂਹਦੀ ਆਂ—ਖੋਖੇ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਹੋਊ? ਜੇ ਹੈਗਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕਰਦੇ ਪਏ ਆਂ। ਟੋਆ ਪੁੱਟ ਵੀ ਲਿਆ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਫੱਟੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ... ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਦਾਂ ਲਾਹਵਾਂਗੇ? ਏਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਤਾਂ ਜਿੰਦਰਾ ਤੋੜ ਲਈਏ... ਜਿੰਦਰਾ ਏਨਾ ਪੱਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ..."

ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ... ਮੈਂ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਤਾਲਾ ਲੱਭ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚਿਆ ਤੇ ਕੁੰਡੇ ਸਮੇਤ ਪੁੱਟ ਲਿਆ... ਮੇਰੀ ਭਿਆਲਣ ਝੁਕੀ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਚੌਰਸ ਮਘੋਰੇ ਥਾਣੀਂ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਖੋਖੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਥੋਂ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੀ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ:

"ਅਸ਼ਕੇ ਤੇਰੇ!"

ਕਿਸੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਵਲੋਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦਾ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਵਲੋਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਗਾਏ ਗਏ ਗੀਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹੈ, ਇਹ ਮਰਦ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਪਰਾਚੀਨ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਿਠ-ਬੋਲਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਮੇਰਾ ਸੁਭਾ ਏਨਾ ਮੂੰਹ-ਮੁਲਾਹਜ਼ੇ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਹੁਣ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਸ ਸ਼ਲਾਘਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਡਰਦਿਆਂ ਬੱਸ ਏਨਾ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਕੁਝ ਹੈਗਾ?"

ਉਹ ਅਕਾਊ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗਿਣ ਗਿਣ ਦੱਸਣ ਲੱਗੀ:

"ਬੋਤਲਾਂ ਦੀ ਟੋਕਰੀ... ਖਾਲੀ ਬੋਰੀਆਂ... ਛਤਰੀ... ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਾਲਟੀ..."

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਡੁਬਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ... ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ:

"ਆ–ਹਾ! ਲਭ ਗਈ..."

"ਕੀ?"

"ਰੋਟੀ... ਗੋਲ ਡਬਲਰੋਟੀ... ਪਰ ਭਿੱਜੀ ਪਈ ਆ... ਲੈ ਫੜ!"

ਗੋਲ ਡਬਲਰੋਟੀ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਆਈ ਤੇ ਮਗਰੇ ਹੀ ਓਹ, ਮੇਰੀ ਬਹਾਦਰ ਭਿਆਲਣ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਬੁਰਕੀ ਤੋੜ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਤੁੰਨ ਕੇ ਚਿਥਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ...

"ਲਿਆ ਐਧਰ, ਮੈਨੂੰ ਦੇ... ਤੇ ਇਥੋਂ ਸਾਨੂੰ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਆਪਾਂ ਕਿੱਥੇ ਚੱਲੀਏ?" ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋਏ ਹਨੇਰੇ ਥਾਣੀਂ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ... ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਸਿੱਲ੍ਹ ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਸੀ... "ਔਥੇ ਇਕ ਬੇੜੀ ਮੂਧੀ ਪਈ ਆ... ਓਥੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਤੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਆ?"

"ਆ ਚੱਲੀਏ!" ਅਸੀਂ ਉਥੋਂ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਤੁਰੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਆਪਣੇ ਲੁਟ ਦੇ ਮਾਲ ਨਾਲੋਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਤੋੜ ਤੋੜ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚ ਤੁੰਨੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ... ਮੀਂਹ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਦਰਿਆ ਗਰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਲੰਮੀ, ਵਿਅੰਗਮਈ ਸੀਟੀ ਵੱਜਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਤਗੜਾ ਜਣਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈ, ਹਰ ਦਸਤੂਰ, ਪਤਝੜ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਤੇ ਸਾਡੀ, ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਸੀਟੀ ਵੱਜਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਬੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਆ?" ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੇ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

"ਨਤਾਸ਼ਾ!" ਉਸ ਨੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਪਚਾਕੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਪੀੜ ਪੀੜ ਕਰ ਉੱਠਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗਮਈ ਬੂਥਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਠੰਡੀਆਂ ਸੀਤ ਮੁਸਕਾਣਾਂ ਸੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ।

...ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਬੇੜੀ ਉਤੇ ਮੀਂਹ ਬੇਅਰਾਮੀ ਨਾਲ ਖੜਖੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਖੜਖੜਾਹਟ ਮਨ ਵਿਚ ਉਦਾਸ ਸੋਚਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਹਵਾ ਬੇੜੀ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਥੱਲੇ ਵਿਚ ਝੀਤ ਰਾਹੀਂ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਝੀਤ ਵਿਚ ਇਕ ਛੌਂਡਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬੇੜੀ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਵੱਜ ਵੱਜ ਕੇ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਸ਼ਕਾਇਤ-ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਕੰਢੇ ਨੂੰ ਥਪਥਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਏਨੀਆਂ ਅਕਾਊ ਤੇ ਬੇਉਮੀਦੀ-ਭਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬੇਹਦ ਨੀਰਸ ਤੇ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਡਾਢੀਆਂ ਤੰਗ ਆ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਕਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਐਸੀ ਗੱਲ ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਤੇ ਉਹ ਗੱਲ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ। ਮੀਂਹ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਥਪਥਪ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੂਧੀ ਪਈ ਬੇੜੀ ਉਤੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਲਮਕਵਾਂ, ਬੋਝਲ ਹਾਓਕਾ ਤਾਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਤੇ ਰੰਜ ਸੀ ਕਿ ਉੱਜਲੇ, ਨਿੱਘੇ ਹੁਨਾਲੇ ਮਗਰੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਠੰਡੀ, ਧੁੰਦਲੀ ਤੇ ਸਿਲ੍ਹ-ਭਰੀ ਪਤਝੜ ਕਿਉਂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਵਾ ਵੀਰਾਨ ਕੰਢੇ ਅਤੇ ਝੱਗੋ ਝੱਗ ਹੋਏ ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਰੁਮਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਰੁਮਕ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਸੋਗਮਈ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ...

ਬੇੜੀ ਹੇਠਾਂ ਬੜੀ ਬੇਆਰਾਮੀ ਸੀ: ਉਥੇ ਜਗ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਸਿੱਲ੍ਹ ਸੀ, ਟੁੱਟੇ ਥੱਲੇ ਥਾਣੀਂ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਹਵਾ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ... ਅਸੀਂ ਚੁਪਚਾਪ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਾਂ ਤੇ ਠੰਡ ਨਾਲ ਕੰਬੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੌਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਤਾਸ਼ਾ ਬੇੜੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਗੁੱਛਾ-ਮੁੱਛਾ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਂਹਵਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਠੋਡੀ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੋਰੇ ਮੁਖੜੇ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਹੇਠ ਪਏ ਨੀਲਾਂ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਅਹਿਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਨਿਰਜੀਵਤਾ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ—ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ—ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਗੁਆਂਢਣ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੋਈ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ... ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਹੁੜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ।

ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

"ਇਹ ਵੀ ਕੀ ਜੀਊਣਾ ਹੋਇਆ!..." ਉਸ ਨੇ ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼, ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਯਕੀਨ-ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ 'ਚ ਕਿਹਾ।

ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਬੇਵਾਸਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਵਾ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬੱਸ, ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ

ਨਿਸਚਤ ਸਿੱਟੇ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕਹਿ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਜਿਸ ਉਤੇ ਮੈਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪਾਏ ਬਿਨਾਂ, ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਉਹ ਇੰਜ ਅਹਿਲ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

"ਏਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਚੰਗੈ..." ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਨਤਾਸ਼ਾ ਨੇ ਬੜੀ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਤੇ ਸੋਚੀਂ ਪਈ ਨੇ ਆਖਿਆ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਵੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ ਬੜੇ ਚੈਨ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਾਇਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ "ਮਰ ਜਾਣ" ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੋਂ ਬੜੀ ਹੀ ਅਸਹਿ ਕਚਿਆਹਣ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਚੁਪ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਰੋਣ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗਾ... ਤੇ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਸਾਮ੍ਹਣੇ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਔਰਤ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜਿਹੜੀ ਰੋ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ, ਇੰਜ ਰੋ ਪੈਣਾ ਬੜੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

"ਤੈਨੂੰ ਕੀਹਨੇ ਏਨਾ ਕੁੱਟਿਐ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸਾਂ।

"ਪਾਸ਼ਕਾ ਨੇ, ਹੋਰ ਕੀਹਨੇ..." ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਤਹੱਮਲ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਆਖਿਆ।

"ਉਹ ਕੌਣ ਆ?"

"ਮੇਰਾ ਯਾਰ... ਬੰਦ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲਾ..."

"ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਰੋਜ਼-ਬਰੋਜ਼ ਸਓੜ ਚਾੜ੍ਹਦੈ?..."

"ਜਦੋਂ ਬਹੁਤੀ ਪੀ ਲੈਂਦੈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਕੁਟਦੈ..."

ਤਦ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਰਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਆ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ, ਪਾਸ਼ਕਾ ਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ "ਉਹਨਾਂ ਅਵਾਰਾਗਰਦ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ...," ਤੇ ਉਹ, ਬੰਦ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਲਾਲ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਜਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ "ਚਕਲੇ" ਵਿਚ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼-ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਤੇ ਬੜੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਟ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਰੂਬਲਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਨਰਮ ਚਮੜੇ ਦੇ ਬੂਟ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ... ਇਸੇ

ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦਾ "ਖ਼ਾਸ ਯਾਰ" ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਦਾ "ਖ਼ਾਸ ਯਾਰ" ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਨਤਾਸ਼ਾ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮਹਿਮਾਨ ਮਿਠੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਨਤਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹੱਡ ਸੇਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਏਨਾ ਮਾੜਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਹੋਰਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ "ਖੇਹ ਖਾਣ" ਨਾ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ...

"ਮੈਨੂੰ ਇਹਦਾ, ਭਲਾ, ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ? ਮੈਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਰਹੀ-ਖਹੀ ਨਹੀਂ... ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਪਈ ਉਹ ਮੇਰੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਂਦੈ, ਲੁੱਚਾ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਚਕਲੇ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਕੋਲੋਂ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ, ਪਰ ਉਥੇ ਸ਼ਰਾਬਣ ਦੂਨਕਾ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਰੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ: 'ਤੂੰ ਲੁੱਚਾ ਏਂ, ਬਦਮਾਸ਼ ਏਂ! ਤੂੰ ਚੋਰ ਏਂ!' ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਪੁੱਟੇ, ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕੀਤਾ... ਜੇ ਏਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ! ਉਹਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ ... ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦੀ? ਆਪਣੀ ਮਾਲਕਣ ਕੋਲ ਕਿੱਦਾਂ ਜਾਂਦੀ? ਸਭ ਕੁਝ ਪਾੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੈ ... ਕੁੜਤਾ ਵੀ ਤੇ ਫਤੂਹੀ ਵੀ—ਅਜੇ ਐਨ ਨਵੀਂ ਸੀ ... ਤੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਲ ਵੀ ਲਾਹ ਮਾਰੀ ... ਹਾਇ ਵੇ, ਡਾਢਿਆ ਰੱਬਾ! ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?" ਤੇ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਵਿਲਕਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਕ ਸੀ।

ਤੇ ਹਵਾ ਵੀ ਵਿਲਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਠੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਫਿਰ ਦੰਦੋੜਿਕਾ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਠੰਡ ਨਾਲ ਕੁੰਗੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਏਨਾ ਲਾਗੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ...

"ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਲੋਕ, ਕਿੰਨੇ ਬਦਜ਼ਾਤ ਹੁੰਦੇ ਜੇ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤਾੜ ਛੱਡਦੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜਣਾ ਮਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ... ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਬੂਥੇ ਉਤੇ ਥੁੱਕ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਰਤਾ ਵੀ ਤਰਸ ਨਾ ਖਾਂਦੀ! ਨੀਚ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਦੇ! ਤੁਸੀਂ ਗੰਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਭੌਂਕੀ ਜਾਂਦੇ ਓ, ਭੌਂਕੀ ਜਾਂਦੇ ਓ ਤੇ ਪੂਛਾਂ ਹਿਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਓ, ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਮੂਰਖ ਜਨਾਨੀ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਜਾਵੇ, ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕੰਮ

ਮਣ ਗਿਐ! ਤੁਸੀਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਤਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹੋ... ਕੁੱਤਿਓ ਲੇਂਜੋ!"

ਉਹ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਏਨੀਆਂ ਤੱਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ: ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ, "ਕੁੱਤੇ ਲੇਂਜਾਂ" ਲਈ ਕੋਈ ਨਫ਼ਰਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਸੀ, ਅਕੇਵਾਂ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ, ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਜਚਦੀਆਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਤਮਕ ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਅਸਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣ ਚੁਕਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣੇ ਤੇ ਅਜ ਤਕ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਵੇਖੋ ਨਾ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰ ਰਹੇ ਦੀ ਪੀੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੌਤ ਦੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਠੀਕ-ਠੀਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਬਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵਧ ਸੁਭਾਵਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਮੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਠੰਡ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਾਥਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੂੰਗ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਦੰਦ ਕਰੀਚੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਤੇ ਲਗਭਗ ਉਸ ਪੱਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਦੋ ਠੰਡੇ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੂਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ—ਇਕ ਮੇਰੀ ਧੌਣ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਬੇਚੈਨ, ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਕੋਮਲ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ:

"ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਐ?"

ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਤਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਣਾ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਤਾਸ਼ਾ ਨੇ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਬਦਜ਼ਾਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਰੇ ਹੀ ਭਾਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ...

"ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਐ? ਹੈਂ? ਠੰਡ ਲਗਦੀ ਉ? ਯਖ਼ ਹੋ ਗਿਐਂ? ਹਾਏ, ਹਾਏ, ਤੂੰ ਵੀ ਗਿਆ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਏਂ!... ਉੱਲੂ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ-ਗੜੁਪ ਬੈਠੈਂ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਪਈ ਠੰਡ ਲਗਦੀ ਆ... ਚੱਲ ਲੰਮਾ ਪੈ ਜਾ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਨਿੱਸਲ ਕਰ ਲੈ... ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਲੰਮੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਆਂ... ਏਦਾਂ! ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ 'ਚ ਜਕੜ ਲੈ... ਘੁੱਟ ਕੇ...' ਹਾਂ ਏਦਾਂ, ਤੇ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਨਿੱਘ ਆ ਗਿਆ ਹੋਣੈਂ... ਤੇ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਨਾਲ

ਪਿੱਠ ਜੋੜ ਕੇ ਲੰਮੇ ਪੈ ਜਾਵਾਂਗੇ... ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਲੰਘਾ ਲਵਾਂਗੇ... ਹੱਛਾ, ਇਹ ਦੱਸ ਪਈ ਤੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬੀ-ਕਬਾਬੀ ਏਂ? ਤੈਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਗਿਐ?... ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ!..."

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ... ਉਹ ਮੇਰਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਖ ਲਾਅਨਤ! ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਕਿੰਨਾ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ! ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ! ਵੇਖੋ ਨਾ, ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਨੂੰ ਮਨੁਖਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ, ਰਾਜ-ਪਲਟਿਆਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਕਈ ਬੇਹਦ ਗਿਆਨਵਰਧਕ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਤਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ "ਵੱਡੀ ਸਰਗਰਮ ਤਾਕਤ" ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਿਕਾਊ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਸੇਕ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਬਦਨਸੀਬ, ਮਧੋਲਿਆ ਤੇ ਨਿਢਾਲ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਸੀ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚਦਾ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਤੇ ਹਾਂ, ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਉਫ਼! ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸੁਪਨੇ, ਬੇਤੁਕੇ ਤੇ ਬੋਝਲ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ...

ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ! ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਛਿੱਟਾਂ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਡਿਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਇਕ ਔਰਤ ਦੀ ਛਾਤੀ ਘੁੱਟ ਕੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਘੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੋਦਕਾ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਬੂ ਵੀ ਸੀ... ਪਰ ਬੜੀ ਹੀ ਨਰੋਈ ਸੀ... ਹਵਾ ਹਵਾਂਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਰਾਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੀਂਹ ਬੇੜੀ ਉਤੇ ਖੜਖੜ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਲਹਿਰਾਂ ਥਪਥਪ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਠੰਡ ਨਾਲ ਕੰਬੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਅਸਲੀਅਤ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਏਨਾ ਬੇਤੁਕਾ ਤੇ ਬੋਝਲ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਣਾ ਜਿੰਨੀ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਸੀ।

ਤੇ ਨਤਾਸ਼ਾ ਅਜੇ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਏਨੀ ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਜਿੰਨੀ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੋਲੀਆਂ-ਭਾਲੀਆਂ ਤੇ ਕੋਮਲ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ

ਹੋਈ ਨਿਘੀ ਜਿਹੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਬਲ ਪਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਗਰਮਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਥਰੂ ਪਰਲ ਪਰਲ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਕ੍ਰੋਧ, ਦਿਲਗੀਰੀ, ਬੇਵਕੂਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਧੋ ਦਿੱਤਾ ਸੀ... ਨਤਾਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਾਸੇ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ: "ਬਸ ਕਰ, ਹੁਣ ਰੋ ਨਾ, ਮੇਰਾ ਬੀਬਾ ਰਾਣਾ! ਨਾ ਰੋ! ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਊ, ਤੈਨੂੰ ਫਿਰ ਕੰਮ ਮਿਲ ਜਾਊ... ਏਦਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੈ..."

ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਮੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈ, ਅਣਗਿਣਤ, ਨਿਘੀਆਂ ਚੁੰਮੀਆਂ...

ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਮੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਬੇਹਤਰੀਨ ਚੁੰਮੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁੰਮੀਆਂ ਲਈ ਭਾਰੀ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲਗਭਗ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ ਸੀ।

"ਤੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, ਪਈ ਨਾ ਰੋ, ਕਮਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ! ਮੈਂ ਭਲਕੇ ਹੀ ਤੇਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਦਊਂਗੀ ਜੇ ਤੇਰਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ..." ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ, ਯਕੀਨ-ਦਿਵਾਊ ਫੁਸਫੁਸਾਹਟ ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ

...ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤਕ ਲੰਮੇ ਪਏ ਰਹੇ...

ਜਦੋਂ ਸਵੇਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬੇੜੀ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਏ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਪਿਆਰੀ ਨਤਾਸ਼ਾ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਤਝੜ ਦੀ ਇਕ ਰਾਤ ਬਿਤਾਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਹਟਿਆ ਹਾਂ, ਲਗਭਗ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿਚ ਢੂੰਡਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ...

ਜੇ ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ!—ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੇ! ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਜਿਊਂਦੀ ਹੈ—ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇ! ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਨਾਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਦੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ... ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਬੇਲੋੜਾ ਕਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੰਵਰੇਗਾ...

1894

ਬਾਜ਼ ਦਾ ਗੀਤ

ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ—ਤੱਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਲਸੀ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਦੂਰ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਤੇ ਬੇਹਰਕਤ—ਡੂੰਘੀ ਨੀਲੀ ਚੰਨ-ਚਾਨਣੀ ਵਿਚ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਰਮ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗਾ, ਇਹ ਦੁਮੇਲ ਉਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਘੂਕ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਫੰਬਿਆਂ ਵਰਗੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਪਰਤੌ ਦਿਸਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਉਪਰ ਬੇਹਰਕਤ ਲਟਕੇ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਨਕਾਸ਼ੀ ਉਤੇ ਪਰਦਾ ਤਾਣ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਢੱਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਆਕਾਸ਼ ਝੁਕ ਕੇ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਿ ਬੇਚੈਨ ਲਹਿਰਾਂ, ਅਲਸਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੰਢਿਆਂ ਨੂੰ ਧੋਂਦੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਤਰ-ਪਛਮੀ ਹਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਪਹਾੜ ਆਪਣੀਆਂ ਦੰਦਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਉਪਰਲੇ ਨੀਲੇ ਖ਼ਿਲਾ ਵਿਚ ਖੋਭ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਆਕਾਰ-ਰੇਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਰਾਤ ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਤੇ ਸਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹਨੇਰਾ ਕੋਮਲ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪਹਾੜ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਉਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੂਸ਼ਨ ਪਹਿਨਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਥਪ-ਥਪ ਨੂੰ, ਤੇ ਝੱਗ ਦੇ ਹਉਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ—ਭਾਵ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਰਹਸਮਈ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਵਰਗੀ ਨੀਲੀ ਚਾਨਣੀ ਵਾਂਗ, ਜਿਹੜਾ ਚੰਨ ਕਿ ਅਜੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ।

"ਅੱਲਾ-ਹੂ-ਅਕਬਰ!" ਨਾਦਰ ਰਹੀਮ ਓਗਲੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ, ਧੌਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਧੁੱਪ

ਦੇ ਸੰਵਲਾਏ ਰੰਗ ਵਾਲਾ, ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਕ੍ਰੀਮੀਆਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਜੜੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਪਹਾੜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਪੱਥਰ ਕੋਲ ਰੇਤ ਉਤੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਉੱਲੀ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ—ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਈ ਉਦਾਸ ਤੇ ਦਿਲਗੀਰ ਪੱਥਰ ਕੋਲ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਦੀ ਵੱਖੀ ਉਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਾਈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਬੂਟੀਆਂ ਲਿਆ ਸੁੱਟੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਗਰ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰੇਤਲੇ ਟੋਟੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਇਸ ਦੇ ਤੱਟ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਲਾਟਾਂ ਦੇ ਭੜਕਣ ਨਾਲ ਇਸ ਪੁਰਾਤਨ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਤਹ ਉਤੇ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤਰੇੜਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਦੌੜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਰਹੀਮ ਤੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮੱਛੀ ਉਬਾਲ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਅਸਾਂ ਕੁਝ ਹੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਫੜੀ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਐਸੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਜਲ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਹੌਲੇ-ਫੁੱਲ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸਨ, ਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਖ਼ਾਹਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਪਏ ਰਹੀਏ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਲਈ ਜਾਈਏ।

ਸਾਗਰ ਤੱਟ ਨਾਲ ਵੱਜ ਕੇ ਥਪ-ਥਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਏਨੀ ਨਿਮਰਤਾ-ਭਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਅੱਗ ਸੇਕਣ ਲਈ ਤਰਲੇ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਨਿੱਕੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰ ਘਕਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਚੰਚਲ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਦੱਖਲ ਦੇਂਦੀ ਸੀ: ਇਹ ਕੋਈ ਵਡੇਰੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਦਲੇਰ ਲਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਰਹੀਮ ਸਿਰ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਕਰ ਕੇ ਪੇਟ-ਭਾਰ ਰੇਤ 'ਤੇ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਰਕਾਂ ਰੇਤ ਵਿਚ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸੋਚਦਾ ਹੋਇਆ ਧੁੰਦਲੀ ਦੂਰੀ ਵਿਚ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪੋਸਤੀਨ ਦਾ ਟੋਪ ਤਿਲਕ ਕੇ ਸਿਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਵਾ ਬਰੀਕ ਲੀਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਉਸ ਦੇ ਚੌੜੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਪੱਖਾ ਝੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਫ਼ਲਸਫ਼ੀਆਨਾ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਗਰ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

"ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਖ਼ੁਦਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖ਼ਦੈ, ਉਹ ਜੱਨਤ ਵਿਚ ਜਾਂਦੈ।

ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਸੂਲ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਔਥੇ ਹੋਵੇ—ਸਾਗਰ ਦੀ ਝੱਗ ਵਿਚ। ਹੋ ਸਕਦੈ ਪਾਣੀ ਉਪਰਲੇ ਚਾਂਦੀ ਵਰਗੇ ਟਿਮਕਣਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹੋ ਹੋਵੇ। ਕੌਣ ਜਾਣੇ?''

ਹਨੇਰਾ, ਮਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਹੋਰ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਚੰਨ-ਚਾਨਣੀ ਦੇ ਧੱਬੇ ਇਸ ਉਤੇ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਨਾਲ ਖਿਲਰ ਗਏ। ਚੰਨ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਦਾਰ ਟੀਸੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਤਿਲਕਦਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਆਪਣੀ ਚਾਨਣੀ ਤੱਟ ਉੱਤੇ, ਉਸ ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਸਾਗਰ ਉਤੇ ਖਿਲਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਆਹਵਾਂ ਭਰਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਪਰ ਉਠਦਾ ਸੀ।

''ਰਹੀਮ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਬਾਤ ਸੁਣਾ,'' ਮੈਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਆਖਿਆ।

''ਕਾਹਦੇ ਲਈ?'' ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਪੁਛਿਆ।

''ਵੈਸੇ ਹੀ! ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦੈ।''

''ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਭ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਚੁੱਕਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।''

ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕਰਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਕਰੀ ਗਿਆ।

''ਜੇ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਗੀਤ ਸੁਣਾਵਾਂ?'' ਰਹੀਮ ਮੰਨ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗੀਤ ਮੈਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਲੈਅ ਨਾਲ, ਪੁਰਾਤਨ ਧੁਨ ਦੀ ਰੰਗਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦਿਆਂ, ਸੁਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

1

''ਉਪਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੱਪ ਰੀਂਗਦਾ ਜਾ ਪੁੱਜਾ, ਤੇ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਹੇਠਾਂ ਦੇਖਦੀ ਇਕ ਸਿੱਲ੍ਹੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ।

''ਉਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਪਹਾੜ ਆਪਣਾ ਗਰਮ ਸਾਹ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਛੱਡ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਪਟਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

''ਤੇ ਗੁਫ਼ਾ ਦੇ ਵਿਚੋਂ, ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਧੁੰਦ ਦੇ ਵਿਚੋਂ, ਇਕ ਤੇਜ਼-ਧਾਰ ਝਰਨਾ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਵਿਚ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

''ਝੱਗ ਦਾ ਤਾਜ ਪਹਿਨੀ, ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ, ਇਹ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਚੀਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੀ ਗਰਜ ਨਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਾ ਸੀ।

"ਇਕਦਮ ਉਸ ਗੁਫਾ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਸੱਪ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਇਕ ਬਾਜ਼ ਆ ਡਿੱਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਤੇ ਪਰਾਂ 'ਤੇ ਲਹੂ ਸੀ।

"ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿਗਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਚੀਕ ਮਾਰੀ ਤੇ ਮਾਯੂਸੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਫੜਫੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ।

"ਸੱਪ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ, ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਪੰਛੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੋਰ ਦੋ ਪਲ ਹੈ...

"ਸੋ ਉਹ ਰੀਂਗਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁੜ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਪੰਛੀ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਤਨਜ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਸ਼ੂਕਰਿਆ:

"'ਕਿਉਂ, ਮਰਨ ਲਗੈਂ?'

"'ਹਾਂ, ਮਰ ਰਿਹਾਂ!' ਬਾਜ਼ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। "'ਪਰ ਮੈਂ ਖ਼ੂਬ ਜੀਵਿਆ ਹਾਂ! ਮੈਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਾਣੀ ਏ!.. ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ!... ਮੈਂ ਆਕਾਸ਼ ਗਾਹਿਆ ਹੈ!.. ਤੂੰ ਏਨਾ ਨੇੜਿਉਂ ਹੋ ਕੇ ਕਦੀ ਵੀ ਆਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕੇਂਗਾ! ਤੂੰ ਕਿਆ ਵਿਚਾਰੀ ਚੀਜ਼ ਏਂ...'

"'ਲੈ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੀ ਪਿਐ? ਖ਼ਾਲਮ-ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਂ... ਉਥੇ ਮੈਂ ਰੀਂਗ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਥੇ ਹੀ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਏ—ਏਨਾ ਨਿੱਘਾ ਤੇ ਸਿਲ੍ਹਾ।'

"ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਪ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਬਕੜਵਾਹ ਉਤੇ ਹੱਸਣ ਲਗਾ।

"ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ—'ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਰੀਂਗਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਡਦਾ ਹੈ, ਹਸ਼ਰ ਤਾਂ ਸਭ ਦਾ ਇਕ ਹੈ: ਸਭ ਨੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲੇਟਣਾ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।'

"ਪਰ ਬਾਜ਼ ਨੇ ਇਕਦਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਖੱਡ ਵੱਲ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ।

"ਚੱਟਾਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਤਰੇੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਸਿੰਮਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਖੱਡ ਅੰਦਰਲੀ ਹਵਾ ਮੌਤ ਤੇ ਸੜਾਂਦ ਦੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ।

"ਤੇ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਬਾਜ਼ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸਿੱਕ ਨਾਲ ਕੂਕ ਉਠਿਆ:

"'ਕਾਸ਼, ਕਿ ਮੈਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਹੋਰ ਉਡ ਸਕਦਾ!.. ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਰਗੜ ਸੁੱਟਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ ਡੋਬ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਂਦਾ।... ਉਫ, ਲੜਾਈ ਦਾ ਉਹ ਮਜ਼ਾ!..'

"ਸੱਪ ਨੇ ਸੋਚਿਆ: 'ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸਚਮੁਚ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਏਨੀਆਂ ਆਹਾਂ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ...'

"ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਿੱਤੀ: 'ਰੀਂਗਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਫਾ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਜਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਜੇ

10 1391

ਵੀ ਤੇਰੇ ਖੰਭ ਤੇਰਾ ਭਾਰ ਉਠਾ ਸਕਣ ਤੇ ਤੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡ ਸਕੇਂ।'

"ਬਾਜ਼ ਦਾ ਲੂੰ ਲੂੰ ਥਰਕ ਉਠਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਇਕ ਕੂਕ ਛੱਡੀ, ਜਿਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੰਜੇ ਖੋਭਦਾ ਰੀਂਗਦਾ ਹੋਇਆ ਦੰਦੀ ਤੱਕ ਆਇਆ।

"ਦੰਦੀ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰ ਫੈਲਾਏ, ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਚੁੱਭੀ ਮਾਰ ਗਿਆ।

"ਪੱਥਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ ਡਿੱਗਾ, ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਖਿਲਾਰਦਾ ਹੋਇਆ। ਤੇ ਡਿੱਗਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਪਰ ਨਾਲੋਂ ਲੱਥ ਗਏ।

"ਇਕ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬੋਚ ਲਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਧੋ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਝੱਗ ਵਿਚ ਲਪੇਟਿਆ ਤੇ ਉਡਾ ਕੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ।

"ਸੋਗੀ ਚੀਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰ ਪਟਕਾਉਣ ਲਗੀਆਂ।... ਪੰਛੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਸਾਗਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

2

"ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸੱਪ ਖੱਡ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ—ਪੰਛੀ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ, ਆਕਾਸ਼ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ।

"ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਦੂਰ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਜਿਥੇ ਖੁਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਸਦਾ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ।

"'ਉਸ ਮਰਨੇ ਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਤਲ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਇਸ ਖ਼ਿਲਾ ਵਿਚ ਕੀ ਦਿਸਿਆ ਸੀ? ਕਿਉਂ ਉਸ ਵਰਗੇ, ਮਰਨਯੋਗੇ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਾਂਘ ਨਾਲ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਲਪਾਉਂਦੇ ਨੇ? ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੈਂ ਇਕੋ ਉਡਾਣ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।'

"ਕਿਹਾ, ਤੇ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਕੁੱਦ ਪਿਆ। ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਲਕੀਰ ਚਮਕਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ।

"ਪਰ ਰੀਂਗਣ ਲਈ ਜੰਮੇ ਉਡ ਕਿੱਦਾਂ ਸਕਦੇ ਨੇ? ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸੱਪ ਹੇਠਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਉਤੇ ਆ ਡਿੱਗਾ, ਪਰ ਮਰਿਆ ਨਾ। ਉਹ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ:

"'ਸੋ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ! ਹੇਠਾਂ ਆ

ਗਿਗਣ ਵਿਚ!... ਕਿਆ ਅਜੀਬ ਪੰਛੀ ਨੇ! ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਪੇਤ ਦਿਲਗੀਰ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਉੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਸ ਸੜਦੇ ਖ਼ਿਲਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਟੋਲਦੇ ਨੇ। ਉਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਿਲਾ ਏ। ਚਾਨਣ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਏ, ਪਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਤਾਂ ਏਨਾ ਮਾਣ ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਤੇ ਏਨੀ ਹਿਕਾਰਤ ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਗਲ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਸਕਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ? ਕਿਆ ਅਜੀਬ ਪੰਛੀ ਨੇ!.. ਕਦੀ ਵੀ ਫਿਰ ਤੇਰੇ ਲਫਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਭੁਚਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਕਾਸ਼ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਮੈਂ ਡਿੱਗਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਿਆਰਦੇ, ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਉਤੇ ਜਿਊਣ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਸੱਚ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਦੀ ਵੀ ਮੈਂ ਪੰਛੀ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਜੰਮਿਆ, ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ।'

"ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ, ਇਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਘੁਮੰਡ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਓਤੇ ਕੁੰਡਲ ਮਾਰ ਲਿਆ।

"ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸਾਗਰ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਆ ਕੇ ਕੰਢੇ ਨਾਲ ਪਟਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

"ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੇਰ ਵਰਗੀ ਗਰਜ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਗੀਤ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੀ। ਸਾਗਰ ਦੇ ਥਪੇੜਿਆਂ ਨਾਲ ਚੱਟਾਨਾਂ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਭਿਆਨਕ ਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ:

"'ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਅਸੀਂ ਗਾ ਰਹੀਆਂ।

"'ਬਹਾਦਰਾਂ ਦਾ ਪਾਗਲਪਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਹੈ। ਹੇ ਦਲੇਰ ਬਾਜ਼। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਤੂੰ ਖ਼ੂਨ ਡੋਹਲਿਆ, ਪਰ ਵਕਤ ਆਏਗਾ—ਤੇ ਤੇਰੇ ਗਰਮ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਹਰ ਬੂੰਦ ਤਾਰਾ ਬਣੇਗੀ, ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਏਗੀ ਤੇ ਕਈ ਬਹਾਦਰ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਪਾਗਲ ਪਿਆਸ ਭੜਕਾਇਗੀ!

"'ਤੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈਂ! ਪਰ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਸਾਲ ਬਣਕੇ, ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਲਈ ਮਾਨਭਰੀ ਵੰਗਾਰ ਬਣ ਕੇ ਤੂੰ ਸਦਾ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹੇਂਗਾ!

"'ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਅਸੀਂ ਗਾ ਰਹੀਆਂ!'"

...ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਦੂਧੀਆ ਚੁੜਿਤਣਾਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹਨ। ਤੱਟ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਵਜਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਮਧਮ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ, ਦੂਰ ਨਜ਼ਰ ਗੱਡੀ, ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੇ ਧੱਬੇ ਵਧ ਗਏ ਹਨ।... ਸਾਡੀ ਕੇਤਲੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਖੌਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਕ ਲਹਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛਡਦੀ ਹੋਈ, ਰਹੀਮ ਦੇ ਸਿਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੋਈ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੂਕ ਛੱਡਦੀ ਹੈ।

"ਕਿੱਧਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈਂ?.. ਚੱਲ ਪਿੱਛੇ!" ਰਹੀਮ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚਿੱਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਲਹਿਰ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਹੀਮ ਵਲੋਂ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਚੀਜ਼ ਮੰਨਣ ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬੇਮਿਸਾਲ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸਜੀਵ, ਕੋਮਲ ਤੇ ਸਹਿਲਾਉਣ ਦਾ ਅਸਰ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸਾਗਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੀਤਲ ਸਵਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਕਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦਿਨ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਅਜੇ ਤੱਕ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਵੱਲ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨੀਲੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜੇਤੂ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਮੁਗਧ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਗੰਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਆਸ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਹਿਲੂਣ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਭ ਕੁਝ ਊਂਘ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਖਿਚਾ-ਭਰੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰ ਘੜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਲਾਹ ਮਾਰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਕਹਿ ਮਿੱਠੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਸਮੂਹਗਾਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਇਕ ਇਕਸੁਰ ਗੀਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇਗਾ, ਮਨ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਦੇਵੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਬੇਵਜੂਦ ਅੱਗ ਵਾਂਗ, ਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਰਾਤ ਦੇ ਨੀਲੇ ਖ਼ਿਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਏਗਾ ਜਿਥੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਧੜਕਦੀ ਹੋਈ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਅਗੰਮ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਹੋ ਦੈਵੀ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਕੇਵੇਂ ਦੇ ਮਾਰੇ

...ਸੰਘਣੇ, ਸਲੇਟੀ ਧੂਏਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਛੱਡਦੀ ਹੋਈ ਸਵਾਰੀ ਗੱਡੀ, ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਤੈਪੀ ਦੀਆਂ ਚੁੜਿੱਤਣਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਣਕ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਚਲਦੀ ਲੋ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੀ ਖੱਪ ਵੀ ਘੁਲਦੀ ਗਈ, ਜਿਹੜੀ ਕੁਝ ਘੜੀਆਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਖਾਲੀ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਇਕਸਾਰ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਰਹੀ ਸੀ; ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਬੇਹਦ ਸੋਗੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਦੀ ਖੱਪ, ਜਿਹੜੀ ਭਾਵੇਂ ਕੰਨ-ਪਾੜਵੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਊਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਸੀ, ਨਿਰਮਲ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਗੁੰਬਦ ਹੇਠ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਸੇ ਦਮ-ਘੁਟਣੀ ਚੁੱਪ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੱਲ ਲਿਆ।

ਸਤੈਪੀ ਸੁਨਹਿਰੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀ, ਆਕਾਸ਼ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ। ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੱਦ-ਬੰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਇੰਝ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੇਧਿਆਨੇ ਵੱਜੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਬੁਰਸ਼ ਹੋਣ ਜਿਹੜੇ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਕਿਸੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਘਾਲਣਾ ਕਰ ਕੇ ਬਣਾਈ ਸੋਗੀ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਜੇ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਚਾਰ ਵਜੇ ਸਤੈਪੀ ਵਲੋਂ ਗੱਡੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਪੂਰੇ ਦੋ ਮਿੰਟ ਲਈ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਆ ਖੜੋਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਮੁਖ ਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਦਿਲ-ਬਹਿਲਾਵਾ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਉਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੱਜਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ।

ਹਰ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ। ਸਿਰਫ ਪਲ ਦੇ ਪਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ: ਡੱਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਥੱਕੇ ਹੋਏ, ਉਤਾਵਲੇ, ਬੇਧਿਆਨੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਬਸ ਝਲਕ ਹੀ ਮਿਲਦੀ—ਤੇ ਫਿਰ ਘੰਟੀ, ਸੀਟੀ ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦੀ ਗੱਡੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤੈਪੀ

ਵਿਚ, ਦੂਰ, ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਥੇ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖੌਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵੱਲ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਸਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਚੁੱਪ ਸਤੈਪੀ ਫੈਲਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਅਡੋਲ ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਗੁੰਬਦ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਧੁੰਦਲੀ ਜਿਹੀ ਈਰਖਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਣਜਾਣੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ—ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉਜਾੜ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ।

ਤੇ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਤੋਰ ਕੇ, ਉਹ ਪਲੈਟਫ਼ਾਰਮ ਉਤੇ ਖੜੇ ਸਨ, ਜਾਂਦੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਕਾਲਾ ਜਿਹਾ ਰਿਬਨ ਕਣਕਾਂ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਸ ਪਲ ਕੁ ਝਲਕਾਰੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਏਨੇ ਮਗਨ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਲਗਭਗ ਹਰ ਕੋਈ ਇਥੇ ਹੈ: ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ, ਇਕ ਭਲਾ ਆਦਮੀ, ਮੋਟਾ-ਤਾਜ਼ਾ, ਕੱਕੇ ਵਾਲ ਤੇ ਕਜ਼ਾਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ; ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਇਕ, ਲਾਲ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਨੁਕੀਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ; ਲੂਕਾ, ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਚੌਕੀਦਾਰ, ਮਧਰਾ, ਛੁਹਲਾ ਤੇ ਚਾਲਾਕ; ਤੇ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਾਂਟੇ ਵਾਲਾ, ਸੰਘਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਗਠੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ, ਚੁੱਪ-ਰਹਿਣਾ ਆਦਮੀ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਇਕ ਬੈਂਚ ਉਤੇ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਧਰੀ ਤੇ ਮੋਟੀ ਹੈ, ਤੇ ਗਰਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਲ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਲ ਤੇ ਲਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ।

ਗੱਡੀ ਨੀਵਾਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਵੱਲ ਮੁੜਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

"ਸਾਮਾਵਾਰ ਤਿਆਰ ਏ, ਸੋਨਿਯਾ?"

"ਬੇਸ਼ਕ," ਉਹ ਮਧਮ ਤੇ ਅਲਸਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

"ਲੂਕਾ! ਜ਼ਰਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਠੀਕ ਠਾਕ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਏਥੇ—ਪਲੈਟਫ਼ਾਰਮ ਤੇ ਜੰਗਲੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ, ਵੇਖ, ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕਿੰਨਾ ਗੰਦ ਪਾ ਗਏ ਨੇ ਉਹ..."

"ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਮਾਤਵੇਈ ਯੇਗੋਰੋਵਿਚ..."

"ਅੱਛਾ, ਫਿਰ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਏ? ਚਾਹ ਪੀਏ, ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ?"

"ਬਦਸਤੂਰ," ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇ ਜੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਲੰਘ ਕੇ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮਾਤਵੇਈ ਯੇਗੋਰੋਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ:

"ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਏ, ਸੋਨਿਯਾ?"

ਫਿਰ ਉਹ ਲੂਕਾ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹੋ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਖਾਣਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ:

"ਅਛਾ, ਫਿਰ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਏ? ਖਾਣਾ ਖਾਈਏ?"

"ਬਦਸਤੂਰ," ਸਹਾਇਕ ਮੁਨਾਸਬ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇ ਉਹ ਪਲੈਟਫ਼ਾਰਮ ਤੋਂ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਘੱਟ ਤੇ ਪੌਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਖਾਣੇ ਦੀ ਤੇ ਪੋਤੜਿਆਂ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਆ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਗੱਲਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀ ਲੰਘਦਾ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

"ਤੂੰ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ, ਸੈਕੰਡ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਪੀਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ? ਬੜੀ ਕਾਤਲ ਚੀਜ਼ ਸੀ!"

"ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕਪੜੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ," ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸਵੈ-ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹੋਣ ਉਤੇ ਮਾਣ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਮਨੇਜ਼ੀਅਮ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ ਇਕ ਨੋਟਬੁੱਕ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਹੱਥ-ਲਗਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਥਨ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਸਭ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿੰਤੂ ਉਠਾਇਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਆਣਪ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀਰਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਦੀ ਨੋਟਬੁੱਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਨੇ, ਤੇ ਬੜੇ ਸਾਦਾ-ਦਿਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਮਾਤਵੇਈ ਯੇਗੋਰੋਵਿਚ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

"ਕਿਉਂ? ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀਲੇ ਕਪੜੇ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ?"

"ਮੈਂ ਰੰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕੱਟ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ," ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਲੇਟ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁਰੱਬਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

"ਕੱਟ? ਇਹ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਏ," ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਧੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਸਤ-ਚਾਲ ਲਮਕਵੀਂ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂੰਹਦੀ।

ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਤੈਪੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਚੁੱਪ ਤਾਰੀ ਹੈ; ਤੇ ਆਕਾਸ਼, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਲਗਭਗ ਹਰ ਘੰਟੇ ਪਿਛੋਂ ਮਾਲ ਗੱਡੀਆਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਅਮਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗਾਰਡ ਉਂਘਲਾਉਂਦੇ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਸਤੈਪੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਾ ਲਾ ਕੇ ਬੋਰ ਹੋਏ ਹੋਏ। ਬੇਸ਼ਕ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਰੇਲ ਦੀ ਪਟੜੀ ਉਤੇ ਹੋਏ ਹਾਦਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ: ਫ਼ਲਾਣੀ ਫ਼ਲਾਣੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਗੱਡੀ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ। ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ: ਫ਼ਲਾਣੇ ਫ਼ਲਾਣੇ ਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਹੈ, ਫ਼ਲਾਣੇ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋ। ਇਹਨਾਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਉਤੇ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ; ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਸ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦੈ; ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਪੇਟੂ ਕਿਸੇ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਸੁਆਦੀ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੂਰਜ ਸਤੈਪੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਆਉਂਦਾ ਲਾਲ-ਸੂਹਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਲਾਲ ਜਿਹੀ ਚਮਕ ਸਤੈਪੀ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿੱਕ ਜਿਹੀ, ਬੀਆਬਾਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀਆਂ ਚੁੜਿੱਤਣਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ—ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਸੂਰਜ ਦੁਮੇਲ ਨੂੰ ਜਾ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਸੱਤਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਿਛੋਂ ਤੱਕ ਸੰਧਿਆ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੇ ਚਮਕੀਲੇ ਰੰਗ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਮਧਮ ਜਿਹਾ ਸੰਗੀਤ ਵਰਤਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਨਿੱਘੀ ਤੇ ਬੇਆਵਾਜ਼ ਸੰਧਿਆ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਹੋਰ ਧੀਮਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਰੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੰਬਦੇ ਕੰਬਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਅਕੇਵੇਂ ਤੋਂ ਡਰ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਸੰਧਿਆ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸਤੈਪੀ ਸੁੰਗੜ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ; ਰਾਤ

ਦੋ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਰੀਂਗਦੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਕਾਲੀ-ਬੋਲੀ ਤੇ ਸੋਗਮਈ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਉੱਚੀ ਬੱਤੀ ਹਰੇ ਸਿਗਨਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਘੰਟੀ ਵਜਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ; ਘੰਟੀ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਤੈਪੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਘੰਟੀ ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ, ਹਨੇਰੀਆਂ ਚੁੜਿੱਤਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਾਲ ਚਮਕਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੱਠੀ ਆਉਂਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟੇ ਕੱਲੇਕਾਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀ ਗੱਡੀ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਸਤੈਪੀ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੂਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਭਰਾ ਕੋਲ ਨੱਠ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਘੋਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸੱਤ ਵਰਸਤ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ "ਘਰ-ਘਾਟ" ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਚੁੱਪ-ਗੜੁੱਪ ਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਕਾਂਟੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ "ਡਿਊਟੀ ਕਰਨ ਲਈ" ਕਹਿੰਦਾ।

"ਘਰ-ਘਾਟ" ਸ਼ਬਦ ਉਤੇ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੰਮਾ ਜਿਹਾ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਤੇ ਲੂਕਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ:

"ਠੀਕ ਹੈ, ਜਾਹ ਫਿਰ, ਘਰ-ਘਾਟ ਦਾ ਤਾਂ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦੈ, ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੀ ਸ਼ੱਕ ਏ..."

ਪਰ ਦੂਜਾ ਕਾਂਟੇ ਵਾਲਾ—ਅਫਾਨਾਸੀ ਯਾਗੋਦਕਾ, ਧੌਲੇ ਖੁਰਦਰੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਗੋਲ ਲਾਲ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਬੁੱਢਾ ਸਿਪਾਹੀ—ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਗ਼ੁਸੈਲਾ ਸੀ, ਉਹ ਲੂਕਾ ਉਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।

"ਘਰ-ਘਾਟ!" ਉਹ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ। "ਵਹੁਟੀ! ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਏ।... ਪਰ ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ—ਕੀ ਉਹ ਵਿਧਵਾ ਹੈ? ਜਾਂ ਪੰਜੀ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਹੈ?"

"ਤੂੰ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ!" ਲੂਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਟਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੂਕ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ।

ਉਹ ਯਾਗੋਦਕਾ ਨੂੰ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੁੱਢੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਪੰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਪਿੰਜਰੇ ਲਟਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਥਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ; ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ, ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਫਾਹੇ ਹੋਏ ਬਟੇਰੇ ਅਕਾਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੇ ਇਕਸਾਰ "ਚੀਂ-ਚਰੀਂ" ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ, ਮੈਨਾ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਸਭ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪੰਛੀ ਝਾਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਚੀਂ-ਚੀਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਅਣਥੱਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਤੇ ਇਉਂ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਇਕਲਾਪੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਦੇਂਦਾ, ਪਰ ਪੰਛੀਆਂ ਵੱਲ ਏਨੀ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਤੇ ਲਗਣ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਲੂਕਾ ਨੂੰ ਸੱਪ ਕਹਿੰਦਾ ਤੇ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੂੰ ਕਤਸਪ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ "ਰੰਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੱਗ" ਕਹਿੰਦਾ ਜਿਸ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਕੁੱਟ ਪੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲੂਕਾ ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਵੱਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਂਦਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਹੱਦੋਂ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਲੂਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਡਾਂਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ:

"ਤੂੰ ਕਿਲੇ ਦੇ ਚੂਹੇ, ਅਧ-ਕੁਤਰੇ ਗੋਂਗਲੂ! ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਹੀ ਕੀ ਹੈ, ਰਟੈਰ ਹੋਏ ਬੱਕਰੇ ਦੇ ਢੋਲਚੀ! ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੂੰ ਤੋਪਾਂ ਹੇਠੋਂ ਡੱਡੂ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹੈਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਲਟਨ ਦੀ ਬੰਦ-ਗੋਭੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹੈਂ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਤੂੰ ਕਿਥੋਂ ਹੋ ਗਿਆ? ਜਾਹ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਬਟੇਰਿਆਂ ਕੋਲ, ਵੱਡੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ!"

ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਾਛੜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਯਾਗੋਦਕਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਅਗੋਂ ਚੀਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਪਏ ਨੇ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਂਦਾ। ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਯਾਗੋਦਕਾ ਲੂਕਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ—ਆਰਾਮ ਨਾਲ, ਬਿਨਾਂ ਗਰਮ ਹੋਇਆਂ, ਏਨੇ ਭਾਰੇ ਭਾਰੇ ਫੱਕੜ ਤੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੂਕਾ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਥੋਂ ਨੱਠ ਉਠਦਾ।

ਜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੂੰ ਕਰਤੂਤਾਂ ਲਈ ਕਦੇ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਦੇ ਘਬਰਾਹਟ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ।

"ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੈ? ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਚਮੁਚ।... ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਰਾਰਤਬਾਜ਼ੀ ਹੈ... ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ... ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਨਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨੁਕਸ ਨਾ ਕਢੋ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਢੇਗਾ।"

ਇਕ ਦਿਨ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹੱਸਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

"ਉਹ ਪੁਰਾਣਾ ਨੁਸਖਾ ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਦਾ! ਨੁਕਸ ਨਾ ਕਢੋ,... ਨੁਕਸ ਨਾ ਕਢੋ! ...ਤੇ ਜੇ ਨੁਕਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਢਣੇ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਫਿਰ ਗੱਲਾਂ ਕਾਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਰਨਗੇ..."

ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਰਸੋਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਆਰੀਨਾ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਬੇਹਦ ਬਦਸੂਰਤ—ਮਧਰੀ ਤੇ ਗਠੀ ਹੋਈ, ਲੰਮੀਆਂ ਪ੍ਰਲਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ, ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੰਦੀ ਤੇ ਅਣਸੰਵਰੀ। ਉਹ ਬੱਤਖ਼ ਦੀ ਚਾਲ ਚਲਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗ਼ਾਂ ਭਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵਿਚ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਝੀਥਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕੋਈ ਸਹਿਮੀ ਸਹਿਮੀ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਭੱਦੇ ਜਿਹੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਡਰੂ-ਡਰੂ ਜਿਹਾ, ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁੰਗੇੜ ਕੇ ਰਖਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ—ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਗਿੜਗਿੜਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਰੋਣ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਉਸ ਵੱਲ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਲੰਘਦਾ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ "ਹੱਲੋ" ਕਹਿ ਛੱਡਦਾ, ਉਹ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਛਡਦੀ, ਕੋਈ ਇਕ ਅੱਧੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਆਰੀਨਾ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾ ਦੇ। ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਗਈ।

"ਸ਼ੁਕਰੀਆ," ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਬੋਲਿਆ। "ਤਿੰਨ ਕਮੀਜ਼ਾਂ, ਇਕ ਕਮੀਜ਼ ਦਾ ਦਸ ਕੋਪੇਕ, ਇਹ ਹੋ ਗਏ ਤੀਹ ਕੋਪਕ, ਹੈ ਨਾ?"

"ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ..." ਆਰੀਨਾ ਬੋਲੀ।

ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪਿਆ।

"ਤੂੰ ਕਿਹੜੇ ਗੂਬੇਰਨੀਆ* ਤੋਂ ਏਂ?" ਆਖ਼ਰ ਉਹ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਗੱਡੀ ਰਖੀਆਂ ਸਨ।

"ਰਿਆਜ਼ਾਨ," ਉਹ ਬੋਲੀ।

"ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਏ। ਤੂੰ ਏਥੇ ਆਈ ਕਿੱਦਾਂ?"

"ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ... ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਹਾਂ... ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ..."

"ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਦੂਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੈ..." ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ।

ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਫਿਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਰਹੇ।

"ਮੇਰੀ ਵੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਏ। ਮੈਂ ਨੀਜ਼ਨੀ ਨੋਵਗੋਰੋਦ ਤੋਂ ਹਾਂ। ਸਿਰਗਾਚ ਊਯੇਜ਼ਦ,**" ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਬੋਲਿਆ। "ਮੈਂ ਵੀ ਇਕੱਲਾ ਹਾਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਕਦੀ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬੀਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੋ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਹੈਜ਼ੇ ਨਾਲ ਮਰ ਗਈ, ਤੇ ਬੱਚੇ ਬਸ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚਲਦੇ ਹੋਏ।... ਤੇ ਮੈਂ... ਮੈਂ ਕਲੇਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਾਲਣ ਲਗਾ। ਹਾਂ... ਆਂ...। ਮਗਰੋਂ, ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਵਿਅਰਥ। ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਪੇਚ ਢਿਲੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਤੁਰ ਪਿਆ—ਆਪਣੇ ਰਾਹ, ਜਿਧਰ ਨੂੰ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਤੇ ਹੁਣ ਤੀਜਾ ਸਾਲ ਜਾਂਦੈ..."

"ਭੈੜਾ ਹਾਲ ਹੁੰਦੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ," ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਰੀਨਾ ਬੋਲੀ।

"ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ। ਤੂੰ ਵਿਧਵਾ ਏਂ?"

"ਕੁਆਰੀ..."

"ਵੇਖ ਖਾਂ!" ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੇ ਬੇਝਿਜਕ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ।

"ਧਰਮ ਨਾਲ, ਕੁਆਰੀ ਹਾਂ," ਆਰੀਨਾ ਨੇ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ।

"ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਾਇਆ?"

"ਮੈਨੂੰ ਕੌਣ ਲੈਂਦਾ? ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਕੀ... ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਈ ਏ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਏ... ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਬਦਸ਼ਕਲ ਹਾਂ..."

---

* ਇਨਕਲਾਬੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਇਲਾਕਾ।—**ਸੰਪਾ**:

** ਜ਼ਿਲਾ।—**ਸੰਪਾ**:

"ਹੂੰ...," ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੇ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਨੇ ਲਮਕਾਵੇਂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਗਹੁ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਮਿਲਦੇ ਨੇ।

"ਢਾਈ ਰੂਬਲ..."

"ਸੋ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੀਹ ਕੋਪੇਕ ਦੇਣੇ ਹੋਏ, ਹੈਂ? ਦੇਖ, ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਆ ਕੇ ਇਹ ਲੈ ਜਾਈਂ। ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ, ਠੀਕ? ਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗਾ... ਕੱਪ ਕੱਪ ਚਾਹ ਦਾ ਪੀਆਂਗੇ, ਅਕੇਵਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ... ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕੱਲੇ-ਕਾਰੇ ਹਾਂ। ਜ਼ਰੂਰ ਆਈਂ!"

"ਆਵਾਂਗੀ," ਉਸ ਨੇ ਸਾਦੇ ਜਿਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ।

ਫਿਰ, ਠੀਕ ਦੱਸ ਵਜੇ ਉਹ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਗਈ।

ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਤੀਹ ਕੋਪੇਕ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁੜ ਕੇ ਆਈ। ਮੂਰਖ ਤੇ ਆਜਿਜ਼, ਉਹ ਉਸ ਕੋਲ ਆਈ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜੋ ਗਈ। ਉਹ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਪਿਆ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕੰਧ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸਰਕਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ:

"ਬਹਿ ਜਾ।"

ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੈਠ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

"ਸੁਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰਖੀਂ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗੇ, ਸੁਣਦੀ ਏਂ? ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਆ ਜਾਏਗੀ।... ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਜਵਾਨ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੂੰ ਏਂ... ਸਮਝੀ?"

ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਤੋਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਕੱਪੜੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੋਪਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ।

"ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗੇ," ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ।

ਤੇ ਇਉਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲ ਚੋਰੀ-ਛੁਪੇ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ:

"ਮੂੰਹ ਤੇਰਾ ਕਿੰਨਾ ਭੈੜਾ ਏ!"

ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਛਡਦੀ, ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ, ਤੇ ਜਾਣ ਲਗੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਪਲੰਦਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ।

ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਦੇ। ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਮਿਲਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ:

"ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਆਈਂ..."

ਤੇ ਉਹ ਆਗਿਆ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਇੰਝ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਹੁਣ ਆਈ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਗੁਨਾਹ ਤੇ ਡਰ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਰਨ ਫਿਰ ਆਮ ਵਰਗੀ ਮੁਰਦੇਹਾਨੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਵੇਕਲੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦਰਖਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਤੈਪੀ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ। ਉਥੇ ਰਾਤ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੋਗੀ ਚੁੱਪ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਭਰ ਦੇਂਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ, ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਮਗਰਲੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਤੋਰ ਕੇ, ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਗੇ ਕੁਝ ਪੋਪਲਰ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਚਾਹ ਪੀਣ ਬੈਠ ਗਏ।

ਗਰਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨੀਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਚਾਹ ਉਥੇ ਪੀਂਦੇ ਸਨ—ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦੀ ਨੀਰਸਤਾ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀ ਆ ਜਾਂਦੀ।

ਉਸ ਖ਼ਾਸ ਦਿਨ ਉਹ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ; ਆਖ਼ਰੀ ਗੱਡੀ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ।

"ਅੱਜ ਕੱਲ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰਮੀ ਏ," ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਖ਼ਾਲੀ ਗਲਾਸ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਬੋਲਿਆ।

"ਅਕੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਲਗਦੈ ਕਿ ਗਰਮੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਏ," ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗਲਾਸ ਫੜਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ।

"ਹੂੰ। ਹੋ ਸਕਦੈ ਤੂੰ ਠੀਕ ਹੋਵੇਂ... ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਤਾਸ਼ ਚੰਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਹਾਂ..."

ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਮੋਢੇ ਸੁੰਗੇੜੇ, ਅੱਖਾਂ ਰਤਾ ਕੁ ਮੀਟੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲਗਾ:

"ਤਾਸ਼, ਸ਼ੋਪਨਹਾਵਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਦੀਵਾਲੀਆਪੁਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਏ।"

"ਕਿੱਡੀ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਏ," ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। "ਕੀ ਕਿਹਾ? ਦਿਮਾਗ਼ ਦਾ ਦੀਵਾਲੀਆਪੁਣਾ—ਹੂੰ! ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ?"

"ਸ਼ੋਪਨਹਾਵਰ ਨੇ। ਜਰਮਨ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਸੀ ਉਹ।"

"ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ? ਹੂੰ..."

"ਤੇ ਇਹ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ? ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ?" ਸੋਨਿਯਾ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ।

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦਸਾਂ, ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ? ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ, ਸਮਝ ਲਵੋ, ਕੁਦਰਤੀ ਸਿਫ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਹੋ ਸਕਦੈ—ਕੋਈ ਵੀ, ਜਿਹੜਾ ਸੋਚਣ ਦਾ ਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਅਸਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਮੁਹਾਣ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮਿਆ ਹੋਵੇ। ਬੇਸ਼ਕ, ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ—ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ।"

"ਤੇ ਕੀ ਉਹ ਬਥੇਰੇ ਪੈਸੇ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ—ਜਿਹੜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ?"

"ਸਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੈ।"

"ਜੇ ਕਿਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਚੌਥਾ ਬੰਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੋ ਘੰਟੇ ਜ਼ਰਾ ਚੰਗੇ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ," ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਬੋਲਿਆ।

ਤੇ ਫਿਰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਲੜੀ ਟੁੱਟ ਗਈ।

ਉਪਰ ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਚੰਡੋਲ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੋਪਲਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਉਤੇ ਸੁਰਖ਼ ਪੰਛੀ ਫੁਦਕਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ। ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ।

"ਆਰੀਨਾ ਅੰਦਰ ਏ?" ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਬੇਸ਼ਕ," ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

"ਇਸ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਬੜਾ ਹੀ ਮੌਲਕ ਹੈ, ਤੂੰ ਕਦੀ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤੈ, ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ?"

"ਮੌਲਕਤਾ ਤੁੱਛਤਾ ਦੀ ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਏ," ਬੜਾ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਵਾਂਗ ਤੇ ਸੋਚਵਾਨ ਲਗਦਿਆਂ, ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

"ਕੀ, ਕੀ?" ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਉਤਸੁਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪੁਛਿਆ।

ਜਦੋਂ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਨੇ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਥਣ

ਦੁਹਰਾਇਆ, ਤਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਸਵਾਦ-ਸਵਾਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਧੀਆਂ ਕੁ ਮੀਟ ਲਈਆਂ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਲਸਾਵੇਂ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬੋਲੀ:

''ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੈ... ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਭ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੈ।... ਅਜੇ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨ ਹੋਏ ਮੈਂ 'ਨੀਵਾ' ਵਿਚ ਕੋਈ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪ, ਏਨੀ ਹਾਸੇ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਹੁਣ? ਇਕ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ!''

''ਆਦਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਏ,'' ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

''ਪਰ ਉਹ ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਚੰਗਾ ਸੀ—ਕੀ ਨਾਂ ਏ ਉਸ ਦਾ? ਸ਼ੋਪਨਹਾਵਰ,'' ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ। ''ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਹਰ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।''

''ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਕਿਉਂਕਿ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: 'ਸੰਜਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਹੈ: ਇਹ ਹਰ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।'''

''ਹੱਤ, ਤੇਰੀ! ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ? ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਇੰਝ ਏ ਜਿਵੇਂ ਛਾਨਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪੁਣੀਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ!''

ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਖਿੜ ਖਿੜ ਕਰ ਕੇ ਹਸਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਿਠੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ ਤੇ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦਾ ਵਿਅਰਥ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

''ਕੌਣ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਤੁੱਛਤਾ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ?''

''ਬਰਿਆਤਿੰਸਕੀ, ਇਕ ਕਵੀ।''

''ਤੇ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਕਿੰਨ੍ਹੇ ਕਹੀ ਸੀ?''

''ਉਹ ਵੀ ਕਵੀ ਸੀ, ਫ਼ੋਫ਼ਾਨੋਵ।''

''ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਆਦਮੀ ਸਨ!'' ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਸੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਕੇਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡ ਖੇਡਦਾ ਸੀ; ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੜੀ ਪਲ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਵਿਚੋਂ ਛਡਦਾ, ਸਿਰਫ ਅਗਲੀ ਘੜੀ ਹੋਰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲੈਣ ਲਈ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹੌਂਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਚਾਹ ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਵਧਾ ਦੇਂਦੀ।

ਸਤੈਪੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਰਜ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਨਾ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ," ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, "ਉਹ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਔਰਤ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਬੁਝ ਗਿਆ ਹੋਵੇ—ਕਦੀ ਹੱਸੇਗੀ ਨਹੀਂ, ਕਦੀ ਗਾਏਗੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲੇਗੀ... ਬਿਲਕੁਲ ਬੁੱਤ ਦਾ ਬੁੱਤ। ਪਰ ਕੰਮ ਉਹ ਵਾਹਵਾ ਕਰਦੀ ਏ, ਤੇ ਪਤੈ, ਲਿਓਲਿਯਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਇੰਝ ਰਖਦੀ ਏ, ਕਿ ਕਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ..."

ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਧੀਮੀ ਕਰ ਕੇ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮਤਾਂ ਆਰੀਨਾ ਸੁਣ ਲਵੇ। ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਕਸ ਸੀ ਕਿ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਕਦੀ ਤਰੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਸੋਨਿਯਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟੋਕਿਆ ਤੇ ਬੜੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿਊੜੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ:

"ਬਸ ਕਰ; ਰਹਿਣ ਦੇ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਤੈਨੂੰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।"

ਆਪਣੇ ਚਿਮਚੇ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਤਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੀਤ ਅਲਾਪਣ ਲੱਗਾ:

ਪਿਆਰ ਤੇਰੇ ਦਾ ਗੁਲਾਮ
ਮੈਂ ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਵਾਂ ਤਾਣ
ਘੁਲਣ ਲਈ ਤੇਰੇ ਨਾਲ
ਹੇ ਮੇਰੀ ਚੰਡਾਲ

"ਕੀ, ਇਹ ਕੀ? ਉਹ ਔਰਤ? ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉੱਲੂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ!"

ਤੇ ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਹਿੱਲਣ ਲਗੀਆਂ, ਤੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਚੋਣ ਲੱਗਾ।

"ਇਸ ਵਿਚ ਹੱਸਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ," ਸੋਨਿਯਾ ਬੋਲੀ। "ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਬੱਚਾ ਉਸ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਜ਼ਰਾ ਇਸ ਰੋਟੀ ਵੱਲ ਤਾਂ ਵੇਖੋ! ਸੜੀ ਹੋਈ ਤੇ ਖਮੀਰੀ। ਪਰ ਕਿਉਂ?"

"ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ, ਰੋਟੀ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਸਮਝਾਉਣਾ ਪੈਂਵੇਗਾ। ਪਰ, ਸਹੁੰ ਰੱਬ ਦੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪ ਗੁੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਆਟੇ

ਵਰਗੀ ਏ। ਤੇ ਉਹ! ਉਹ ਕੌਣ ਏ? ਲੂਕਾ? ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਸਾਰ ਲਵਾਂਗਾ, ਬੁੱਢਾ ਸ਼ੈਤਾਨ! ਜਾਂ ਯਾਗੋਦਕਾ ਹੈ ਇਹ—ਉਹ ਮੁੱਛਾਂ ਮੁੰਨਾ!"

"ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ..." ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਦਸਿਆ।

"ਉਹ? ਉਹ ਗੰਭੀਰ? ਓ-ਓ? ਤੁਸੀਂ ਕਿਤੇ ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਰਹੇ?"

ਮਾਤਵੇਈ ਯੇਗੋਰੋਵਿਚ ਨੂੰ ਇਹ ਹਸਾਉਣੀ ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਮਿੰਟ ਉਹ ਏਨਾ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਅੱਖਾਂ ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅਗਲੀ ਘੜੀ ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਡਾਂਟ-ਡਪਟ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਹੇ-ਸੁਣੇ ਗਏ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਰੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਖ਼ੀਰ ਉਸ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਤੇ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸੋਨਿਯਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਟੋਕ ਦਿੱਤਾ।

"ਆਹ, ਸ਼ੈਤਾਨ! ਦੇਖੋ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੌਜੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ! ਦਿਲਚਸਪ ਏ!" ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਲੂਕਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

"ਤਾਰ ਖੜਕ ਰਹੀ ਏ।"

"ਮੈਂ ਆਇਆ। ਬਤਾਲੀ ਨੰਬਰ ਦਾ ਸਿੰਗਲ ਡਾਉਨ ਕਰ ਦੇਹ।"

ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਲੂਕਾ ਗੱਡੀ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਨੇ ਬਤਾਲੀ ਨੰਬਰ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਲਈ ਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਅਗਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ, ਜਦ ਕਿ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਾ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ:

"ਤੂੰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਾਂਗੇ, ਠੀਕ ਏ?... ਐਵੇਂ ਜ਼ਰਾ ਅਕੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ। ਜ਼ਰਾ ਹੱਸ ਹੀ ਲਵਾਂਗੇ..."

"ਇਹ ਜਾਇਜ਼ ਏ," ਤਾਰ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰ ਦੀ ਚਾਬੀ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਜਲਦੀ ਹੀ ਹੱਸਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਇਕ ਰਾਤ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਆਰੀਨਾ ਨੂੰ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ, ਆਰੀਨਾ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੂੜ–ਕਬਾੜ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਆਪਣਾ ਬਿਸਤਰਾ ਵਿਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਠੰਡ ਸੀ, ਤੇ ਸਿਲ੍ਹ, ਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਰੱਦੀ ਕਰਕੇ ਸੁੱਟੇ ਟੱਬ, ਤਖ਼ਤੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਬਾੜ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਆਰੀਨਾ ਇਕੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਏਨੀ ਡਰ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕਦੀ ਤੇ ਘਾਹ–ਫੂਸ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਹਲੀ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਦੁਆਵਾਂ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਆਇਆ, ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੇ ਚੁੱਪ–ਚਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਰਗੜਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਪਰ ਆਰੀਨਾ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਕੰਨ ਵਿਚ ਬੋਲੀ:

''ਤਿਮੋਫੇਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ! ਤਿਮੋਫੇਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ!''

''ਕੀ ਗੱਲ ਏ?'' ਸੁੱਤਾ ਸੁੱਤਾ ਹੀ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਬੋਲਿਆ।

''ਉਹਨਾਂ ਬਾਹਰ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦਿਤੈ...''

''ਕੀ ਕਿਹਾ?'' ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੇ ਭੁੜਕ ਕੇ ਉਠ ਖਲੋਤਾ।

''ਉਹਨਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤੈ...''

''ਤੇਰਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਟਿਕਾਣੇ ਹੈ!'' ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਧਕਦਾ ਹੋਇਆ ਡਰ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

''ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਵੇਖ ਲੈ,'' ਉਹ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲੀ।

ਉਹ ਉਠ ਖੜੋਤਾ, ਕੂੜ–ਕਬਾੜ ਨਾਲ ਠੇਡੇ ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਮਾਰਿਆ।

''ਇਹ ਸਾਰੀ ਉਸ ਫੌਜੀ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਏ,'' ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਰੁਕ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ।

''ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੇ!'' ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ।

''ਕੀ?'' ਫੌਜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜੀ।

''ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੇ, ਤੈਨੂੰ ਕਿਹੈ।''

''ਸਵੇਰੇ ਕਢਾਂਗੇ,'' ਫ਼ੌਜੀ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

''ਮੈਂ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਜਾਣੈ, ਤੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ!'' ਉਹ ਰੋਹ ਵਿਚ ਤੇ ਤਰਲੇ ਪਾਉਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

"ਡਿਊਟੀ ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ... ਜਿਥੇ ਹੈਂ, ਪਿਆ ਰਹੁ..." ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਚਲਾ ਗਿਆ।

"ਆਹ, ਕੁੱਤਾ!" ਕਾਂਟੇ ਵਾਲਾ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ। "ਸੁਣ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ... ਆਖ਼ਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਵੀ ਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਕੀ ਕਹੇਂਗਾ? ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਤੈਨੂੰ ਪੁੱਛੇਗਾ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਕਿਥੇ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਤੂੰ ਕੀ ਕਹੇਂਗਾ?"

"ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹੈ ਇਹਦੇ ਵਾਸਤੇ," ਆਰੀਨਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ।

"ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ?" ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੇ ਡਰ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ। "ਉਹ ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਕਰੇਗਾ?" ਉਹ ਘੜੀ ਪਲ ਲਈ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਫਿਰ ਚਿੱਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ, "ਤੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਏਂ।"

ਡੂੰਘਾ ਹਉਕਾ ਬੱਸ ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਜਵਾਬ ਸੀ।

"ਹੁਣ ਕੀ ਬਣੇਗਾ?" ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਟੱਬ ਉਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਂਟੇ ਵਾਲਾ ਬੋਲਿਆ। "ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ। ਤੇ ਸਾਰਾ ਤੇਰਾ ਕਸੂਰ ਏ, ਚੰਡਾਲਨੀਏਂ!"

ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਕਾ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਘੁਮਾਇਆ, ਜਿਧਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ।

ਉਹ ਸਿਲ੍ਹੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਲੀ ਤੇ ਖੱਟੀ ਬੰਦ-ਗੋਭੀ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤ ਵਾਸ਼ਨਾ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਨੱਕ ਵਿਚ ਜਲੂਣ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਝੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਨਣੀ ਦੇ ਪਤਲੇ ਪਤਲੇ ਰਿਬਨ ਅੰਦਰ ਤਿਲਕਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਹਰੋਂ ਮਾਲਗੱਡੀ ਦੀ ਗੜਗੜ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਕਿਉਂ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਬੈਠੀ ਏਂ, ਭੂਤਨੀ ਦੀਏ?" ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਬੋਲਿਆ। "ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ? ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਿਆਪੇ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦਿੱਤੈ, ਤੇ ਹੁਣ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਾ ਲਿਆ ਈ? ਕੁਝ ਸੋਚ, ਚੰਡਾਲਨੀਏਂ, ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ? ਮੈਂ ਇਸ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਰਹਾਂਗਾ? ਉਫ਼, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ! ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਲੂਖਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਕਿਉਂ ਲਾਇਆ!"

"ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗੀ, ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿਓ," ਆਰੀਨਾ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ।

"ਅੱਛਾ?"

"ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ..."

"ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦੈ? ਠੀਕ ਏ, ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ

ਦੇਣਗੇ, ਫਿਰ? ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਘੱਟੇ ਰੁਲ ਗਈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਹਸਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।"

ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਗਿਆ, ਮਸਾਂ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦਾ। ਆਖ਼ਰ ਔਰਤ ਕੰਬਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ:

"ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇ, ਤਿਮੋਫੇਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ।"

"ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਜੀਅ ਕਰਦੈ," ਉਹ ਗੁੱਰਾਇਆ।

ਤੇ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਵਰਤ ਗਈ, ਭਾਰੀ ਤੇ ਬੋਝਲ, ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਦੁਖਦਾਈ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ।

"ਹੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ! ਕਿਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਏ ਜਲਦੀ!" ਆਰੀਨਾ ਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ।

"ਬਕਵਾਸ ਬੰਦ ਕਰ! ਮੈਂ ਵਿਖਾਵਾਂਗਾ ਤੈਨੂੰ ਚਾਨਣ!" ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੇ ਡਰਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਛੜ ਉਸ ਉਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਤਸੀਹੇਭਰੀ ਚੁੱਪ ਵਰਤ ਗਈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਾਲਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਬੀਤ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਮਿੰਟ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਉਥੇ ਗੇੜੇ ਲਾਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਆਖ਼ਰ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ ਤੇ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁੱਕੜ ਦੀ ਬਾਂਗ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗ ਆਈ।

"ਹੇ, ਚੁੜੇਲੇ, ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਏਂ ਅਜੇ?" ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲਿਆ।

"ਨਹੀਂ," ਆਰੀਨਾ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ।

"ਸੌਂ ਹਟੀ ਹੋਵੇਂਗੀ," ਕਾਂਟੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮਸ਼ਕਰੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। "ਹੱਤ ਤੇਰੀ।"

"ਤਿਮੋਫੇਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ!" ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਰੀਨਾ ਬੋਲੀ। "ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰ! ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਵਾਸਤੇ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਤਰਸ ਖਾ! ਮੈਂ ਕੱਲੀਕਾਰੀ ਹਾਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਇਕੋ ਇਕ ਤੂੰ ਈ ਏਂ ਮੇਰਾ। ਆਖ਼ਰ, ਅਸੀਂ..."

"ਇਹ ਚੀਖ-ਚਿਹਾੜਾ ਬੰਦ ਕਰ! ਮਜ਼ਾਕ ਨਾ ਬਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ," ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿਸਟੀਰੀਏ ਭਰੇ ਵਿਰਲਾਪ ਨੂੰ ਕਰਖ਼ਤ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਚੇ ਹੀ ਟੋਕਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕੁਝ ਠੰਡਾ ਪੈ ਗਿਆ। "ਬਕਵਾਸ ਬੰਦ ਕਰ, ਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾ ਮੌਤ..."

ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਉਹ ਹਰ ਅਗਲੇ ਮਿੰਟ ਦੀ ਉਡੀਕ

ਕਰਨ ਲਗੇ। ਪਰ ਮਿੰਟ ਜਿਵੇਂ ਆਉਂਦੇ ਗਏ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘਦੇ ਗਏ। ਆਖ਼ਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਝੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਚਮਕਦੇ ਧਾਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਬਾਹਰ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਆਇਆ, ਕੁਝ ਦੇਰ ਖੜਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

"ਜ-ਜੱਲਾਦ!" ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਥੁੱਕਦਾ ਹੋਇਆ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਗਰਜਿਆ। ਖਿਚਾਅ-ਭਰੀ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਉਡੀਕਣ ਲਗੇ।

"ਹੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਰਹਿਮ ਕਰ..." ਆਰੀਨਾ ਬੁੜਬੁੜਾਈ।

ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਕਦਮ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੇ।... ਇਕਦਮ ਜੰਦਰਾ ਖੁਲ੍ਹਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਕਰੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ।

"ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ!" ਉਹ ਚਿੱਲਾਇਆ, "ਆਰੀਨਾ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਆ! ਜ਼ਰਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ..."

"ਇਧਰ ਆ, ਤੂੰ!" ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ। ਆਰੀਨਾ ਉਸ ਕੋਲ ਗਈ ਤੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟੀ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾ ਖਲੋਤੀ।

ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

"ਤੁਹਾਡੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਮੈਂ ਵਧਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਚਲੋ, ਬੈਂਡ—ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ!"

ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੇ ਬਾਹਰ ਕਦਮ ਧਰਿਆ, ਪਰ ਕੰਨ-ਪਾੜਵੇਂ ਰੌਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਲੂਕਾ, ਯਾਗੋਦਕਾ ਤੇ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਸਨ।

ਲੂਕਾ ਇਕ ਬਾਲਟੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਕੇ ਨਾਲ ਕੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਗ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕੁਝ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਫ਼ੌਜੀ ਟੀਨ ਦਾ ਧੂਤੂ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਫੁਲਾ ਕੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੂਕ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੂਤੀ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ:

"ਪੌਮ! ਪੌਮ! ਪੌਮ-ਪੌਮ-ਪੌਮ!"

ਬਾਲਟੀ ਗੜ੍ਹਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਧੂਤੂ ਚੀਖ ਰਿਹਾ ਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਹੱਸਦਾ ਹੱਸਦਾ ਦੂਹਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਵੀ ਸੁੰਨ ਹੋਏ ਹੋਏ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਭੂਸਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਬਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਘਬਰਾਹਟ ਭਰੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਨਾਲ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ

ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਰੀਨਾ ਖੜੀ ਸੀ, ਸਿਰ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਸੁੱਟੀ, ਤੇ ਬੇਹਰਕਤ ਜਿਵੇਂ ਪੱਥਰ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਲੂਕਾ ਨੇ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾਉਂਦਿਆਂ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

ਤਿਮੋਫੇਈ ਨੂੰ ਆਰੀਨਾ
ਬੋਲੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਵਿਚ ਕੰਨਾਂ!

ਫ਼ੌਜੀ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਧੂਤੂ ਵਜਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ।

"ਚਲੋ ਚਲੋ... ਲੈ, ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਫੱੜ ਕੇ ਚੱਲ!" ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਬੋਲਿਆ; ਉਸ ਦਾ ਹਾਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੁਕ ਰਿਹਾ।

"ਉਫ਼! ਚੁਪ ਕਰੋ! ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਨਿਕਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਏ!" ਸੋਨਿਯਾ ਚਿੱਲਾਈ, ਜਿਹੜੀ ਡਿਉਢੀ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਲੋਟ-ਪੋਟ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਕ ਘੜੀ ਦੇ ਮੇਲ ਲਈ
ਮੈਂ ਸਭ ਮੁਸੀਬਤ ਝੇਲ ਲਈ।

ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਜਿਵੇਂ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਦੇ ਨੱਕ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕਰ ਕੇ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਨੇ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਪੁੱਟਿਆ ਤਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ, "ਹੁੱਰਾ, ਨਵ-ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਲਈ!" ਤੇ ਫਿਰ ਚਾਰੇ ਦੇ ਚਾਰੇ ਕੂਕ ਉੱਠੇ "ਹੁੱਰਾ!" ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਦੀ ਖਰਜ ਦੀ ਗੂੰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੀ।

ਆਰੀਨਾ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਈ। ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਐਵੇਂ ਝੂਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵੱਲ ਇਕ ਟੱਕ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਵੇਖ ਵੀ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

"ਮੋਤੀਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹੁ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਣ! ਹਾ, ਹਾ, ਹਾ!"

"ਚੁੰਮਣ, ਨਵ-ਵਿਆਹਿਆਂ ਵਜੋਂ!" ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਕੂਕਿਆ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਣ ਤੋਂ

ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦਰਖ਼ਤ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਬਾਲਟੀ ਵਜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਧੂਤੂ ਤੂ–ਤੂ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲੂਕਾ ਗਾਉਂਦਾ ਗਾਉਂਦਾ ਜ਼ਰਾ ਨਾਲ ਨੱਚੀ ਵੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ:

ਆਰੀਨਾ ਨੇ ਕੜਾਹ ਬਣਾਇਆ
ਵਿਚ ਘਿਓ–ਮੱਖਣ ਵਾਹਵਾ ਪਾਇਆ!

ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਫਿਰ ਗਲ੍ਹਾਂ ਫੁਲਾ ਕੇ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਿਆ:

"ਪੌਮ–ਪੌਮ–ਪੌਮ! ਤੂ–ਤੂ–ਤੂ! ਪੌਮ–ਪੌਮ! ਤੂ–ਤੂ!"

ਜਦੋਂ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਬੈਰਕਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਰੀਨਾ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਖੜੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਹੱਦੋਂ–ਟੱਪੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ, ਜਿਹੜੇ ਕੂਕਾਂ ਛੱਡ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਸਤੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਟਪੂਸੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜੀ ਸੀ—ਅਹਿੱਲ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ, ਗੰਦੀ, ਅਣਸੰਵਰੀ, ਤਰਸਯੋਗ, ਬੇਹੂਦਾ।

"ਲਾੜਾ ਨੱਠ ਗਿਐ ਤੇ ਇਹ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ," ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਉਸ ਨੇ ਉਂਗਲ ਆਰੀਨਾ ਵੱਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਦੂਹਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਆਰੀਨਾ ਨੇ ਮੂੰਹ ਉਸ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਬੈਰਕਾਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਬਾਹਰ ਸਤੈਪੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਜਾਂਦੀ ਉਤੇ ਵੀ ਮਗਰੋਂ ਬੋਲ ਕੱਸੇ ਗਏ, ਕੂਕਾਂ ਛੱਡੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਹੱਸਿਆ ਗਿਆ।

"ਬਥੇਰੀ ਹੋ ਗਈ! ਹੁਣ ਛੱਡੋ ਸੂ!" ਸੋਨਿਯਾ ਬੋਲੀ। "ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸੰਭਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿਓ। ਰੋਟੀ ਵੀ ਪਕਾਉਣੀ ਏ।"

ਆਰੀਨਾ ਸਤੈਪੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ; ਦੂਰ ਉੱਚੀ–ਨੀਵੀਂ ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਪਰੇ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਵੇ।

"ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੀ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ?" ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਇਸ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਵ–ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਨੇ ਇਥੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਜੜਣ ਵਾਸਤੇ ਮੌਕਾ ਤੇ ਥਾਂ ਲਭ ਲਈ:

ਹੱਸਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ
ਜੇ ਮੌਕਾ ਹੋਵੇ ਹੱਸਣ ਦਾ*

ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨੇ ਸੋਫ਼ਿਯਾ ਇਵਾਨੋਵਨਾ ਨੂੰ ਕਹੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ:

"ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਹੱਸਣਾ ਮਾੜਾ ਹੁੰਦੈ।"

ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਉਸ ਰੋਜ਼ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਬੜਾ ਹਾਸਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਖਾਣਾ ਮਿਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਰੀਨਾ ਖਾਣਾ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੜੀ, ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਭੈੜਾ ਖਾਣਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਮੌਜ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰ ਸਕਿਆ। ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਬੈਰਕਾਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਇਆ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰੀ ਉਤੇ ਕਿਵੇਂ "ਵਿਜੇ ਪਾਈ ਸੀ," ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਤਵੇਈ ਯੇਗੋਰੋਵਿਚ ਤੇ ਲੂਕਾ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਆਪਣੀ ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਆਦਮ ਦੇ ਪਾਪ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੰਬਰ ਇਕ ਏ," ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ।

"ਤੇ ਕਿਆ ਪਾਪ ਸੀ ਇਹ," ਗੰਭੀਰ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਮਾਂਦ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਲਿਆਉਂਦਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਆਰੀਨਾ ਨੂੰ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਹਾਸਾ ਉਡਾਇਆ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਇਗਾ।

"ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ," ਉਹ ਬੋਲਿਆ।

"ਅੱਖਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ? ਹੋ, ਹੋ, ਹੋ! ਜ਼ਰਾ ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ,

---

* ਗ੍ਰਿਬੋਯੇਦੋਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ "ਅਕਲ ਦੇ ਮਾਰੇ" ਵਿਚੋਂ ਸਤਰਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਬਣ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ।—**ਸੰਪਾ**:

ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੂਥੇ ਵਾਲੀ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਮਾਲ ਏ!''

''ਉਹ, ਮਤਲਬ ਕੀ ਕਿ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ—ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਦੀ ਏਂ ਤੂੰ! ਫੇਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ 'ਜੇ ਤੂੰ ਕਹੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਸਿਊ ਦੇਵਾਂ।'''

''ਪਰ 'ਉਹਦੀ ਸਿਲਾਈ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਬਾਹੀ,''' ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਕੋਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਗਾ, ''ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤੈ, ਨਿਕਰਾਸੋਵ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ 'ਖੁਸ਼–ਪੋਸ਼ ਤੇ ਕੰਗਾਲ' ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਹਾਂ ਅੱਗੇ, ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ।''

ਤੇ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਸੁਣਾਈ ਗਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰਾ ਯਤਨ ਕਰ ਕੇ, ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਝੂਠਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਝੂਠ ਉਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਬੁੱਤਾ ਸਾਰ ਰਹੇ ਨੇ।

ਉਧਰ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਤੈਪੀ ਵਿਚ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਣਕ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਢਹਿ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹਿੱਲਿਆਂ ਦੇਰ ਤਕ ਪਈ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਧੁੱਪ ਸਹਿਣੀ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਧੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕੇ ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਸੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕੇ ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਮਕਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਮਾਰੀ ਇਸ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਣਕ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਸਿੱਟੇ ਸਰਸਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ; ਅਣਗਿਣਤ ਟਿਡੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਟੱਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਰਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੁਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਦੁਆ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਾ ਆਏ। ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਂਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਾਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸੇ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਧੂਤੂ ਦੀ ਤੂ–ਤੂ ਤੇ ਲੂਕਾ ਦੀ ਚੀਖਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਾਂ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਘੁਟਣ ਲਗ ਪਈ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਲਾਊਜ਼ ਨੂੰ ਢਿਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨੰਗੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਧੁੱਪ ਪਵਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਇਸ ਉਮੀਦ ਵਿਚ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਇਗਾ। ਧੁੱਪ ਉਸ ਦੀ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਲੂਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗਰਮ ਚੀਜ਼ ਛੇਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ; ਉਹ ਉਭੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ।

''ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਮਿਹਰ ਕਰ...'' ਉਹ ਕਦੀ ਕਦੀ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੀ।

ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸਿਰਫ਼ ਕਣਕ ਦੀ ਸਰਸਰ ਤੇ ਟਿੱਡਿਆਂ ਦੀ

ਟਰ-ਟਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ। ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁਕਦਿਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਲਰਜ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਾਲੀ ਟੈਂਕੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਤਾਂਹ ਉਠਦੀ ਵੇਖੀ, ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਨੀਲੇ ਗੁੰਬਦ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਇਸ ਅਥਾਹ ਪੀਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਆਰੀਨਾ ਨੂੰ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ ਪਈ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕਲਾਪੇ ਦਾ ਭਾਰ ਹੌਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਗਾ... ਕੋਈ ਵੀ... ਕਦੀ ਨਹੀਂ...

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ।

"ਆਰੀਨਾ! ਆਰੀਨਾ ਚੁੜੇਲੇ ਨੀ..."

ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਲੂਕਾ ਦੀ ਸੀ, ਦੂਜੀ ਫ਼ੌਜੀ ਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਤੀਜੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਵੀ ਆਸ ਲਾ ਰਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਾਰ ਜ਼ਾਰ ਅੱਥਰੂ ਕੇਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗ਼ਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਂ ਵਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੱਕ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਰੋਂਦੀ ਰੋਂਦੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੰਗੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਗਰਮ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਰਗੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਲੂੰਹਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਪਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਦੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਰੋਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਹਿਚਕੀਆਂ ਦਬਾ ਲਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਡਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੋਈ ਸੁਣ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦੇਵੇਗਾ।

ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਠੀ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਾਪਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਈ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਮਾਰਤਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਤੈਪੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਕੇ ਖੜੀ ਰਹੀ। ਮਾਲਗੱਡੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਗਾਰਡਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਹੱਸ ਹੱਸ ਦੂਹਰੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਦੂਰ ਸਤੈਪੀ ਤੱਕ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਫਸਲੀ ਚੂਹੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰਾਗ ਅਲਾਪ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਹੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਮਿਹਰ ਕਰੀਂ," ਔਰਤ ਨੇ ਕੰਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਦਬਾਂਦਿਆਂ ਆਹ ਭਰੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਬੋਝ ਹੌਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਸਵੇਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪੜਛੱਤੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੀ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਫਾਹਾ ਲੈ ਲਿਆ।

ਦੋ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਲਾਸ਼ ਦੀ ਸੜਾਂਦ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਆਰੀਨਾ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਏ; ਫਿਰ ਉਹ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਗੇ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਏ। ਨਿਕੋਲਾਈ ਪਿਤਰੋਵਿਚ ਨੇ ਮਨਾਉਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਗੋਮੋਜ਼ੋਵ ਹੈ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਕਾਂਟੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਇਕ ਘਸੁੰਨ ਧਰਿਆ ਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਰਖੇ।

ਅਫ਼ਸਰ ਆਏ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਪਤਾ ਇਹ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਰੀਨਾ ਮਾਲੀਖੋਲੀਏ ਦੀ ਮਰੀਜ਼ ਸੀ। ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਕੁਝ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਤੈਪੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਤੇ ਉਥੇ ਦਬਾ ਦੇਣ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਤੇ ਫੇਰ ਇਸ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਦਿਹਾੜੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮਿੰਟ ਜਿਊਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਕਲਾਪੇ ਤੇ ਅਕੇਵੇਂ ਨਾਲ, ਗਰਮੀ ਤੇ ਵਿਹਲ ਨਾਲ ਖੁਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵੱਲ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਤਕਦੇ ਹੋਏ।

...ਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਸਤੈਪੀ ਵਲੋਂ ਚਾਂਗਰਦੇ ਹੋਏ ਤੂਫ਼ਾਨ ਆਉਂਦੇ, ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਬਰਫ਼ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਇਕਲਾਪੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ।

1897

ਛੱਬੀ ਮਰਦ ਤੇ ਇਕ ਕੁੜੀ

ਭਵ ਰਚਨਾ

ਅਸੀਂ ਛੱਬੀ ਜਣੇ ਸਾਂ—ਛੱਬੀ ਜਿਊਂਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਸਿਲ੍ਹੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਹੋਏ, ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਆਟਾ ਗੁੰਨਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ* ਤੇ ਸੁਸ਼ਕੀਆਂ** ਪਕਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਭੋਰੇ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਪੁਟੇ ਗਏ ਇਕ ਟੋਏ ਵੱਲ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਸਿਲ੍ਹ ਕਾਰਨ ਕਾਈ-ਉੱਗੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਚੁਗਾਠਾਂ ਉਤੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਜਾਲੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਥਾਣੀਂ ਧੁੱਪ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਆਟ ਦੀ ਧੂੜ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਉਤੇ ਜਾਲੀ ਇਸ ਲਈ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਮਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਗ਼ਰੀਬ ਗੁਰਬੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭੁਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਡਬਲਰੋਟੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਦੇ ਦਈਏ,—ਸਾਡਾ ਮਾਲਕ ਸਾਨੂੰ ਠੱਗ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਣੇ ਵੇਲੇ ਗੋਸ਼ਤ ਦੀ ਥਾਂ ਬੋ ਮਾਰਦੇ ਛਿਛੜੇ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ...

ਕਾਲਖ਼ ਤੇ ਮਕੜੀ ਦੇ ਜਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਨੀਵੀਂ, ਭਾਰੀ ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਉਸ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭੀੜ ਤੇ ਹੁੰਮਸ ਸੀ। ਗੰਦੇ ਧੱਬਿਆਂ ਤੇ ਕਾਈ-ਉੱਗੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅੰਦਰ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਬੋਝਲ ਤੇ ਕਰਹਿਤਵਾਂ ਸੀ... ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਉਠ ਪੈਂਦੇ, ਰੱਜ ਕੇ ਸੌਂ ਵੀ ਨਾ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਢਿੱਲੜਾਂ ਵਾਂਗ ਛੇ ਵਜੇ ਉਸ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਓਦੋਂ ਗੁੰਨ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਸੁੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤ ਦੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤਕ ਕੁਝ ਜਣੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਆਟੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਤੌਣ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸਰੀਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਜੁਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਤੇ ਆਕੜ ਹੀ ਨਾ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਜਣੇ ਆਟੇ 'ਚ ਪਾਣੀ ਰਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਥੱਕਿਆ ਤੇ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਗੁੜਗੁੜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਉਬਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ,

* ਕਣਕ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਗੋਲ ਸੁੱਕੀ ਮਿੱਠੀ ਡਬਲ ਰੋਟੀ।—**ਅਨੁ**:

** ਕੜੇ ਵਰਗੀ ਸੁੱਕੀ ਰੋਟੀ।—**ਅਨੁ**:

ਨਾਨਬਾਈ ਦਾ ਬੇਲਚਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਖੜ ਖੜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਆਟੇ ਦੇ ਤਿਲਕਵੇਂ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਪੇੜੇ ਦਹਿਕਦੀਆਂ ਇਟਾਂ ਉਤੇ ਸੁਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦੀ ਲਾਲ ਲੋਅ ਬੇਕਰੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਪੈਂਦੀ, ਮਾਣੋ ਚੁਪਚਾਪ ਸਾਡੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਭੱਠੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸੇ ਭੂਤ ਦੇ ਭੱਦੇ ਸਿਰ ਵਰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ,—ਮਾਣੋ ਉਹ ਫਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਜਬਾੜਾ ਅੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਗ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਸਾਹ ਸੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਕਾਲੇ ਝਰੋਖੇ ਸਾਡੇ ਮੁਕਣ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਡੂੰਘੇ ਝਰੋਖੇ ਅੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ—ਰਾਖ਼ਸ਼ ਦੀਆਂ ਬੇਕਿਰਕ ਤੇ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਗੱਡ ਕੇ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਰਗੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਿਆਣਪ-ਪੁਣੇ ਦੀ ਠੰਡੀ ਹਕਾਰਤ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਟੇ ਦੀ ਧੂੜ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰੋਂ ਹੂੰਝ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਗੰਦਗੀ ਵਿਚ, ਭੋਰੇ ਦੀ ਹੁੰਮਕ ਮਾਰਦੀ ਘੁਟਨ ਵਿਚ ਆਟਾ ਗੁੰਨ੍ਹਦੇ ਤੇ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਪਕਾਉਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪਸੀਨਾ ਵਹਾਉਂਦੇ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ, ਅਸੀਂ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਖਾਂਦੇ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਪਕਾਉਂਦੇ, ਤੇ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਲੀ ਡਬਲਰੋਟੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ। ਲੰਬੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨੌਂ ਨੌਂ ਜਣੇ ਬੈਠੇ ਅਸੀਂ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਇੰਜ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਏਨੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ। ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਏਨੇ ਭੇਤੀ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਤੇ ਪਈਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ ਤੇ ਜੇ ਗਾਲ੍ਹ-ਮੰਦਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੇ—ਬੰਦੇ ਨਾਲ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਗਾਲ੍ਹ-ਮੰਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਲੱਭ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗਾਲ੍ਹ-ਮੰਦਾ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਾਂ—ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਸੂਰ ਹੀ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਅਧ-ਮੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਉਹ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਮੁਸ਼ਕਤ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ? ਪਰ ਚੁੱਪ ਉਨ੍ਹਾਂ

...ਸੀ ਹੀ ਡਰਾਉਣੀ ਤੇ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ...ਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ; ਪਰ ...ਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ...ਪ ਰਹਿਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ... ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਅਸੀਂ ਗਾ ...ਦੇ। ਸਾਡਾ ਗੀਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ: ਕੋਈ ਜਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ...ਕ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗ ਡੂੰਘਾ ਹੌਕਾ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਹੇਕ ਲਾ ਕੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ...ਚੋਂ ਇਕ ਛੋਹ ਲੈਂਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਸ ਤੇ ਨਰਮ ਧੁਨ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ...ਾ ਦਿਲ ਦਾ ਭਾਰੀ ਬੋਝ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਲਕਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ...ਣਾ ਗਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਸ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦੇ ...ਸੇ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਤੇ ਇਹ ਗੀਤ ਭੋਰੇ ਦੀ ਭਾਰੀ ਛੱਤ ਦੇ ਭਾਰ ...ਠ ਬੁਝਦਾ, ਮਿਟਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਸਿਲ੍ਹੀ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰਾਤ ਸਟੈਪੀ ...ਚ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਧੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਲੇਟੀ ਅਸਮਾਨ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ...ਤ ਵਾਂਗ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਛਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ...ਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਲਓ, ਤੇ ਦੋ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ...ੜੇ ਭੀੜੇ ਭੋਰੇ ਦੀ ਘੁਟਨ ਵਿਚ ਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਕੁਝ ...ਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਗੀਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਛੱਲ ...ਾ ਉਛਲਣ ਵਾਂਗ ਗੂੰਜ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਤਗੜਾ, ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ...ੈ ਤੇ ਸਾਡੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸਿਲ੍ਹੀਆਂ ਭਾਰੀ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਧੱਕੀ ਜਾਂਦਾ ...ੈ।

ਛੱਬੀ ਦੀਆਂ ਛੱਬੀ ਉੱਚੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ...ਕਸੁਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਬੇਕਰੀ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੀਤ ...ਣ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ: ਉਹ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ...ੈ, ਹੁੰਗਰਦਾ ਹੈ, ਕੁਰਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਠੀ, ਗੁਦਗੁਦੀ ਪੀੜ ਦਿਲ ਨੂੰ ਹੁਲਾਸ ...ਿੰਦੀ ਹੈ, ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲੇ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਓਦਰਾਉਂਦੀ ਹੈ... ...ਵੱਈਏ ਡੂੰਘਾ, ਭਾਰੀ ਹੌਕਾ ਭਰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਜਣਾ ਇਕਦਮ ਗਾਉਣਾ ਬੰਦ ...ਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੇਰ ਤਕ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਿਵੇਂ ...ਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ...ਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਣਾ ਹੂਕਦਾ ਹੈ: ਆਹ!—ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ...ੇ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਹਾ ਉਸ ...ੰ ਦੂਰ ਜਾਂਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਚਮਕਦੀ ਧੁੱਪ ਪੈ ਰਹੀ ...ੈ, ਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਸਤੇ ਉਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ...ਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ...

ਭੱਠੀ 'ਚ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਥਰਥਰਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਨਾਨਬਾਈ ਦਾ ਬੇਲਚਾ ਅਜੇ ਵੀ ਇਟਾਂ ਉਤੇ ਖੜ ਖੜ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਹਾੜੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਗੁੜ-ਗੁੜ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਅੱਗ ਦੀ ਕੰਬਦੀ ਲੋਅ ਅਜੇ ਵੀ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ, ਚੁਪਚਾਪ ਸਾਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ... ਤੇ ਅਸੀਂ ਬਿਗ਼ਾਨੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੱਠਾ ਜਿਹਾ ਦਰਦ, ਧੁੱਪ-ਵਿਹੂਣੇ, ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਖਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਗ਼ਮ, ਗੁਲਾਮਾਂ ਦਾ ਗ਼ਮ ਗਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੀ ਸਾਡਾ, ਪੱਥਰ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਹੇਠਲੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਛੱਬੀ ਜਣਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਤੇ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਏਨਾ ਦੁੱਭਰ ਸੀ, ਮਾਣੋ ਇਸ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਐਨ ਸਾਡੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਉਸਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ...

ਪਰੰਤੂ, ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ, ਪਿਆਰਾ ਪਿਆਰਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੀ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਧੁੱਪ ਦੀ ਕਸਰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਲ ਉਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਿੱਲੇ ਨਾਲ ਕਸੀਦਾਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਦਰਜ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਸਾਲਾ ਕੁੜੀ, ਤਾਨਿਯਾ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਸਾਡੀ ਬੇਕਰੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਨੀਲੇ ਖੁਸ਼-ਰਹਿਣੇ ਨੈਣਾਂ ਵਾਲਾ ਗੁਲਾਬੀ ਮੁਖੜਾ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਟੁਣਕਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ:

"ਵੇ ਕੈਦੀਓ! ਲਿਆਓ, ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਫੜਾਓ ਵੇ!"

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਸ ਪਾਸੇ ਮੋੜ ਲੈਂਦੇ ਜਿਧਰੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਬਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਬੜੇ ਨਿੱਘ ਤੇ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਮਿੱਠੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਮੁਸਕਾਣਾਂ ਸੁਟਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਚੌੜੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਨੱਕ ਤੇ ਹੱਸਦੀਆਂ ਗੁਲਾਬੀ ਬੁਲ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਮਕਦੇ ਚਿੱਟੇ ਦੰਦਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੁਖਾਵਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਉਹ ਏਨੀ ਖੁਸ਼, ਏਨੀ ਪਿਆਰੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ, ਆਪਣਾ ਪੇਸ਼ਬੰਦ ਚੁਕੀ ਤੇ ਸਿਰ ਰਤਾ-ਕੁ ਟੇਢਾ ਕਰ ਕੇ ਖਲੋਤੀ ਖਲੋਤੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਾਖੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ, ਮੋਟੀ ਗੁੱਤ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਪਈ ਹੁੰਦੀ। ਅਸੀਂ, ਗੰਦੇ, ਜਾਹਲ, ਬਦਸ਼ਕਲ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਉੱਚੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜੀ ਨੂੰ ਹੇਠੋਂ ਵੇਖਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਫਰਸ਼ ਨਾਲੋਂ

ਚਾਰ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਚੀ ਸੀ—ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਚੁਕ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ, ਪ੍ਰਭਾਤ ਹੋਣ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ-ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬੜੀਆਂ ਨਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਤੇ ਸਾਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਹੌਲਾ-ਫੁੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜੋ ਵੀ ਸੀ, ਸਭ ਉਚੇਚਾ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਸੀ। ਨਾਨਬਾਈ ਭੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਰੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਬੇਲਚਾ ਕੱਢਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਨਿਯਾ ਦੇ ਪੇਸ਼ਬੰਦ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਫਾਈ ਨਾਲ ਸੁਟ ਦਿੰਦਾ।

"ਵੇਖੀਂ, ਧਿਆਨ ਰੱਖੀਂ, ਮਾਲਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਾ ਪਵੀਂ ਕਿਤੇ!" ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕੰਨੀ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਰਤਣਾਂ ਵਾਂਗ ਹੱਸਦੀ ਤੇ ਮੌਜਣਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਦੀ:

"ਰੱਬ ਰਾਖਾ! ਵੇ ਕੈਦੀਓ!" ਤੇ ਉਹ ਚੂਹੀ ਵਾਂਗ ਛਿਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

ਬੱਸ ਏਨਾ ਹੀ... ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਰ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਵਾਦ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ—ਓਹੋ ਗੱਲਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੱਲ੍ਹ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ, ਤੇ ਸਾਡਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੱਲ੍ਹ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ... ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਬੋਝਲ ਤੇ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਜੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਹੋਰ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸਿਥਲਤਾ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ... ਅਸੀਂ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟੀਆ, ਨਿਰਲੱਜ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਕਰਹਿਤ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਤਾਨਿਯਾ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਵੀ ਮੰਦਾ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਸੀ; ਮਜ਼ਾਲ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵੀ ਲਾਵੇ, ਜਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਠੱਠਾ ਮਸ਼ਕਰੀ ਸੁਣਨਾ ਪਵੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੀ ਸੀ: ਅਸਮਾਨੋਂ ਟੁੱਟੇ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਇਕ ਝਲਕ ਵਿਖਾ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤੇ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਸੀ, ਤੇ ਹਰ ਸੁਹਣੀ ਸ਼ੈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਗੁਸਤਾਖ਼ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਦਰ

12 1391

ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਬੌਲਦ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣ ਗਏ ਸਾਂ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਨਸਾਨ ਸਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਡੇ ਲਾਗੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਡੀ, ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ, ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ—ਕੋਈ ਵੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਦਰਜਨਾਂ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ—ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਹੈ—ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਹੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸਮਝੋ ਕਿ, ਸਾਡੀਆਂ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੀ: ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਮ ਗਰਮ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਦੇਣਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਇਸ਼ਟ ਅੱਗੇ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਲਗਭਗ ਇਕ ਪਵਿਤਰ ਰੀਤ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਨੇਹ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਾਨਿਯਾ ਨੂੰ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਸਲਾਹਾਂ ਵੀ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ—ਗਰਮ ਕਪੜੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ, ਪੌੜੀਆਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚੜ੍ਹਨ ਉਤਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ, ਤੇ ਬਾਲਣ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਗੱਠਾਂ ਨਾ ਚੁਕਣ ਦੀ ਸਲਾਹ। ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਸਾਡੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਸੁਣਦੀ, ਹੱਸਦੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ, ਸਾਡੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕੰਨ ਕਦੀ ਨਾ ਧਰਦੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੁੰਦੇ: ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਏਨਾ ਹੀ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਫਿਕਰ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਸਾਂ।

ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਭਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਟੋਏ ਵੱਲ ਖੋਲ੍ਹਣ, ਬਾਲਣ ਪਾੜਨ ਲਈ ਆਖਦੀ,—ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਅਤੇ ਹਰ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਉਹ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਣੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕੋ ਇਕ ਕੁੜਤਾ ਰਫੂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਹਕਾਰਤ ਨਾਲ ਨੱਕ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

"ਬੱਲੇ ਵੇ ਤੇਰੇ, ਹੁਣੇ ਕਰਦੀ ਆਂ ਰਫੂ!..."

ਅਸੀਂ ਉਸ ਕਮਲੇ ਦੀ ਬੜੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਕਦੀ ਵੀ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਆਖਿਆ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਾਂ—ਸਾਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦਾਈਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨਸਾਨ ਸਦਾ ਹੀ ਕਿਸੇ

ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਸ਼ਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਬਦਨਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਸੀਂ ਤਾਨਿਯਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਕਦੀ ਕਦੀ, ਨਾ ਜਾਣੇ ਕਿਉਂ, ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜਣਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ:

"ਅਸੀਂ ਇਸ ਛੋਕਰੀ ਨੂੰ ਏਨਾ ਭੂਏ ਕਿਉਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ? ਉਸ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਕਿਹੜੀ ਆ? ਹੈਂ? ਅਸੀਂ ਉਹਦਾ ਕੁਝ ਬਾਹਲਾ ਹੀ ਹੇਜ ਪਾਲਦੇ ਆਂ!"

ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁੰਬ ਠੱਪ ਦਿੰਦੇ—ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੇ; ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ, ਛੱਬੀ ਦੇ ਛੱਬੀ ਜਣੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਜਨੀਕ ਸੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਸਾਡਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸੈ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਿਆਰਦੇ ਸਾਂ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਵੇਖੋ ਨਾ, ਅਸੀਂ ਛੱਬੀ ਜਣੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਸੀ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪਵਿਤਰ ਹੋਵੇ।

ਸਾਡਾ ਪ੍ਰੇਮ ਘਿਰਨਾ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਵਿਖਮ ਨਹੀਂ ਸੀ... ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਅਭਿਮਾਨੀ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀ ਘਿਰਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਵਡਿਆਵੀਂ ਹੈ...। ਪਰ, ਜੇ ਗੱਲ ਇੰਜ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ?

ਸਾਡੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਦੀ ਬੇਕਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੰਦ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬੇਕਰੀ ਵੀ ਸੀ; ਉਹ ਵੀ ਉਸੇ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕੰਧ ਨੇ ਸਾਡੇ ਭੋਰੇ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਪਰ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਬੇਕਰੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਜਣੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਸੁਥਰਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰੇ ਸਮਝਦਿਆਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਬੇਕਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ

ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਸਾਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਪੈਂਦੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਗ਼ਰੂਰੇ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ: ਮਾਲਕ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਡਰ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬੰਦ ਚੁਰਾ ਲਈਏ। ਅਸੀਂ ਬੰਦ ਪਕਾਉਣ ਦੀ ਬੇਕਰੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਮਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਕਰੀ ਮੋਕ੍ਹਲੀ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨਦਾਰ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ, ਤਗੜੇ ਸਨ—ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪੀਲੇ, ਭੂਰੇ ਸਾਂ; ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਦਫ਼ਰੰਗ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸੀ, ਕੁਝ ਨੂੰ ਖੁਰਕ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਇਕ ਜਣਾ ਗੰਠੀਏ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਤੇ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੋਟ ਤੇ ਚੀਕਵੇਂ ਉੱਚੇ ਬੂਟ ਪਹਿਨਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਕੋਲ ਅਕਾਰਡੀਅਨ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਜਾਂਦੇ, ਜਦਕਿ ਅਸੀਂ ਗੰਦੇ ਚੀਥੜੇ ਪਾਈ ਰਖਦੇ ਸਾਂ, ਸਾਡੇ ਪੈਰੀਂ ਲੀਰਾਂ ਜਾ ਲਾਪਤੀਆਂ* ਸਨ, ਪੁਲਸ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਵੜਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ—ਹੁਣ ਸੋਚੋ, ਕੀ ਅਸੀਂ ਬੰਦ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਾਂ ਭਲਾ?

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਲਈ ਸੀ, ਮਾਲਕ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰਖ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਹੋਰ ਬੰਦਾ ਇਕ ਫੌਜੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਟਿਨ ਦੀ ਵਾਸਕਟ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰੀ ਵਾਲੀ ਘੜੀ ਪਾਈ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ੁਕੀਨ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬੜੇ ਉਤਾਵਲੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਕਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਬਾਹਰ, ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ।

ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਾਡੀ ਬੇਕਰੀ 'ਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ:

"ਰੱਬ ਭਲਾ ਕਰੇ, ਮੁੰਡਿਓ, ਕਿੱਦਾਂ ਜੇ?"

ਬਰਫ਼ਾਨੀ ਹਵਾ ਧੁੰਦ ਦਾ ਬੱਦਲ ਬਣ ਕੇ ਅੰਦਰ ਧਸ ਆਈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਆਪ ਉਹ ਬਰੂਹਾਂ 'ਚ ਖੜਾ ਹੋਠਾਂ, ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰ-ਬਣਾ ਕੇ ਮਰੋੜੀਆਂ, ਕੱਕੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਹੇਠੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ, ਪੀਲੇ ਦੰਦ ਵਿਖਾਈ

---

* ਕੱਖ-ਪਰਾਲੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਜੁੱਤੀ।—ਸੰਪਾ:

ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਾਸਕਟ, ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਖਾਸ ਲੱਗਦੀ ਸੀ—ਨੀਲੀ, ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਕਢਾਈ ਵਾਲੀ, ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰਦੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਟਨ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤੇ ਜ਼ੰਜੀਰੀ ਵੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸੁਹਣਾ ਸੀ ਉਹ ਫੌਜੀ, ਲੰਮ-ਸਲੰਮਾ, ਤਗੜਾ ਸਰੀਰ, ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਲਾਲ, ਤੇ ਮੋਟੀਆਂ, ਉਜਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਹਣੀ ਤੱਕਣੀ—ਨਿੱਘ-ਭਰੀ, ਨਿਰਮਲ ਤੱਕਣੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਘੋਟ ਕੇ ਮਾਇਆ ਲੱਗੀ ਟੋਪੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਫ ਪੇਸ਼ਬੰਦ ਹੇਠੋਂ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਇਕ ਵੀ ਦਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫੈਸ਼ਨਦਾਰ, ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਵੱਡੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਟੋਅ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਾਡੇ ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਆਖਿਆ; ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਮਾਲਕ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਟੁਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸਾਡਾ ਮਾਲਕ ਬੜਾ ਮੱਖੀਚੂਸ, ਧੋਖੇਬਾਜ਼, ਦੁਸ਼ਟ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸੀ—ਅਸੀਂ ਮਾਲਕ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਥੇ ਲਿਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਫੌਜੀ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ, ਮੁੱਛਾਂ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਬੜੀ ਮਿਹਰ-ਭਰੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

"ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਇਥੇ ਛੋਕਰੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਨੇ..." ਉਸ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਆਖਿਆ।

ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਜਣੇ ਭਲੇਮਾਣਸਾਂ ਵਾਂਗ ਹੱਸੇ, ਕੁਝ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਮਿੱਠੇ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਆਪਣੇ ਬੂਥੇ ਵੱਟੇ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਕੁੱਲ ਨੌਂ ਛੋਕਰੀਆਂ ਸਨ।

"ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਤਰਦੇ ਜੇ?" ਫੌਜੀ ਨੇ ਅੱਖ ਮਾਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਹੱਸੇ, ਪਰ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੱਸੇ... ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਜਣੇ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਾਂਕੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਏਨੀ ਗੱਲ ਆਖਣ ਦਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਜਣੇ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ:

"ਸਾਡੇ ਕਰਮਾਂ 'ਚ ਕਿੱਥੇ..."

"ਹਾਂ ਆਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ!" ਫੌਜੀ ਨੇ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਬੜੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। "ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤੇ ਈ... ਗਏ ਗੁਜਰੇ ਓ...। ਤੁਹਾਡੇ 'ਚ ਏਨਾ ਦਮ ਹੀ ਨਹੀਂ... ਕੋਈ ਟੌਅਰ ਨਹੀਂ... ਕੋਈ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ, ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ! ਜ਼ਨਾਨੀ ਚੱਜ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮੱਥੇ ਵਾਲੇ

ਮਰਦ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਆ! ਉਹਨੂੰ ਤਗੜੇ, ਸੁਣੱਖੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਪਸੰਦ ਆਉਂਦੈ! ਦਮ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਚਾਹੀਦੈ ਉਹਨੂੰ...। ਤਗੜਾ ਹੱਥ—ਆਹ ਵੇਖੋ!''

ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਖੀਸੇ ਵਿਚੋਂ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਕੱਢਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਅਰਕ ਤਕ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਨੰਗੀ ਅਰਕ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਸਾਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ... ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਗੋਰੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਚਮਕਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਲੂਈਂ ਉੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।

''ਲੱਤ ਤੇ ਹਿੱਕ—ਹਰ ਸ਼ੈ ਵਿਚ ਜਾਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਆ... ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਲੀੜਾ ਲੱਤਾ ਵੀ ਚੱਜ ਨਾਲ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦੈ... ਸੁਹਣੀਆਂ ਸ਼ੈਆਂ ਦੇ ਐਨ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ... ਵੇਖੋ, ਮੈਨੂੰ ਤੀਵੀਆਂ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਦਾ ਨਹੀਂ, ਫਸਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ... ਆਪੇ ਹੀ 'ਕੱਠੀਆਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਮੇਰੀ ਧੌਣ ਨਾਲ ਚੰਬੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ...''

ਉਹ ਆਟੇ ਦੀ ਭਰੀ ਬੋਰੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਢੇਰ ਚਿਰ ਇਹੋ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਿੱਝਕ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਚੀਂ-ਚੀਂ ਕਰਦਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਚੁੱਪ ਰਹੇ, ਉਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ। ਤੇ ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਗੱਲ ਇਕਦਮ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਏਨਾ ਸਾਦਾ ਤੇ ਸੁਚੱਜਾ ਇਨਸਾਨ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਇਆ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ... ਅਸੀਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵੇਲੇ ਭੈੜਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਤੇ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਸਿਧੀਆਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਇੰਜ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਮਾਣੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੱਸ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਲਾਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀਆਂ ਸਨ—ਸਿਆਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਰ-ਟੋਪੀਆਂ ਤੇ ਫ਼ਰ-ਕੋਟ ਪਹਿਨੇ ਹੁੰਦੇ, ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹੈਟ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਛਤਰੀਆਂ ਫੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਸੁਣ ਲੈਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ।

"ਪਰ, ਉਹ ਕਿਤੇ ਤਾਨਿਉਸ਼ਕਾ ਨੂੰ ਵੀ... ਖ਼ਰਾਬ ਨਾ ਕਰ ਦਏ!" ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਚਿੰਤਾਵਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਤਾਨਿਯਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਏ ਸਾਂ: ਫੌਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਤਾਨਿਯਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣੀ ਤਗੜੀ, ਸੁਹਣੀ ਦੇਹ ਨਾਲ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਜਿਹੀ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬਹਿਸਣ ਲੱਗ ਪਏ: ਇਕਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਤਾਨਿਯਾ ਏਨੀ ਗਿਰੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਜਦਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਫੌਜੀ ਦੀ ਤਾਬ ਨਹੀਂ ਝੱਲ ਸਕਣੀ ਸੀ, ਤੇ ਆਖੀਰ ਵਿਚ, ਤੀਸਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਕਿ ਜੇ ਫੌਜੀ ਤਾਨਿਯਾ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ ਭੰਨ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਅੰਤ ਵਿਚ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਫੌਜੀ ਤੇ ਤਾਨਿਯਾ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖਣ, ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚੌਕਸ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ੌਜੀ ਕੋਲੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹੇ... ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹਿਸ ਮੁੱਕ ਗਈ।

ਕੋਈ ਮਹੀਨਾ-ਕੁ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਫ਼ੌਜੀ ਬੰਦ ਪਕਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਸੋਨੇ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਅਕਸਰ ਸਾਡੀ ਬੇਕਰੀ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰਦਾ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਜੀਭ ਫੇਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਤਾਨਿਯਾ ਹਰ ਸਵੇਰ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਲੈਣ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼, ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਅਸੀਲ ਰਹਿੰਦੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ—ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ "ਡੇਲੜ ਵਹਿੜਕਾ" ਕਹਿੰਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਭੰਡ-ਨਾਂ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਉਤੇ ਫ਼ਖਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੋਨੇ ਦੇ ਤਿੱਲੇ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦਰਜ਼ਨਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਨਾਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚੰਬੜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੱਲ ਤਾਨਿਯਾ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਕੁਝ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਤੇ, ਸਮਝੋ ਕਿ, ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਆਪ ਵੀ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮੋਹ ਕਰਨ ਤੇ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸਨੇਹ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਪਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਕੁਝ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਇਆ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ, ਬੈਠ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਸਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ:

"ਦੋ ਜਣੀਆਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ... ਲੀਦਕਾ ਦਾ ਗਰੂਸ਼ਕਾ ਨਾਲ।... ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੀ ਯਹੀ ਤਹੀ ਫੇਰ ਕੇ ਰਖ 'ਤੀ। ਹਾ-ਹਾ! ਇਕ ਨੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਝਾਟਿਓਂ ਫੜ ਲਿਆ, ਭੁੰਜੇ ਸੁਟਿਆ, ਡਿਓਢੀ ਵਿਚ ਘਸੀਟਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ... ਹਾ-ਹਾ-ਹਾ! ਬੂਥੇ ਝਰੀਟੇ ਗਏ... ਲੀੜੇ ਲੀਰੋ ਲੀਰ... ਕਿੰਨਾ ਮਜਾ ਆਇਆ! ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਭਿੜਦੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਏਦਾਂ ਵਲੂੰਧਰਦੀਆਂ ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ! ਹੈਂ?"

ਉਹ ਇਕ ਬੈਂਚ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਹੱਟਾ-ਕੱਟਾ, ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ, ਖੁਸ਼ਬਾਸ਼। ਉਹ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਹੱਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਇਸ ਵਾਰੀ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾਂ, ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਵਾਹ ਬਈ ਵਾਹ! ਇਕ ਵਾਰੀ ਅੱਖ ਮਾਰੋ ਤੇ ਉਹ ਤਿਆਰ! ਸ਼ੈਤਾਨ ਲਵੇ!"

ਉਸ ਦੇ ਚਮਕਦੀ ਲੂਈਂ ਵਾਲੇ ਗੋਰੇ ਹੱਥ ਉੱਠੇ ਤੇ ਮੁੜ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਕਾੜ ਕਰਦੇ ਵੱਜੇ। ਉਸ ਨੇ ਏਨੀ ਸੁਖਦਾਈ ਹੈਰਤ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਏਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਕਿਉਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੋਟਾ-ਤਾਜ਼ਾ ਲਾਲ ਚਿਹਰਾ ਆਤਮ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਟਹਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਜੀਭ ਫੇਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੇਲਚਾ ਭੱਠੀ ਉਤੇ ਕਾੜ ਕਰ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਟਕੋਰ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਅਚਾਨਕ ਆਖਿਆ:

"ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣ ਦਾ ਕੀ ਮੰਦ ਆ, ਕੋਈ ਰੁੱਖ ਪੁੱਟ ਕੇ ਵਿਖਾਵੇਂ ਤਾਂ ਮੰਨਾਂ..."

"ਕੀ ਮਤਲਬ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਿਆ ਈ?" ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਹਾਂ, ਤੈਨੂੰ..."

"ਕੀ ਮਤਲਬ?"

"ਕੁਝ ਨਹੀਂ... ਐਵੇਂ ਈ!"

"ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਹੁਣ ਖਲੋ ਜ਼ਰਾ! ਕੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਤੂੰ? ਕਿਹੜੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੈਂ?"

ਸਾਡੇ ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਬੇਲਚਾ ਮਾਰੀ ਗਿਆ: ਉਬਲੀਆਂ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਗਿਆ, ਪੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਭੁੰਜੇ ਸੁਟੀ ਗਿਆ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਖ਼ਤ ਦੇ ਤਣੇ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਛਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ

ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫੌਜੀ ਬਾਰੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਭੁਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਫ਼ੌਜੀ ਭੜਕਾਹਟ ਜਿਹੀ 'ਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭੱਠੀ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਕਿ ਬੇਲਚੇ ਦਾ ਇਧਰ ਉਧਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਦਸਤਾ ਉਸ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਵੱਜ ਸਕਦਾ ਸੀ।

"ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਬਈ ਤੇਰਾ ਮਤਲਬ ਕੀ ਆ? ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਹੱਤਕ ਕੀਤੀ ਆ... ਮੈਂ? ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕੁੜੀ ਅੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ! ਨਹੀਂ ਅੜ ਸਕਦੀ! ਤੂੰ ਏਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੰਦਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੈਂ..."

ਉਹ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਡਾਢਾ ਖ਼ਫ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸੋਮਾ ਇਹ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਉਣਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਚਤੁਰਾਈ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਵਾਹਦ ਮਨੁੱਖੀ ਵਸਫ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਜਿਊਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਡੀਂਗ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਸ਼ੈ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਬੀਮਾਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਮਰ ਭਰ ਉਸ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਜਿਊਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਕੋਲ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੰਜ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲਦਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜਿੱਤਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਦਨਸੀਬ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਓਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਸ ਇਕੋ ਇਕ ਵਸੀਲੇ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਹੂਣੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏਨੀ ਨਾਕਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਣਚਾਹੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣ ਨੂੰ 'ਵੀ ਗੁਣ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਜਿਊਣ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਅਕੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਨਬਾਈ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਚੀਕਣ ਲੱਗਾ:

"ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ, ਕੀਹਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੈਂ?"

"ਦੱਸਾਂ?" ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ।

"ਦੱਸ ਵੀ?!"

"ਤਾਨਿਯਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੈਂ?"

"ਹਾਹੋ, ਫਿਰ?"

"ਚੱਲ, ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾ!..."

"ਮੈਂ?"

"ਤੂੰ!"

"ਉਹਦੀ? ਉਹ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਕੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ!"

"ਵੇਖਦੇ ਆਂ!"

"ਵੇਖ ਲਈਂ ਫਿਰ! ਹਾ–ਹਾ!"

"ਉਹ ਤੇਰੀ..."

"ਲੈ, ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ!"

"ਬਹੁਤਾ ਆਕੜ ਖਾਂ ਨਾ ਬਣਿਆ ਫਿਰ, ਫ਼ੌਜੀਆ!"

"ਦੋ ਸਾਤਿਆਂ 'ਚ! ਕਰ ਵਿਖਾਊਂ! ਕੌਣ ਹੁੰਦੀ ਆ? ਤਾਨਕਾ! ਥੂਹ!..."

"ਜਾਹ, ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਏਥੋਂ... ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ!"

"ਦੋ ਸਾਤੇ—ਤੇ ਕੰਮ ਬਣਿਆ! ਹੱਤ ਤੁਹਾਡੀ..."

"ਮੈਂ 'ਖਿਆ ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਏਥੋਂ!"

ਸਾਡੇ ਨਾਨਬਾਈ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਚੰਡੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੇਲਚਾ ਉਲਾਰਿਆ। ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਫੌਜੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟ ਗਿਆ, ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਮੰਦ–ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ: "ਚੰਗਾ ਫਿਰ!" ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਚੁਪ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਤਕਰਾਰ ਹੁੰਦੀ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ਤੇ ਬਹਿਸਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਕੋਈ ਜਣਾ ਨਾਨਬਾਈ ਉਤੇ ਵਰ੍ਹ ਪਿਆ:

"ਤੂੰ ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਾਵੇਲ!"

"ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾ, ਐਵੇਂ ਔਖਾ ਨਾ ਹੋ!" ਨਾਨਬਾਈ ਅੱਗ–ਬਗੂਲਾ ਹੋ ਉਠਿਆ।

ਸਾਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਫੌਜੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਡਾਢੀ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਤਾਨਿਯਾ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਡਾਢੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੇ ਆਣ ਘੇਰਿਆ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਕੀ ਤਾਨਿਯਾ ਫੌਜੀ ਅੱਗੇ ਡਟੀ ਰਹੇਗੀ? ਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਬੜੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

"ਤਾਨਿਯਾ? ਉਹ ਨਹੀਂ ਫਸਦੀ! ਉਹ ਐਵੇਂ ਕਾਬੂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ!"

ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ; ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਾਇਲ ਕਰਨ ਦੇ ਬੜੇ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇਸ਼ਟ—ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਇਸ਼ਟ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਆਖਿਰਕਾਰ, ਸਾਨੂੰ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਭੜਕਾਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਕਰਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਕੜ ਜ਼ਰਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਤਣਾਓ ਨੇ ਘਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਹਿਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਆਣੇ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ, ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇ ਚੰਗਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਾਂ। ਇਹ ਇਵੇਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਾਲ ਜੂਆ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹੋਈਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਤਾਨਿਯਾ ਨੂੰ ਦਾਅ ਉਤੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬੰਦ ਪਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਫੌਜੀ "ਸਾਡੀ ਤਾਨਿਯਾ ਉਤੇ ਡੋਰੇ ਸੁਟ ਰਿਹੈ" ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜਿਊਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸਵਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗਾ, ਸਾਡੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਹਦ ਬੰਨਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੇਕਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਾਡੀ ਇਸ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੋਰ ਚੌਦਾਂ ਪੂਡ ਆਟਾ ਗੁੰਨਣ ਲਈ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਂ ਕਿ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਥੱਕਦੇ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈਏ। ਤਾਨਿਯਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਾਡੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ। ਤੇ ਹਰ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਖਾਸ ਹੀ ਤਾਂਘ ਨਾਲ ਕਰਦੇ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਾਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਤਾਨਿਯਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਵੇਗੀ, ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਰਗੀ ਤਾਨਿਯਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪਰੰਤੂ, ਅਸੀਂ ਲੱਗੀ ਬਾਜ਼ੀ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਦੱਸਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਪੁਛ-ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਊਆਂ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ। ਪਰ ਤਾਨਿਯਾ ਲਈ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਵਾਂ, ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਆ ਵੜਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਨਵਾਂ ਸੀ—ਸਾਡੀ ਤਿਖੀ ਉਤਸੁਕਤਾ, ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਠੰਡੀ, ਇਸਪਾਤੀ ਚਾਕੂ ਵਰਗੀ...

"ਭਰਾਓ! ਅਜ ਮਿਆਦ ਪੁੱਗ ਜਾਣੀ ਜੇ!" ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ-ਦਹਾਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਤ੍ਰਬਕ ਉੱਠੇ।

"ਵੇਖਿਓ ਉਹਨੂੰ... ਆਉਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਆ!" ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸੇ ਜਣੇ ਨੇ ਝੋਰੇ ਨਾਲ ਆਹ ਭਰੀ:

"ਇਹ ਸ਼ੈ, ਭਾਊ, ਵੇਖਿਆਂ ਵਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਵੇ!"

ਤੇ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬਹਿਸਣ ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੱਜ ਤਾਂ, ਅਖ਼ੀਰ, ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਲਵਾਂਗੇ ਕਿ ਉਹ ਭਾਂਡਾ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਸ਼ੈ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਕਦਮ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਜੂਆ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹੋ ਸੁਣਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਬੜੇ ਹੱਠ ਨਾਲ ਤਾਨਿਯਾ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵੀ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਫੌਜੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਸੀ? ਤਾਨਿਯਾ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼, ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ।

ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ:

"ਵੇ ਕੈਦੀਓ! ਮੈਂ ਆ ਗਈ..."

ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵਾੜਨ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਆਮ ਤੋਂ ਉਲਟ ਅਸੀਂ ਚੁਪ ਕੀਤੇ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਉਤੇ ਪੜਚੋਲਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹੀਏ, ਕੀ ਪੁੱਛੀਏ। ਤੇ ਸਾਡੀ ਮੈਲੀ-ਕੁਚੈਲੀ, ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੀ ਢਾਣੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਸ ਅਜੀਬ ਮਿਲਣੀ ਤੋਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉੱਠੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਬੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕੀ ਕਰਦੇ ਜੇ... ਮੁੰਡਿਓ?"

"ਤੇ ਤੂੰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਈ?" ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਨਜ਼ਰ ਹਟਾਏ ਬਿਨਾਂ ਦਿਲਗੀਰੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤੈ?"

"ਕੁ-ਕੁਝ ਨਹੀਂ..."

"ਚੰਗਾ ਫਿਰ, ਲਿਆਓ ਕਰੇਨਦੇਲੀਆਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ..."

ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਜਾਣ ਦੀ ਕਦੀ ਵੀ ਏਨੀ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ...

"ਅਜੇ ਬਥੇਰਾ ਵਕਤ ਪਿਐ!" ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਉਥੇ ਖਲੋਤੇ ਨੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਗੱਡੀ ਰਖੀ।

ਤਦ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਮੁੜੀ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਛਾਈਂ-ਮਾਈਂ ਹੋ ਗਈ।

ਨਾਨਬਾਈ ਨੇ ਬੇਲਚਾ ਫੜਿਆ ਤੇ ਭੱਠੀ ਵੱਲ ਮੁੜਦਿਆਂ ਬੜੇ ਠੰਡੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

"ਫਸ ਗਈ... ਸਮਝੋ!... ਹੱਤ ਤੇਰੇ ਦੀ, ਫੌਜੀਆ!... ਨਹਿਸ਼ਾ!..."

ਅਸੀਂ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਧੱਕਦੇ ਹੋਏ ਮੇਜ਼ ਵੱਲ ਵਧੇ, ਚੁਪ-ਚਾਪ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਬੇਦਿਲੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਖਿਆ:

"ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਹੀ ਫਸੀ..."

"ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਓਇ! ਬਥੇਰਾ ਹੋ ਗਿਐ!" ਨਾਨਬਾਈ ਕੜਕਿਆ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿਆਣਾ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣਾ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਦਬਕੇ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਲਿਆ ਕਿ ਫੌਜੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪੱਕੀ ਸੀ... ਸਾਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਨੇ ਆ ਘੇਰਿਆ...

ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵੇਲੇ, ਐਨ 12 ਵਜੇ ਫੌਜੀ ਆਇਆ। ਉਹ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਤੇ ਬਾਂਕਾ ਸੀ, ਤੇ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਿੱਧਾ ਸਾਡੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਬੇਆਰਾਮੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਕਿਉਂ ਬਈ, ਵੱਡਿਓ ਇਮਾਨਦਾਰੋ, ਆਖੋ ਤੇ ਵਿਖਾਵਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬਹਾਦਰੀ?" ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਘੁਮੰਡ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। "ਤੁਸੀਂ ਲਾਂਘੇ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਝੀਥਾਂ ਥਾਣੀਂ ਵੇਖਿਓ... ਸਮਝ ਗਏ?"

ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਡਿਗਦੇ ਹੋਏ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਲਾਂਘੇ ਦੀ ਫੱਟਿਆਂ ਵਾਲੀ ਦੀਵਾਰ ਦੀਆਂ ਝੀਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਜੋੜ ਲਏ। ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਉਡੀਕਣਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਤਾਨਿਯਾ ਨੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ, ਪਿਘਲ ਰਹੀ ਬਰਫ਼ ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਚਲ੍ਹੇ ਟਪਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਵਿਹੜਾ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਭੋਰੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿਛੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਵੀ ਬੜੇ ਸਹਿਜ-ਭਾ ਉਥੇ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਘੁਸੇੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਹਿੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ...

ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਛਿਟਾਂ ਚਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਡਿਗਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਚਲ੍ਹੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਖਾ ਖਾ ਘਾਇਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੜਾ ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਠੰਡਾ ਦਿਨ ਸੀ—ਬੇਹਦ ਨੀਰਸ ਦਿਨ।

ਛੱਤਾਂ ਉਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰਫ਼ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਛੱਤਾਂ ਉਤਲੀ ਬਰਫ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਭੂਰੇ ਜਿਹੇ ਪਰਦੇ ਨੇ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਲਕਾ ਹਲਕਾ ਮੀਂਹ ਸੋਗਮਈ ਰਾਗ ਅਲਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਠੰਡ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਡੀਕਦਿਆਂ ਬੇਆਰਾਮੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ...

ਭੋਰੇ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੌਜੀ ਨਿਕਲਿਆ; ਉਹ ਬੜਾ ਸਹਿਜਪੂਰਬਕ ਵਿਹੜੇ ਥਾਣੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਹਿੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਹੱਥ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਸਨ—ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੀ।

ਫਿਰ ਤਾਨਿਯਾ ਨਿਕਲੀ। ਉਸ ਦੇ ਨੈਣ... ਉਸ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਚਮਕ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਉਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਖੇਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਣੋ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਡਗਮਗਾਉਂਦੀ, ਹੁਲਾਰੇ ਲੈਂਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ...

ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਚੁਪਚਾਪ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਧਾਏ, ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਜਾ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਉਤੇ ਕੜਕਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਸਾਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਕੰਬ ਉੱਠੀ ਤੇ ਇੰਜ ਰੁਕ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਉਥੇ ਹੀ ਗੱਡੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਅਸ਼ਲੀਲ ਬੋਲ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਹਲੀ ਦੇ, ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬਚ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀ, ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਅੜ ਨਹੀਂ ਚਾੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਲੇ ਖੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਕਦੀ ਇਧਰ ਕਦੀ ਉਧਰ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਂ ਕਿ ਹੋਰ ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੰਦੇ ਤੇ ਵਿਹੁਲੇ ਬੋਲ ਸੁਣਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ।

ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਲ ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਾਸਾ ਸੀ, ਡਰ ਨਾਲ ਟੱਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਛਾਤੀਆਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ

ਚੰਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਛੱਬੀ ਜਣੇ ਸਾਂ ਤੇ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਸਖ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ! ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਤੋਏ ਤੋਏ ਕੀਤੀ!... ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਬਾਨ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਬੱਸ ਬੇਹਦ ਡਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ, ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਬਦੀ ਰਹੀ।

ਅਸੀਂ ਠਹਾਕੇ ਮਾਰਦੇ, ਹਵਾਂਕਦੇ ਤੇ ਟਊਂ ਟਊਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ... ਕਿਤਿਓਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਉਥੇ ਆ ਗਏ ਸਨ... ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਾਨਿਯਾ ਦੀ ਕੁੜਤੀ ਦਾ ਕਫ਼ ਖਿੱਚ ਮਾਰਿਆ...

ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕੀਆਂ; ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੱਥ ਸਿਰ ਵੱਲ ਉਠਾਏ, ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਸੰਵਾਰੇ, ਬੜੇ ਤਹੱਮਲ ਨਾਲ ਪਰ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਸਾਡੇ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮਾਰੀ:

"ਵਾਹ ਵੇ, ਮਨਹੂਸ ਕੈਦੀਓ!..."

ਤੇ ਉਹ ਸਿਧੀ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵਧੀ, ਏਨਾ ਸਹਿਜ-ਭਾ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਥੇ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੋਈਏ ਹੀ ਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਿਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ, ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ।

ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖੇ ਬਗ਼ੈਰ ਓਨਾ ਹੀ ਉੱਚੀ, ਓਨੇ ਹੀ ਮਾਣ ਤੇ ਹਕਾਰਤ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਆਖਿਆ:

"ਵਾਹ ਵੇ, ਲੁੱ-ਚਿਓ... ਕਮੀ-ਨਿਓਂ..."

ਤੇ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ—ਸਿਧੀ, ਸੁਹਣੀ, ਮਾਣਮੱਤੀ।

ਪਰ ਅਸੀਂ ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ, ਕਾਲੇ ਅਸਮਾਨ ਹੇਠ ਸੂਰਜ ਵਿਹੂਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਹੀ, ਗੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ...

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਆਪਣੇ ਸਿਲ੍ਹੇ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੂਰਜ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਕਦੀ ਵੀ ਝਾਤ ਨਾ ਪਾਈ ਤੇ ਤਾਨਿਯਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਫਿਰ ਕਦੀ ਨਾ ਆਈ!...

ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰੇਲ ਦਾ ਗੀਤ

ਸਾਗਰ ਦੇ ਸਲੇਟੀ ਮੈਦਾਨ 'ਤੇ ਹਵਾ ਹੈ ਬੱਦਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਰਹੀ। ਬੱਦਲਾਂ ਤੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਕੀਰ ਵਾਂਗ, ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰੇਲ ਹੈ ਮਾਣ ਨਾਲ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ।

ਹੁਣੇ ਖੰਭ ਦੇ ਨਾਲ ਛੂੰਹਦਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ, ਹੁਣੇ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਉੱਠਦਾ ਬੱਦਲਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਚਿੱਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ—ਬੱਦਲ ਉਸ ਦੀ ਹੌਂਸਲੇ ਭਰੀ ਚੀਖ ਵਿਚ ਸੁਣ ਰਹੇ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਕੋਈ।

ਇਸ ਚੀਖ ਵਿਚ ਹੈ ਸਿੱਕ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦੀ। ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ, ਰੋਹ ਦੀ ਤਾਕਤ, ਜੋਸ਼ ਦਾ ਭਾਂਬੜ ਤੇ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਯਕੀਨ।

ਮੁਰਗ਼ਾਬੀਆਂ ਤੂਫ਼ਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੇ ਕੁਰਲਾ ਰਹੀਆਂ—ਕੁਰਲਾ ਰਹੀਆਂ, ਉਡਦੀਆਂ ਨੇ ਉਹ ਸਾਗਰ 'ਤੇ ਇਧਰ ਉਧਰ, ਤੇ ਸਹਿਮ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਤੂਫ਼ਾਨ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਤਿਆਰ ਨੇ ਸਾਗਰ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ।

ਤੇ ਗਰੇਬੇ ਵੀ ਨੇ ਕੁਰਲਾ ਹਰੇ—ਅਪਹੁੰਚ ਏ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਘੋਲ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ: ਡਰ ਰਹੇ ਨੇ ਉਹ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਗਰਜ ਤੋਂ।

ਮੂਰਖ ਪੈਂਗਵਿਨ ਆਪਣੇ ਮੋਟੇ ਸਰੀਰ ਸਹਿਮ ਨਾਲ ਨੇ ਚਟਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕਾਉਂਦੇ ਫਿਰ ਰਹੇ।... ਮਾਨ ਭਰਿਆ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰੇਲ ਹੀ ਬਸ ਝੱਗ ਨਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋਏ ਸਾਗਰ ਤੇ ਹੈ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ।

ਸਾਗਰ ਉਤੇ ਬੱਦਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ ਹੋਰ ਨੀਵੇਂ, ਹੋਰ ਕਾਲੇ, ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਗਾ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਗਰਜ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਨੇ ਉਹ ਉਛਾਲੇ ਲਾ ਰਹੀਆਂ।

ਬਿਜਲੀ ਕੜਕਦੀ ਹੈ। ਰੋਹ ਨਾਲ ਝੱਗੋਝੱਗ ਹੋਈਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਚੀਖਦੀਆਂ, ਹਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਿਦ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਔਹ ਹਵਾ ਨੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਕੜੀ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਘੁਮਾ ਕੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਟਕ ਕੇ ਚੱਟਾਨਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਮੁਰਦੀ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਫੁਹਾਰ ਤੇ ਤੁਪਕੇ ਬਣਾ ਖਿੰਡਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਚੀਖਦਾ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰੇਲ, ਕਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਕੀਰ

ਾਂਗ, ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਦਾ, ਪਰਾਂ ਨਾਲ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਝੱਗ ਨੂੰ ਛੰਡਦਾ।

ਔਹ ਉਹ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੈਂਤ ਵਾਂਗ—ਮਾਣ-ਭਰਿਆ, ਕਾਲਾ ਦੈਂਤ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦਾ,—ਕਦੀ ਰੋਂਦਾ, ਕਦੀ ਹੱਸਦਾ। ਬੱਦਲਾਂ 'ਤੇ ਹੱਸਦਾ, ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ!

ਉਹ ਗਰਜ ਦੇ ਰੋਹ ਵਿਚ,—ਕੋਮਲਭਾਵੀ ਦੈਂਤ—ਹੈ ਕਦੇ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਥਕਣ ਸੁਣਦਾ ਪਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਏ ਕਿ ਬੱਦਲ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਸਕਦੇ ਨਹੀਂ—ਨਹੀਂ, ਲੁਕਾ ਸਕਦੇ ਨਹੀਂ!

ਹਵਾ ਹੈ ਚਿੰਘਾੜ ਰਹੀ।... ਬਿਜਲੀ ਕੜਕ ਰਹੀ ਏ।...

ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਸਾਗਰ ਦੀ ਅਥਾਹ ਖਾਈ ਦੇ ਉਤੇ ਨੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਨੇ ਬਲ ਰਹੇ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਤੀਰ ਸਾਗਰ ਬੋਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਡੂੰਘਾਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਲ੍ਹਦੇ ਨੇ ਅੱਗ ਦੇ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਪਰਤੌ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਮਿਟਦੇ ਹੋਏ।

"ਤੂਫ਼ਾਨ! ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੂਫ਼ਾਨ!"

ਰੋਹ ਨਾਲ ਚਿੰਘਾੜਦੇ ਸਾਗਰ 'ਤੇ ਬਿਜਲੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਲੇਰ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰੇਲ ਮਾਣ ਨਾਲ ਮੰਡਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਜਿੱਤ ਦਾ ਪੈਗ਼ੰਬਰ, ਕੂਕਦਾ ਹੈ ਉਹ:

"ਸ਼ਾਲਾ! ਖ਼ੂਬ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਏ ਤੂਫ਼ਾਨ!"

1901

ਇਟਲੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ

ਪਰਮਾ ਦੇ ਬੱਚੇ

ਜਨੋਆ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਸੰਘਣੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ, ਪਰ ਵਿਚ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ, ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਛਿੜਕਾਅ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭੀੜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਖੜੇ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਭਾਰਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਕ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਢਾਈ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਰੰਗੇ ਝੰਡੇ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਫੁੰਮਣ, ਝਾਲਰਾਂ ਤੇ ਰੱਸੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਝੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਡੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਰੇਸ਼ਮ ਸਰਸਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਸ਼ਨੀ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਮਧਮ ਜਿਹੀ ਧੁਨ ਉਠ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗੀਤ-ਮੰਡਲੀ ਗਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਉਪਰ, ਆਪਣੇ ਥੜ੍ਹੇ ਉਤੇ ਕੋਲੰਬਸ ਦਾ ਬੁੱਤ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਸ ਸੁਪਨੇਸਾਜ਼ ਦਾ ਬੁੱਤ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਭਾਰੀ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਉਠਾਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਬੁੱਤ ਕਹਿੰਦਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ:

"ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਨੇ।"

ਬੈਂਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਜ਼ ਥੜ੍ਹੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਪਿੱਤਲ ਇੰਝ ਲਿਸ਼ਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੋਨਾ ਹੋਵੇ।

ਅਰਧ-ਗੋਲੇ ਵਿਚ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹਟਵੀਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਭਾਰੀ-ਭਰਕਮ ਇਮਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰ ਇੰਝ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਲੋਂ ਭਾਫ਼-ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਪੈਲਰਾਂ ਦੇ ਫਿਰਨ

ਾੀ ਦੱਬੀ ਦੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਦੀ ਛਣਕਾਰ, ਸੀਟੀਆਂ ਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਚੌਕ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਚਮਕਦੇ ਸੂਰਜ ਹੇਠ ਗਰਮ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਾਲਕੋਨੀਆਂ ਉਤੇ ਤੇ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਲਈ ਖੜੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਤਿਓਹਾਰੀ ਕਪੜੇ ਪਾਈ ਫੁੱਲਾਂ ਵਰਗੇ ਬੱਚੇ ਖੜੇ ਸਨ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਸੀਟੀ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇੰਜਣ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਆਇਆ, ਭੀੜ ਵਿਚ ਹਿਲਜੁਲ ਹੋਈ ਤੇ ਕਈ ਫਿੱਸੇ ਹੋਏ ਟੋਪ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਕਾਲੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਡ ਪਏ। ਬੈਂਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਜ਼ ਚੁੱਕੇ, ਤੇ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ, ਸਿਆਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਆਏ, ਭੀੜ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਤੇਜਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਲਗੇ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਚੌੜਾ ਰਾਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

"ਇਹ ਕਿਸ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ ਨੇ?"

"ਪਰਮਾ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ!"

ਪਰਮਾ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਾਲਕ ਝੁਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ, ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲ ਜਨੋਆ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਥੰਭਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਾ-ਤਰਤੀਬ ਜਲੂਸ ਆਉਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ—ਜਿਹੜੇ ਅੱਧ-ਨੰਗੇ, ਆਪਣੇ ਪਾਟੇ-ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ, ਬੁਰਦਾਰ 'ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਾਨਵਰ ਲਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੰਜ ਪੰਜ ਦੀ ਕਤਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ, ਘੱਟੇ-ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਥੱਕੇ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਗੰਭੀਰ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁਸਤ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਬੈਂਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਗੈਰੀਬਾਲਡੀ ਤਰਾਨੇ ਦੀ ਧੁਨ ਵਜਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲਿੱਸੇ ਲਿੱਸੇ, ਭੁੱਖ ਦੇ ਸਤਾਏ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੂੰਹਾਂ ਉਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਟਿਮਟਿਮਾਉਣ ਲਗੀ।

ਭੀੜ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾਂ ਸੁਆਗਤ ਕੰਨ ਬੋਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਝੰਡੇ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਗਏ, ਪਿੱਤਲ

ਦੇ ਬਿਗਲ ਵੱਜ ਉਠੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਬੌਂਦਲ ਗਏ ਤੇ ਚਕਾਚੌਂਦ ਰਹਿ ਗਏ; ਇਸ ਸੁਆਗਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ, ਉਹ ਘੜੀ ਪਲ ਲਈ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਫਿਰ ਇਕਦਮ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਧਿਆਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਝ ਲੰਮੇ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਏ, ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕੋ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਏ, ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਗਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੋ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲੀ:

"Viva Italia!" *

ਨੌਜਵਾਨ ਪਰਮਾ, ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!" ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਗਰਜੀ।

"Evviva Garibaldi!" ** ਬੱਚੇ ਕੂਕੇ। ਸਲੇਟੀ ਫਾਨੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਭੀੜ ਨੂੰ ਚੀਰਦੇ ਹੋਏ ਲੰਘ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਗਏ।

ਹੋਟਲ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਤੋਂ ਚਿੱਟੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰੁਮਾਲ ਫੜਫੜਾਏ, ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਤੇ ਖੁਸ਼, ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੂਕਾਂ ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਭੀੜ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਮੀਂਹ ਵੱਸਣ ਲਗਾ।

ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਜਸ਼ਨੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ, ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧੜਕਣ ਲਗੀ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਲੇਟੀ ਸੰਗਮਰਮਰ ਉਤੇ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੋਖ ਰੰਗ ਦੇ ਧੱਬਿਆਂ ਦੇ ਫੁੱਲ ਖਿੜ ਪਏ।

ਝੰਡੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਟੋਪੀਆਂ ਤੇ ਫੁੱਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਿਰ ਭੀੜ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਉਭਰ ਆਏ, ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਤੇ ਸ਼ੁਭ-ਇਛਾਵਾਂ ਦੇਂਦੇ-ਲੈਂਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਮੈਲੇ ਹੱਥ ਹਿੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਨਿਰੰਤਰ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ:

"Viva il Socialismo! *** "Evviva Italia!"

ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜ ਲਏ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ-ਦਿਸਦੇ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਕੂਕਾਂ ਤੇ ਹਾਸੇ ਦੀ ਗਹਿਮਾ-ਗਹਿਮ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਮਸਾਂ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਔਰਤਾਂ ਭੀੜ ਵਿਚ ਡੁਬਕੀ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜਦੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਉਚੀ ਉਚੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ:

"ਤੂੰ ਦੋ ਲਵੇਂਗੀ, ਅਨੀਤਾ?"

"ਹਾਂ। ਤੇ ਤੂੰ?"

---

* ਇਟਲੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!—**ਸੰਪਾ:**

** ਗੈਰੀਬਾਲਡੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!—**ਸੰਪਾ:**

*** ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!—**ਸੰਪਾ:**

''ਲੰਗੜੀ ਮਾਰਗਰੀਤਾ ਲਈ ਇਕ ਲਿਜਾਣਾ ਨਾ ਭੁਲਣਾ...

ਹਰ ਥਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ-ਭਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਖੁਸ਼ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਸਿਲ੍ਹੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅੱਖਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਹੜਤਾਲੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਏਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ।

''ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਝਿਆ!'' ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਸਿਗਾਰ ਦਬਾਈ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵਰਗੇ ਨੱਕ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੋਲਿਆ।

''ਤੇ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੈ...''

''ਹਾਂ, ਸੌਖਾ ਤੇ ਸਿਆਣਾ।''

ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਸਿਗਾਰ ਹਟਾਇਆ, ਇਸ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਸਵਾਹ ਝਾੜਦਿਆਂ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ। ਫਿਰ ਪਰਮਾ ਤੋਂ ਆਏ ਦੋ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ—ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਉਤੇ ਭਰਾ ਲਗਦੇ ਸਨ—ਨੇੜੇ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੁੰਡੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਟੋਪ ਹੇਠਾਂ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਕਰ ਲਿਆ, ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਫੈਲਾਈਆਂ ਤੇ, ਭਰਾ ਜਦ ਕਿ ਘੂਰੀਆਂ ਵਟਦੇ ਇਕੱਠੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਕਦਮ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕੁੱਕੜ ਵਾਂਗ ਬਾਂਗਾਂ ਦੇਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੁੰਡੇ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੰਗੇ ਤਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰਾਂ ਉਪਰ ਮਾਰਨ ਲਗੇ; ਆਦਮੀ ਉਠਿਆ, ਆਪਣਾ ਟੋਪ ਸਿਧਾ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਝੂਮਦਾ-ਝਾਮਦਾ ਤੁਰ ਪਿਆ, ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਕ ਕੁਬੀ, ਧੌਲੇ ਝਾਟੇ ਵਾਲੀ ਬੁੱਢੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚੁੜੇਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੀ ਤੇ ਹੱਡਲ ਠੋਡੀ ਉਤੇ ਤਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਕੋਲੰਬਸ ਦੇ ਬੁੱਤ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਖੜੀ ਸੀ ਤੇ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਲ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਘਸੀ ਹੋਈ ਸ਼ਾਲ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਪੂੰਝ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਂਵਲੀ ਤੇ ਬਦਸੂਰਤ, ਉਹ ਪੁਰਜੋਸ਼ ਭੀੜ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਾਚਾਰ ਲਗ ਰਹੀ ਸੀ...

ਇਕ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਜਨੋਆ ਦੀ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਠੁਮਕ-ਠੁਮਕ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਤੋਂ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ ਕੋਈ ਸੱਤ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਤੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੱਕ ਆਉਂਦਾ ਸਲੇਟੀ ਟੋਪ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਟੋਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਦੇਂਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਤਿਲਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਮੁੜ

ਆ ਪੈਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਔਰਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਹ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਹੱਸਦੀ ਗਾਉਂਦੀ ਨੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਦੇ ਮਾਰਿਆ, ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਨੇ ਟੋਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਸੁੱਟਿਆ, ਫਿਰ ਟੋਪ ਨੂੰ ਫੜਣ ਲਈ ਉਛਲਿਆ, ਤੇ ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਨਜ਼ਰੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਏ।

ਚਮੜੇ ਦਾ ਐਪਰਨ ਪਾਈ, ਬਲਵਾਨ ਨੰਗੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਆਦਮੀ ਛੇ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ, ਇਕ ਭੂਰੀ ਜਿਹੀ ਚੂਹੀ ਜਿਹੀ, ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਚੁੱਕੀ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਸਮਝਦੀ ਏਂ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ?" ਉਸ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਿਹੜੀ ਅੱਗ ਵਰਗੇ ਲਾਲ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਤੋਂ ਫੜੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। "ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜ ਜਾਏ... ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਥੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਮੰਨਵਾ ਸਕਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂ?"

ਤੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਗੂੰਜਵੇਂ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਬੋਝ ਨੂੰ ਉਪਰ ਨੀਲੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਛਾਲਿਆ, ਤੇ ਕੂਕ ਉਠਿਆ:

"Evviva Parma!" *

ਲੋਕ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਿੰਡ ਗਏ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਧਾੜੇ ਚੁੱਕੀ, ਜਾਂ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਫੜੀ, ਤੇ ਚੌਕ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ; ਸਿਰਫ਼ ਮਧੋਲੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ, ਟਾਫ਼ੀਆਂ ਉਪਰ ਲਪੇਟੇ ਕਾਗਜ਼, ਖੁਸ਼ਦਿਲ ਪਾਂਡੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਟੋਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਾਊ ਬੁੱਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਲੱਭੀ ਸੀ।

ਤੇ ਗਲੀਆਂ-ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀ-ਭਰੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

1911

---

* ਪਰਮਾ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!—**ਸੰਪਾ:**

ਸੁਰੰਗ

ਸ਼ਾਂਤ ਨੀਲੀ ਝੀਲ ਸਦੀਵੀ ਬਰਫ਼ਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਉਚੇ ਉਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਜੜੀ ਪਈ ਹੈ। ਕਾਲੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ੀਦਾਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਤਹਿਆਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੰਢੇ ਤੱਕ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਚਿੱਟੇ ਚਿੱਟੇ ਘਰ, ਜਿਹੜੇ ਇੰਝ ਲਗਦੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਖੰਡ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਣ, ਕੰਢਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਨੇ, ਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਇੰਝ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਗੜੂੰਦ ਹੋਵੇ।

ਸਵੇਰ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਵਲੋਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨੀ ਭਿੰਨੀ ਮਹਿਕ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਅਜੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਹੈ; ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਉਤੇ ਤੇ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਤਿੜਾਂ ਉਤੇ ਅਜੇ ਤ੍ਰੇਲ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੜਕ ਸਲੇਟੀ ਜਿਹੇ ਰਿਬਨ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਚੁੱਪ ਪਹਾੜੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੜਕ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੂਹਾਂਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਖ਼ਮਲ ਵਾਂਗ ਨਰਮ ਲਗੇਗੀ।

ਰੋੜੀ ਦੇ ਢੇਰ ਕੋਲ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਭੰਵਰੇ ਵਰਗਾ ਕਾਲਾ; ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਦਿਆਲਤਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਤਮਗ਼ਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਹਿੰ ਵਰਗੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਟਿਕਾਈ, ਉਹ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਹਬਲੂਤ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਹੇਠਾਂ ਖੜਾ ਹੈ।

''ਇਹ ਤਮਗ਼ਾ, ਸਿਨੋਰ*,'' ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ''ਸਿਮਪਲੋਨ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।''

ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਛਾਤੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਧਾਤ ਦੇ ਚਮਕਦੇ ਟੋਟੇ ਉਤੇ ਮਨੋਹ ਨਾਲ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

''ਹਾਂ, ਹਰ ਕੰਮ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ਼ਕ

---

* ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ।

ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ—ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਝੂਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਲਕਾ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ, ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ!"

ਉਸ ਨੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ; ਫਿਰ ਇਕਦਮ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ, ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਆ ਗਈ।

"ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਡਰ ਵੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਧਰਤੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਮਘੋਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਅੰਦਰ ਧਰਤੀ ਸਾਨੂੰ ਅਗੋਂ ਲੋਹੀ-ਲਾਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਹ ਗਰਮ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ, ਸਿਰ ਭਾਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਪੀੜ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਇਹ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਪੱਥਰ ਵਗਾਹ ਮਾਰਦੀ ਤੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਨੁਹਾ ਛੱਡਦੀ। ਇਹ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ! ਕਦੀ ਕਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਲਿਜਾਇਆਂ, ਪਾਣੀ ਲਾਲ-ਸੂਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਿਉ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਵੇਖ ਲਈਂ, ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ ਡਬੋ ਦੇਵੇਗੀ ਤੇ ਸਾੜ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਹ, ਬੇਸ਼ਕ, ਨਿਰੋਲ ਕਲਪਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ, ਸਾਹ-ਘੁਟਵੇਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੋ, ਜਿਥੇ ਪਾਣੀ ਸੋਗੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪ ਤ੍ਰਿਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਹਾ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਏਨਾ ਅਚੰਭੇ-ਭਰਿਆ ਸੀ, ਸਿਨੋਰ। ਬੱਦਲਾਂ ਤੱਕ ਪੁਜਦੇ ਉਸ ਪਹਾੜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਦਮੀ ਏਨੇ ਬੌਣੇ ਲਗਦੇ ਸਾਂ, ਉਸ ਪਹਾੜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਖਰ ਅਸੀਂ ਛੇਕ ਕਰ ਲਿਆ। ...ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ! ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਮਘੋਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਉਸ ਮਘੋਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਦੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੂਰਜ ਅਫ਼ਸੋਸੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਜਾਈ ਜਾਂਦੇ; ਜੇ ਕਿਤੇ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪਹਾੜ ਦਾ ਉਦਾਸ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਕਿਧਰੇ ਭਾਰੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਤੇ ਧਮਾਕਿਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੁਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਪਾਗਲ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹਾਸੇ ਵਾਂਗ ਲਗਦੀ ਸੀ।"

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਆਪਣੇ ਨੀਲੇ ਜੈਕਟ ਉਤੇ ਬੈਜ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ:

"ਇਨਸਾਨ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ!" ਉਸ ਨੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਬੋਲਣਾ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ। "ਓ, ਸਿਨੋਰ, ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਇਨਸਾਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ! ਤੇ ਯਕੀਨ ਜਾਨਣਾ, ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਇਨਸਾਨ ਆਖ਼ਰ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ! ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

"'ਇਕ ਦੇਸ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ ਤੱਕ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਚੀਰ ਦੇਣਾ,' ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋਗੇ ਕਿ ਮੈਡੋਨਾ* ਸਾਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਏਗੀ!' ਉਹ ਗਲਤ ਸੀ, ਮੈਡੋਨਾ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਤਕੜਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ; ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਫੜ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈਕਚਰ ਝਾੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਗ।

"'ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਬੱਚਿਓ,' ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਵਾਕੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚੰਗਾ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਇਨਸਾਨ ਸੀ, 'ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਬੱਚਿਓ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਵੇਗੀ ਤੇ ਅਜਿੱਤ ਦੀ ਅਜਿੱਤ ਰਹੇਗੀ! ਤੁਸੀਂ ਵੇਖ ਲੈਣਾ: ਅਸੀਂ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦਿਲ ਤੱਕ ਛੇਕ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਛੁਹਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਾੜ ਦੇਵੇਗਾ, ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਛੱਡੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਅੱਗ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਨੇ! ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵਾਹੁਣਾ ਇਕ ਗੱਲ ਏ—ਇਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੰਮਣ-ਪੀੜਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਏ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਡਾ ਧੁਰੋਂ ਮਿਥਿਆ ਫ਼ਰਜ਼ ਏ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ-ਮੱਥੇ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪਹਾੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੇਕ ਕਰ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਹਵਾ ਓਨੀ ਹੀ ਗਰਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਓਨਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹੈ...'

---

* ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਦੀ ਮਾਂ, ਮਰੀਅਮ।—**ਸੰਪਾ:**

ਆਦਮੀ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾਅ ਦੇਣ ਲਗਾ।

''ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਦਾ ਤੇ ਇਹ ਠੀਕ ਵੀ ਸੀ: ਅਸੀਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ, ਗਰਮੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਓਨੇ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਬਿਮਾਰ ਪਈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗਰਮ ਚਸ਼ਮੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਧਾਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਫੁੱਟਦੇ, ਪੱਥਰ ਆਪੇ ਝੜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ, ਤੇ ਲੂਗਾਨੋ ਤੋਂ ਆਏ ਸਾਡੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਹੀ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਈ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਕੜਵਾਹ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਹੂੰਗਦੇ ਤੇ ਤ੍ਰਾਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੱਠ ਉਠਦੇ...

'''ਕਿਉਂ, ਮੈਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ?' ਮੇਰਾ ਪਿਉ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੰਘ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਿਗੜਦੀ ਗਈ।... 'ਮੈਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ?' ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਰਾ ਸਕਦੇ !'

''ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਨੇ ਮੰਜਾ ਮੱਲ ਲਿਆ, ਤੇ ਮੁੜਕੇ ਕਦੀ ਨਾ ਉਠਿਆ। ਉਹ ਤਕੜਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਿਉ, ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਮੌਤ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ, ਹੱਠ ਨਾਲ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਿਕਵੇ ਦੇ, ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਵਾਂਗ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਕੀਮਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

'''ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਐ, ਪਾਓਲੋ,' ਉਹ ਇਕ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ। 'ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖੀਂ, ਤੇ ਘਰ ਚਲਾ ਜਾਈਂ, ਮੈਡੋਨਾ ਤੇਰੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹੋਵੇ!' ਫਿਰ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੁਪ ਕੀਤਾ ਰਿਹਾ, ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਛੱਡੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰੇ ਭਾਰੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ।''

ਉਹ ਉਠ ਖੜੋਤਾ, ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਉਪਰ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਆਕੜ ਭੰਨੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੱਠੇ ਕਿੜ-ਕਿੜ ਕਰਨ ਲਗੇ।

''ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ, ਤੇ ਨੇੜੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਬੋਲਿਆ—ਰੱਬੀ ਸੱਚ, ਸਿਨੋਰ!—'ਪਾਓਲੋ, ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ, ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਜਾਏਗਾ: ਅਸੀਂ ਤੇ ਉਹ, ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸੁਰੰਗ ਬਣਾ ਰਹੇ ਨੇ, ਪਹਾੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਿਲ ਪਵਾਂਗੇ, ਅਸੀਂ ਮਿਲਾਂਗੇ, ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਏ, ਹੈ ਨਾ, ਪਾਓਲੋ?'

ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ।

'ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਏ, ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ! ਆਦਮੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਕੀਨ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਜਿਹੜਾ, ਮੈਡੋਨਾ

ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸਦਕੇ, ਚੰਗੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੈ। ਮੇਰੀ ਤੈਨੂੰ ਇਕੋ ਬੇਨਤੀ ਏ, ਬੇਟੇ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਪਰੇ, ਜੇ ਆਦਮੀ ਪਹਾੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਿਲ ਪੈਣ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਆਈਂ ਤੇ ਕਹੀਂ: ਬਾਪੂ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਲਿਐ! ਮੈਨੂੰ ਆਪੇ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਇਗਾ!'

"ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਪਿਆਰੇ ਸਿਨੋਰ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਚੱਲ ਵਸਿਆ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਦਫ਼ਨਾਉਣਾ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ, ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ।

"ਅਸੀਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਹਫ਼ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਪਹਾੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਿਲੇ। ਉਫ਼, ਇਹ ਪਾਗਲ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦਿਨ ਸੀ, ਸਿਨੋਰ! ਉਹ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਜਿਹੜੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਧਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ, ਸਿਨੋਰ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਅਣਤੋਲਵੇਂ ਭਾਰ ਹੇਠ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਨੂੰ, ਨਿਕਚੂ ਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ, ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਕੁਚਲ ਕੇ ਰਖ ਸਕਦੀ ਸੀ!

"ਕਈ ਦਿਨ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਖੋਖਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰ ਲੰਘਦੇ ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਉਚੀਆਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ; ਤੇ ਜੇਤੂਆਂ ਵਾਲੀ ਵਹਿਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਈ, ਅਸੀਂ ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ ਵਾਂਗ, ਭੂਤਨਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਬਿਨਾਂ ਥਕਾਵਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਿਆਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ। ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਧੁੱਪ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਨਾਚ ਕਰਨ ਵਾਂਗ, ਧਰਮ ਨਾਲ! ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇੰਝ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ, ਇੰਝ ਪਿਆਰੇ ਪਿਆਰੇ ਲਗਣ ਲਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਆਹ, ਜੇ ਕਿਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ, ਜਿਥੇ ਤੁਸੀਂ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਛਛੂੰਦਰ ਵਾਂਗ ਖੁੱਡ ਪੁੱਟ ਰਹੇ ਹੋਵੋ, ਦੂਜੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ, ਕਿੰਨੀ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੀ ਏ!"

ਉਹ ਸਾਰਾ ਲਾਲ-ਸੂਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਆਇਆ, ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੱਡਦਿਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਮਧਮ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰਖੀ:

"ਤੇ ਜਦੋਂ ਆਖ਼ਰ ਵਿਚਲੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਪਰਤ ਢਹਿ ਪਈ ਤੇ ਮਸ਼ਾਲ ਦੀ ਚਮਕਦੀ ਲਾਲ ਲਾਟ ਦਾ ਚਾਨਣ ਮਘੋਰੇ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ

ਸਾਂਵਲੇ ਚਿਹਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਉਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ, ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ—ਓ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰਿਆ ਦਿਨ ਸੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹੀ! ਇਹ ਕੰਮ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਕੰਮ, ਪਵਿਤਰ ਕੰਮ, ਸਿਨੋਰ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਸਾਂ! ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਆਏ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ ਤੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਚੁੰਮਣ ਵਿਚ ਜੋੜ ਲਏ; ਇਹ ਏਨਾ ਆਨੰਦਮਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਸਿਨੋਰ, ਜਿੰਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਰੀਦਾ ਹੈ!

"ਬੇਸ਼ਕ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਕਿ ਮੁਰਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ, ਮੈਂ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਦੀ ਜਾਨ ਮਾਰੀ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਹੇ—ਕਿਉਂ, ਨਹੀਂ?

"ਹਾਂ, ਹਾਂ, ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਗਿਆ, ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪੈਰ ਨਾਲ ਠਕੋਰਿਆ ਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ, ਕਿਹਾ:

"'ਬਾਪੂ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਲਿਐ!' ਮੈਂ ਕਿਹਾ। 'ਅਸੀਂ, ਆਦਮੀ ਜਿੱਤ ਗਏ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਲਿਐ, ਬਾਪੂ!'"

1911

ਗੱਦਾਰ ਦੀ ਮਾਂ

ਮਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬੇਅੰਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ।

ਕਈ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਫੌਲਾਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਨਾਲ ਕੱਸਿਆ ਹੋਵੇ; ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੱਗਾਂ ਬਾਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਲਾਟਾਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਵੱਲ ਇੰਝ ਵੇਖਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਹੋਣ—ਉਹ ਖੋਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਲਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਡਰਾਉਣੀ ਲਿਸ਼ਕ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਸੋਗੀ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ।

ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਵੇਖਦੇ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਤੰਗ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਉਹ ਅੱਗਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਾਲੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਘੁੰਮਦੇ ਵੇਖਦੇ, ਤੇ ਚੰਗੇ ਪਾਲੇ-ਪੋਸੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਹਿਣਕਣਾ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਣਾ ਤੇ ਗਾਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦਾ—ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਹਾਸੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਕਾਵਾਂ ਕੰਨਾਂ ਲਈ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪੁਚਾਉਂਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੰਧਾਂ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਖੇਤ ਮਧੋਲ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਬਗ਼ੀਚੇ ਕੱਟ ਮਾਰੇ ਸਨ—ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਇਸ ਉਤੇ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ।

ਜੰਗ-ਥੱਕੇ, ਅੱਧ-ਭੁੱਖੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦਸਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਉਦਾਸ ਉਦਾਸ ਕਵਾਇਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ; ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੱਰਾਹੁਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਬੁਖ਼ਾਰ ਨਾਲ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਲਕਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਲੋਕ ਮਸਾਂ ਸੁਣੀਂਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਆਪਣੇ ਫ਼ਿਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਤੋੜ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਕੰਨ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਸੁਣਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ: ਕਿਧਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਦਾ ਆ ਰਿਹਾ?

ਰਾਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ; ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਵਿਚ ਕੱਰਾਹਟਾਂ ਤੇ ਚੀਕਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ; ਦੂਰ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਤੋਂ ਨੀਲੀ ਭਾਹ ਮਾਰਦੇ ਕਾਲੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਰੀਂਗਦੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖੈਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਅੱਧ-ਢੱਠੀਆਂ ਫਸੀਲਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ, ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਦੰਦੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਦਾ, ਇਕ ਗੁਆਚੀ ਢਾਲ ਵਾਂਗ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਬ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ।

ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਲੋਕ, ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਤਰਸਦੇ, ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਤੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਝੰਬੇ ਹੋਏ, ਹਰ ਲੰਘਦੇ ਦਿਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦੀ ਆਸ ਢਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਚੰਨ ਵੱਲ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਦੰਦਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਵੱਲ, ਖੱਡਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵੱਲ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਵਾਲੇ ਖ਼ੈਮਿਆਂ ਵੱਲ ਭੈ-ਭੀਤ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ। ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਝਾਕਦੀ ਦਿਸਦੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧੀਰਜ ਬੰਨ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਤੀਆਂ ਬਾਲਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਘੋਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਕਾਲਾ ਚੋਲਾ ਪਾਈ ਇਕ ਔਰਤ ਬਿਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਕੀਤਿਆਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੱਛੀ ਹਿਲਜੁਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ:

ਇਹ ਉਹੀ ਏ?"

"ਹਾਂ, ਉਹੋ!"

ਤੇ ਉਹ ਗੇਟਾਂ ਦੇ ਤਾਕਾਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਜਾਂ ਸਿਰ ਨੀਵੇਂ ਸੁੱਟੀ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ। ਗਸ਼ਤ ਲਾਉਂਦੇ ਦਸਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਂਦੇ:

"ਫਿਰ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਮੋਨਾ ਮਾਰੀਆਨਾ? ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ, ਤੈਨੂੰ, ਹੋ ਸਕਦੈ, ਕੋਈ ਮਾਰ ਦੇਵੇ, ਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।..."

ਉਹ ਸਿਧੀ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਡੀਕਣ ਲਗਦੀ, ਪਰ ਗਸ਼ਤ ਲਾਉਂਦੇ ਦਸਤੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ, ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੱਥ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਜਾਂ ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ; ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਆਦਮੀ ਉਸ ਤੋਂ ਇੰਝ ਕਤਰਾਉਂਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਲਾਸ਼ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ

ਗਲੀਓ–ਗਲੀ ਫਿਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਬੇਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਕਾਲੀ–ਸਿਆਹ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਸਾਕਾਰ–ਰੂਪ ਹੋਵੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ–ਦੁਆਲੇ ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਸੋਗੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ: ਕੱਰਾਹਟਾਂ, ਚੀਕਾਂ, ਦੁਆਵਾਂ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਮੋਝੂਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂਬਾਤਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਜਿੱਤ ਦੀ ਆਸ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਹ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਇਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤੇ ਮਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਸੀ: ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਖ਼ੁਸ਼–ਰਹਿਣਾ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ, ਨਿਰਦਈ ਬੇਟਾ। ਤਾਂ ਵੀ, ਅਜੇ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਮਾਣ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਸੁਗਾਤ ਸਮਝਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਾਕਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪ ਜਨਮੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਜੰਮਿਆ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਣਦਿਸਦੇ ਧਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਡ–ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਉਸਾਰੇ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਬਣਾਈ ਸੀ; ਇਸ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਕਾਂ–ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ ਕਥਾਵਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ–ਉਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਦਿਲ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਤੇ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਪਲੜਿਆਂ ਉਤੇ, ਤਕੜੀ ਵਾਂਗ, ਬੇਟੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਤੋਲਦੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਦਾ, ਕਿਹੜਾ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦਾ।

ਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਲੀਆਂ–ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਤੇ ਕਈ ਲੋਕ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾਣਦਿਆਂ, ਡਰ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੇ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਏਨੀ ਨੇੜੇ ਸੀ; ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਹੀ ਲੈਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਗੱਦਾਰ ਦੀ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚੁਪ–ਚਾਪ ਪਰੇ ਹਟ ਜਾਂਦੇ।

ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕਲਵਾਂਝੇ ਜਿਹੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਲਾਸ਼ ਕੋਲ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਏਨੀ ਅਹਿੱਲ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਮਾਤਮੀ ਚਿਹਰਾ ਉਪਰ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਚੁੱਕੀ

ਉਹ ਦੁਆ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਪਰ ਫਸੀਲ ਉਤੇ ਸੰਤਰੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ ਉਪਰ ਘਸਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੱਦਾਰ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਤੇਰਾ ਪਤੀ ਸੀ?"

"ਨਹੀਂ।"

"ਭਰਾ?"

"ਨਹੀਂ, ਬੇਟਾ। ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਹੋਏ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਅੱਜ ਮਾਰਿਆ ਗਿਐ।"

ਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਉਠਦੀ ਹੋਈ, ਮਾਰੇ ਗਏ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

"ਮੈਡੋਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖਦੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦੀ ਏ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ!"

"ਕਾਹਦੇ ਲਈ?" ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਬੋਲੀ:

"ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਲਈ ਲੜਦਾ ਲੜਦਾ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਡਰ ਸੀ: ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਡਰਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਗ਼ੱਦਾਰੀ ਨਾ ਕਰ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੀਆਨਾ ਦਾ ਬੇਟਾ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਰੱਬ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ, ਲਾਅਨਤ ਪਵੇ ਉਸ ਉਤੇ, ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਕੁੱਖ ਉਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ!"

ਮਾਰੀਆਨਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਢੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਚਲੀ ਗਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰਖਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

"ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਤੁਹਾਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਐ। ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਓ, ਜਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਹਲ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਜੁ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾ ਸਕਾਂ..."

ਉਹ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਬੋਲੇ:

"ਤੂੰ ਇਨਸਾਨ ਏਂ, ਤੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਤੇਰਾ ਦੇਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਮਤੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇਰਾ ਬੇਟਾ ਤੇਰਾ ਏਨਾ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦਾ।"

"ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਬਣ ਗਿਐ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ ਮੈਂ ਹਾਂ।"

ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਲਗੇ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ:

"ਤੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਕੋਈ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਗੁਨਾਹ ਕਰਨ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੈਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਕਸ਼ਟ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਯਰਗ਼ਮਾਲ ਵਜੋਂ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ; ਤੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇਰੀ ਰਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਏ ਕਿ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਚੁਕੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਉਹ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਤੇਰੀ ਸਜ਼ਾ, ਜੇ ਤੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦੀ ਏਂ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਏਂ! ਸਾਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਏ!"

"ਹਾਂ," ਉਹ ਬੋਲੀ। "ਇਹ ਸਚਮੁਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿਆਨਕ ਏ।"

ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਵਾੜ ਖੋਹਲ ਦਿੱਤੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਸੀਲ ਉਪਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤਭੂਮੀ ਉਤੇ ਤੁਰਦੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਚਿਰ ਤਕ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ; ਉਹ ਹੁਣ ਉਸ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਨੁੱਚੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੇ ਡੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੀ, ਟੁੱਟੇ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਲਾਂਭੇ ਕਰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਮਾਵਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨੇ, ਸਿਵਾਏ ਉਹਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਉਹ ਇੰਝ ਤੁਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੋਗ਼ੇ ਹੇਠਾਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕੀਮਤੀ ਪਿਆਲਾ ਫੜਿਆ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਡਰਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਡੁਲ੍ਹ ਨਾ ਜਾਏ; ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਉਤੋਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲ਼ਈ ਉਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਨਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਿੰਦੀ-ਕਲਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ।

ਉਹਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਧ-ਵਿਚਕਾਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਰੁਕ ਗਈ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੋਗ਼ੇ ਦੀ ਟੋਪੀ ਪਿੱਛੇ ਸੁੱਟੀ, ਮੁੜੀ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਤੱਕਦੀ ਰਹੀ। ਤੇ ਦੂਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖੇਮੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੀ ਕਾਲੇ ਆਕਾਰ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖੇ।

ਉਹ ਉਸ ਤੱਕ ਆਏ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲਗੇ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਤੇ ਕਿਥੋਂ ਆਈ ਹੈ।

14 1391

''ਤੁਹਾਡਾ ਸਰਦਾਰ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਹੈ,'' ਉਹ ਬੋਲੀ, ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲਗੇ, ਉਸ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਹੈ; ਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ, ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਉਤੇ ਚੁੱਕੀ, ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾ ਵਿਖਾਉਂਦਿਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ।

ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਵੀ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਆਦਮੀ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਰੇਸ਼ਮ ਤੇ ਮਖ਼ਮਲ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਈ, ਉਹ ਉਥੇ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਮਤੀ ਹੀਰੇ ਜੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ—ਅਮੀਰ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ।

''ਮਾਂ!'' ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਚੁੰਮਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ''ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ ਏਂ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਏਂ, ਤੇ ਭਲਕ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਲਾਅਨਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ!''

''ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੈਂ,'' ਉਸ ਨੇ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ।

ਆਪਣੇ ਮਾਅਰਕਿਆਂ ਨਾਲ ਨਸ਼ਿਆਏ ਹੋਏ ਨੇ, ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਹਲਕਾਏ ਹੋਏ ਨੇ, ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਗ਼ੁਸਤਾਖ਼ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ:

''ਮੈਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਚੰਭਾਜਨਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਸਕਾਂ! ਤੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਛਡ ਛਡਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਾਸ ਵਿਚ ਪੁੜੇ ਹੋਏ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਵੱਲ ਮੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਛਡਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਭਲਕ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੁਣ ਢੀਠ ਮੂਰਖਾਂ ਦੇ ਉਸ ਆਲ੍ਹਣੇ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ!''

''ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਹਰ ਪੱਥਰ ਤੇਰੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਤੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ,'' ਉਹ ਬੋਲੀ।

''ਪੱਥਰ ਗੁੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਆਦਮੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾ ਦੇ ਦੇਣ। ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਿਓ, ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ!''

"ਤੇ, ਲੋਕ?" ਉਸ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਓ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਯਾਦ ਨੇ, ਮਾਂ! ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਯੋਧੇ ਅਮਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ!"

ਉਹ ਬੋਲੀ:

"ਯੋਧਾ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ..."

"ਨਹੀਂ," ਉਸ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ। "ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮਣਾ ਹੁੰਦੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ। ਵੇਖ, ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਰੋਮ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ—ਏਨੀ ਨੇ ਜਾਂ ਰੋਮੂਲ ਨੇ—ਅਲਾਰਿਕ ਤੇ ਦੂਜੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ..."

"ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ," ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ।

ਇਉਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੂਰਜ ਛੁਪ ਨਾ ਗਿਆ; ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਲੀ ਤਕਰੀਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਟੋਕਣਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨ-ਭਰਿਆ ਸਿਰ ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਮਾਂ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਹੈ; ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੌਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜਿਹੜਾ ਹੱਥ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਵਾਂ ਲਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ-ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੇ ਇਹ ਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਠੰਡੀ-ਯੱਖ ਚਮਕ ਨਾਲ ਚੁੰਧਿਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਦਿਲ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਂ ਓਨੀ ਹੀ ਸਿਆਣੀ ਤੇ ਬੇਕਿਰਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਉਹ ਨਿਡਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਵਾਲ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਸਿਰ ਸੁੱਟੀ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤੰਬੂ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਪਾਸੇ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਥਰਕਣ ਤੇ ਇਸ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਦੁਖਦਾਈ ਜੰਮਣ-ਪੀੜਾਂ

ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਪਿਆਸਾ ਸੀ।

ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਮਚੀ ਕਿਰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਫਸੀਲਾਂ ਤੇ ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੂਨ ਵਰਗੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਸੋਗੀ ਲਿਸ਼ਕ ਸੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਹਰ ਫੱਟ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕਿਰਮਚੀ ਰਸ ਚੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਵੇਖਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਕਾਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਮਾਤਮੀ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਪਰ ਸਿਤਾਰੇ ਚਮਕਣ ਲਗੇ।

ਉਸ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਘਰ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਏ, ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗਾਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਕਿਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਧਰ ਨਾ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਏ; ਸੋਗ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੜਾਂਦ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਗਲੀਆਂ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਿਸੇ; ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦਬੀਆਂ ਦਬੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ—ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ, ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ ਖੜਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚਲੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕਾਲੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਲੱਥੇ ਤੇ ਪਰਾਂ ਵਾਲੇ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਫਾਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਪਰ ਝਪਟ ਪਏ।

''ਅਸੀਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਈਏ, ਜੇ ਰਾਤ ਕਾਫ਼ੀ ਕਾਲੀ ਹੋਈ ਤਾਂ। ਮਾਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੁੰਧਿਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਕਈ ਵਾਰ ਐਵੇਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ,'' ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਘੋਖਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

''ਇਧਰ ਆ, ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਧਰ ਦੇ, ਆਰਾਮ ਕਰ, ਯਾਦ ਕਰ ਕਿ ਬੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਤੂੰ ਕਿੰਨਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਤੇ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਸੈਂ, ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹਰ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ...''

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ:

''ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੁਹਰਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਬਣਾਇਆ।''

''ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ?'' ਉਹ ਉਸ ਉਤੇ ਝੁਕਦੀ ਹੋਈ ਪੁੱਛਣ ਲਗੀ।

"ਉਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੇ, ਬੰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਕ ਜਾਂਦੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੀ ਹੋਵੇ।"

"ਤੇ ਤੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ?" ਉਸ ਨੇ ਆਖਰੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮਾਰੇ ਜਾਣ? ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤਕਲੀਫ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਏਨਾ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਵਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਾਂਗਾ।"

"ਤੂੰ ਸੁਹਣਾ ਏਂ, ਪਰ ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਬੰਜਰ," ਉਹ ਹਉਕਾ ਭਰਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ।

"ਹਾਂ ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ..." ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਸਿਰ ਧਰਕੇ ਇੰਝ ਸੌਂ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਸੌਂਦੇ ਨੇ।

ਫਿਰ, ਉਸ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਲਾ ਚੋਗਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਨੇ, ਛੁਰਾ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੋਭ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਇਕੋ ਤੜਫਣੀ ਨਾਲ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ. ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਦਾ ਦਿਲ ਕਿਥੇ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸੇ ਹੋਏ ਸੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਟਦਿਆਂ, ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲੀ:

"ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਲਈ ਜੋ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸਾਂ, ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਮਾਂ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਾਂਗੀ! ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬੇਟਾ ਨਹੀਂ ਜੰਮ ਸਕਦੀ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ।"

ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਗਰਮ ਛੁਰਾ ਉਸ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਖੋਭ ਲਿਆ, ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਠੀਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਖਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਥਾਂ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

1911

ਪੇਪੇ

ਪੇਪੇ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ—ਨਾਜ਼ੁਕ ਜਿਹਾ, ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਕਿਰਲੀ ਵਰਗਾ ਫੁਰਤੀਲਾ; ਟਾਕੀਆਂ ਲਗੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਟੇ ਕਪੜੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਕੜਵੇਂ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਲਟਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੁੱਪ ਤੇ ਮੈਲ ਨਾਲ ਕਲਖਾਈ ਚਮੜੀ ਅਣਗਿਣਤ ਲੰਗਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਘਾਹ ਦੀ ਸੁੱਕੀ ਤਿੜ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਗਰ ਦੀ ਹਲਕੀ ਹਵਾ ਇਧਰ ਉਧਰ ਉਡਾਈ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤਕ ਪੇਪੇ ਟਾਪੂ ਉਤਲੇ ਪੱਥਰਾਂ ਉਤੇ ਛਲਾਂਗਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਘੰਟੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਅਣਥਕ ਮਹੀਨ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਧਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹੋ:

ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਇਟਲੀ,
ਇਹ ਇਟਲੀ ਮੇਰਾ!

ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ: ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਚੰਗੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਮੇਲ੍ਹਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਉੱਗ ਖਲੋਂਦੇ ਨੇ; ਕਿਰਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਊਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸ਼ੂਟ ਵਟਦੀਆਂ ਨੇ; ਜ਼ੈਤੂਨ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਤਰਾਸ਼ੀ ਹੋਈ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚ; ਅੰਗੂਰ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਦੀ ਹਰੀ ਨਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਸਾਗਰ ਦੀ ਤਹਿ ਹੇਠਲੇ ਹਨੇਰੇ ਬਾਗ਼ਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਵਿਚ; ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਭੀੜੀਆਂ, ਵਿੰਗ–ਵਲੇਵੇਂ ਖਾਂਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਏ ਫਿਰਦੇ ਬਦੇਸੀਆਂ ਵਿਚ: ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਫੱਟ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਵਾਲਾ ਮੋਟਾ ਜਰਮਨ; ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿਹੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮਾਨਵ–ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੀ ਦਾ ਰੋਲ ਕਰ ਰਹੇ ਐਕਟਰ ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਉਂਦਾ ਹੈ; ਅਮਰੀਕਨ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਰਗਾ ਲੱਗਣ ਦੀ ਵਿਅਰਥ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਤੇ ਛਣਕਣੇ ਵਾਂਗ ਖੱਪ ਪਾਉਂਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ।

"ਕਿਆ ਚਿਹਰਾ ਹੈ!" ਪੇਪੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ

ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੀਖਣ ਨਜ਼ਰਾਂ ਜਰਮਨ ਉਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਇੰਝ ਫੁੱਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲੂੰ-ਕੰਡੇ ਹੋਏ ਲਗਦੇ ਨੇ। "ਇਹ ਹੈ ਮੂੰਹ, ਮੇਰੇ ਢਿੱਡ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ!"

ਪੇਪੇ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਲੋਕ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਗਲੀਆਂ-ਬਜ਼ਾਰਾਂ, ਚੌਕਾਂ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਢਾਬਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ, ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦੇ, ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, "ਬਲਕਾਨ ਦੇ ਸਲਾਵ ਅਸਾਂ ਦੱਖਣ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕਿਧਰੇ ਨੇੜੇ ਨੇ, ਸਾਡੇ ਚੰਗੇ ਇਤਿਹਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਮਿਤਰਤਾ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਰੇਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ।"

ਦੱਖਣ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ ਤੇ ਪੇਪੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ।

ਕੈਂਚੀ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਉਦਾਸ ਉਦਾਸ, ਪਲਾਂਘਾਂ ਪੁੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੇਪੇ ਕਿਸੇ ਮਰਸੀਏ ਵਰਗਾ ਜਾਂ ਬੱਸ ਸੋਗੀ ਗੀਤ ਵਰਗਾ ਕੁਝ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਯਾਰ ਮੇਰਾ ਹੈ ਚੱਲ ਵਸਿਆ,
ਪਤਨੀ ਮੇਰੀ ਘੋਰ ਉਦਾਸ;
ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਕਿਹੜੀ
ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੈ ਉਹ ਇੰਝ ਨਿਰਾਸ।

ਪੇਪੇ ਦੇ ਹਾਣੀ ਮਗਰ ਮਗਰ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਉਲਟਬਾਜ਼ੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਬਦੇਸੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਚੂਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੰਧ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੇਪੇ ਬਾਰੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਸਿਨੋਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਸਿਓਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ।

"ਕੰਮ ਕਰ, ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਸੋਲਦੋ ਦੇਵਾਂਗੀ," ਉਹ ਕਹਿਣ ਲਗੀ। "ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ..."

ਪੇਪੇ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਟੋਕਰੀ ਉਠਾਈ, ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਰਖੀ ਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸੋਲਦੋ ਲੈਣ ਨਾ ਆਇਆ।

"ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ," ਔਰਤ ਕਹਿਣ ਲਗੀ।

"ਆਹ, ਪਿਆਰੀ ਸਿਨੋਰਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਏਨਾ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ!" ਪੇਪੇ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਭਰਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। "ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਦਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸਨ!"

"ਨਕੋ ਨਕ ਭਰੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ? ਦਸ ਸੇਬ?"

"ਸਿਓ ਨਹੀਂ ਸਿਨੋਰਾ, ਮੁੰਡੇ।"

"ਪਰ ਸਿਓਆਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ?"

"ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੰਡੇ: ਮਾਈਕਲ, ਜੋਵਾਨੀ..."

ਔਰਤ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੇਪੇ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜਿਆ ਤੇ ਝੰਜੋੜਿਆ:

"ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇ, ਸਿਉ ਦੇ ਕੇ ਆਇਆ ਕਿ ਨਹੀਂ?" ਉਹ ਚਿੱਲਾਈ।

"ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੌਕ ਤੱਕ ਲੈ ਗਿਆ, ਸਿਨੋਰਾ! ਜ਼ਰਾ ਸੁਣੋ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਸੇ-ਠੱਠਿਆਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬੇਸ਼ਕ ਮੇਰੀ ਗਧੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਸਿਨੋਰਾ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਖ਼ਾਤਰ, ਤੁਹਾਡੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਸਿਨੋਰਾ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਹਿ ਲਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਮੈਂ ਟੋਕਰੀ ਹੇਠਾਂ ਰਖ ਦਿੱਤੀ ਤੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਚੰਗੀ ਸਿਨੋਰਾ, ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਓ ਮਾਰੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ!"

"ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸੇਬ ਲੈ ਉਡੇ!" ਔਰਤ ਚਿੱਲਾਈ।

ਪੇਪੇ ਨੇ ਸੋਗੀ ਆਹ ਭਰੀ।

"ਓ, ਨਹੀਂ," ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਜਿਹੜੇ ਸਿਓ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਖੁੰਝ ਗਏ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਵੱਜ ਕੇ ਫਿੱਸ ਗਏ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅਸੀਂ ਖਾ ਲਏ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਭਜਾਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲਹ-ਸਫਾਈ ਕਰ ਲਈ..."

ਔਰਤ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੀਕਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਪੇਪੇ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਉਸਤਰਾ-ਫਿਰੇ

ਸਿਰ ਉਤੇ ਲਾਅਨਤਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਚੋਣਵੀਂ ਗਾਲ੍ਹ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਨਾਲ ਚਟਖਾਰਾ ਲਾਉਂਦਾ:

"ਓਹੋ, ਕਿਆ ਸੁਹਣਾ ਕਿਹੈ! ਕਿਆ ਬੋਲੀ ਐ!"

ਤੇ ਜਦੋਂ ਆਖ਼ਰ ਉਸ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਚਲੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਬੋਲਿਆ:

"ਪਰ, ਠੀਕ ਕਹਿਨਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਇੰਝ ਲੋਹੇ-ਲਾਖੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਠੱਗਾਂ ਦੇ ਗੰਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਕਿੰਝ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਫੁੰਡੇ ਸਨ। ਆਹ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਧਰੇ ਵੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ!—ਤੁਸੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਸੋਲਦੋ ਦੇਂਦੇ!"

ਮੂਰਖ ਔਰਤ ਉਸ ਜੇਤੂ ਦੇ ਸਨਿਮਰ ਮਾਣ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੀ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਸੁੰਨ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।

ਪੇਪੇ ਦੀ ਭੈਣ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਡੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਜਿੰਨੀ ਚੁਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਅਮਰੀਕਨ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਜਾ ਲਗੀ। ਉਸ ਦੀ ਦਿੱਖ ਇਕ ਦਮ ਬਦਲ ਗਈ; ਉਹ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਬੀ ਭਾਹ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, ਤੇ ਉਹ ਵਧਣ-ਫੁਲਣ ਲਗ ਪਈ, ਜਿਵੇਂ ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਨਾਖ ਪੱਕੀ ਹੈ।

"ਤੂੰ ਹੁਣ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੀ ਏਂ?" ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਇਕ ਦਿਨ ਪੁੱਛਣ ਲਗਾ।

"ਦੋ ਵਾਰੀ, ਜੇ ਚਾਹਾਂ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਵੀ", ਉਹ ਮਾਣ ਨਾਲ ਬੋਲੀ।

"ਵੇਖੀਂ, ਦੰਦ ਨਾ ਘਸਾ ਲਈਂ," ਪੇਪੇ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

"ਕੀ ਤੇਰਾ ਮਾਲਕ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਏ?" ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਉਹ? ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ—ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਅਮੀਰ!"

"ਮੈਨੂੰ ਉੱਲੂ ਨਾ ਬਣਾ! ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਂਟਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਨੇ?"

"ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।"

"ਦਸ?"

"ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਹੋਣ..."

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਕ ਮੈਨੂੰ ਲਿਆ ਦੇਹ। ਬਹੁਤੀ ਲੰਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਗਰਮ ਹੋਵੇ," ਪੇਪੇ ਬੋਲਿਆ।

''ਕਾਹਦੇ ਲਈ?''

''ਤੂੰ ਵੇਖਦੀ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਪੈਂਟ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਹੋਇਐ!''

ਵੇਖਣਾ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੇਪੇ ਦੀ ਪੈਂਟ ਦਾ ਰਹਿ ਹੀ ਕੀ ਗਿਆ ਸੀ।

''ਹਾਂ,'' ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ, ''ਤੈਨੂੰ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਏ! ਪਰ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਉਹ ਸੋਚੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਏ?''

''ਇਹ ਕਿਉਂ ਸੋਚਦੀ ਏਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਮੂਰਖ ਨੇ!'' ਪੇਪੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ ''ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੈ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਥੋਹੜਾ ਜਿੰਨਾਂ ਲੈ ਲਵੋ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ, ਵੰਡਾਉਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।''

''ਤੂੰ ਤਾਂ ਫਜ਼ੂਲ ਕਰਦੈਂ,'' ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਪੇਪੇ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਲਕੇ-ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦੀ ਪੈਂਟ ਲੈ ਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿਹੜੀ ਪੇਪੇ ਦੇ ਕੱਦ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਲੰਮੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਪੇਪੇ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਸੁਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

''ਮੈਨੂੰ ਚਾਕੂ ਦੇਹ!'' ਉਹ ਬੋਲਿਆ।

ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਨ ਦੀ ਪੈਂਟ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਸੂਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਦਾ ਸਿਟਾ ਇਕ ਬੋਰੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਖੁਲ੍ਹਾ ਫੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਅਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਲ ਦੁਆਲੇ ਪਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਣੀਆਂ ਨਾਲ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਸੁਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪੈਂਟ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਉਹ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਖਦਾਈ ਲਿਬਾਸ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਜੇ ਪੈਂਟ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਟਪਕਦੀ। ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਆਈ ਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਹਦ ਭੈੜੇ ਲਫਜ਼ ਓਨੀ ਹੀ ਭੈੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਮਰੀਕਨ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

ਪੇਪੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ; ਉਹ ਫੁੰਕਾਰੇ ਛਡਦਾ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦਿਲ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਆਹਾਂ ਭਰਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਨਾ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

''ਕੀ ਗੱਲ ਏ?'' ਉਹ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ।

ਜਿਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਪੇਪੇ ਬੋਲ ਉਠਿਆ:

"ਸਿਨੋਰ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਉਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਨੋਰਾ ਨੇ ਪਾਇਆ ਏ, ਦਰਅਸਲ, ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਲੱਗਾ ਏ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੈਂਟ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਏ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਏ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸੋਚ ਰਹੀ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਆਖ਼ਰੀ ਪੈਂਟ ਖੋਹ ਲਈ ਏ, ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਪੈਂਟ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ..."

ਤੇ ਅਮਰੀਕਨ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬੋਲਿਆ:

"ਤੇ ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ, ਨੌਜਵਾਨ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਬੁਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ।"

"ਅੱਛਾ?" ਪੇਪੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ। "ਕਾਹਦੇ ਲਈ?"

"ਤੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਲਿਜਾਣ ਲਈ..."

ਪੇਪੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਰੰਜ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਉਹ ਰੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੰਝੂ ਪੀ ਲਏ ਤੇ ਬੜੇ ਠਾਠ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ:

"ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਸਿਨੋਰ, ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭੇਜਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ, ਤਾਂ—ਠੀਕ ਹੈ! ਪਰ ਮੈਂ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਈ ਪੈਂਟਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋ, ਸਗੋਂ ਤਿੰਨ ਪੈਂਟਾਂ ਵੀ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗਾ; ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਤਿੰਨ ਪੈਂਟਾਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਪਾਉਣੀਆਂ ਅਸੰਭਵ ਨੇ! ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ..."

ਅਮਰੀਕਨ ਖਿੜ-ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਦੀ ਕਦੀ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਵੀ ਮਜ਼ਾਕ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਨੇ।

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਪੇਪੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਾਕਲੇਟ ਦਿੱਤੇ, ਤੇ ਇਕ ਫਰਾਂਕ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੇਪੇ ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ ਚੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਬੋਲਿਆ:

"ਸ਼ੁਕਰੀਆ, ਸਿਨੋਰ! ਸਿੱਕਾ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਅਸਲੀ ਹੈ?"

ਪੇਪੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਉਦੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਚਟਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਦਾ ਨਰੀਖਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਟਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ

ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੰਚਲ ਅੱਖਾਂ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਪਤਲੇ ਪਤਲੇ ਹੱਥ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ, ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਇਕ ਪਾਸੇ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਇਧਰ ਉਧਰ ਹਿੱਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਹਿੱਲਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਣਗੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਉਦੋਂ ਵੀ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਵਿਸਤਾਰੀਆ ਦੀ ਵੇਲ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵੱਲ ਜਿਹੜੇ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਊਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਵਾਇਲਿਨ ਦੀ ਤਾਰ ਵਾਂਗ ਸਿਧਾ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਗਰ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਵਾ ਦੇ ਸਾਹ ਨਾਲ ਹਿਲਦੀਆਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਪੱਤੀਆਂ ਦੀ ਥਰਥਰਾਹਟ ਨੂੰ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਗਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

"ਫਿਓਰੀਨੋ... ਓ... ਫਿਓਰੀਨੋ... ਓ..."

ਤੇ ਦੂਰੋਂ, ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਡਫ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਂਗ, ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਆਹਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਿੱਤਲੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਉਪਰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਪੇਪੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਡਦੀਆਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਦਾ ਹੋਇਆ, ਬੁਲ੍ਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਹਸਦੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਰਸ਼ਕ ਦੀ ਰੰਗਤ ਰਖਦੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਵਸਦੇ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਜੀਵ ਦੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

"ਚੋ!" ਉਹ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਿਰਲੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਤਾੜੀ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੂਕਦਾ ਹੈ।

ਤੇ ਜਦੋਂ ਸਾਗਰ ਏਨਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਚਟਾਨਾਂ ਉਤੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਵਜਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਕਿੰਗਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਪੇਪੇ ਇਕ ਪੱਥਰ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ-ਟਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਲਾਲ ਜਿਹੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਘਾਹ ਵਿਚ ਮੱਛੀਆਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਤਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਝੀਂਗਾ ਮੱਛੀ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਜਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੇਕੜਾ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਰੀਂਗ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਦਿਲਗੀਰ ਆਵਾਜ਼ ਨੀਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਉਪਰ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਵਹਿ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

"ਹੇ ਸਾਗਰ... ਹੇ ਸਾਗਰ..."

ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕ ਪੇਪੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ:

"ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ ਬਣੇਗਾ!"

ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਦਿਆਲੂ ਲੋਕ, ਜਿਹੜੇ ਵਧੇਰੇ ਸੋਝੀ ਰਖਦੇ ਨੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਨੇ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ:

"ਪੇਪੇ ਸਾਡਾ ਕਵੀ ਬਣੇਗਾ..."

ਤੇ ਤਰਖ਼ਾਣ ਪਾਸਕੁਆਲੀਨੋ, ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚਾਂਦੀ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰੋਮਨ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉਤੇ ਉਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਪਾਸਕੁਆਲੀਨੋ ਆਪਣੀ ਹੀ ਰਾਏ ਰਖਦਾ ਹੈ:

"ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ ਹੋਣਗੇ, ਤੇ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣਗੇ!"

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦੇ ਨੇ।

1911

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ

ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਲ ਵਾਲੇ ਸਾਲ '92 ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਸੀ, ਸੂਖੂਮ ਤੇ ਓਚੇਮਚੀਰੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਕੋਦੋਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਦੂਰ ਹੈ। ਚਮਕਦੀ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ–ਭਰੀ ਗੁੜਗੁੜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮਧਮ ਜਿਹੀ ਥਪ–ਥਪ ਸਪਸ਼ਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਪਤਝੜ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ। ਚੈਰੀ ਲਾਰਲ ਦੇ ਪੀਲੇ ਪੱਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਫੁਰਤੀਲੀਆਂ ਸਾਮਨ ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੋਦੋਰ ਦੀ ਝੱਗ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਖਾ ਰਹੇ ਤੇ ਹਿੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰੀ ਮੁਰਗਾਬੀਆਂ ਤੇ ਜਲ–ਕਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੱਛੀਆਂ ਸਮਝ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਥੇ, ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ, ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਜਿਥੇ ਸਾਗਰ ਪਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੀਕ–ਚਿਹਾੜਾ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਉਤਲੇ ਸ਼ਾਹਬਲੂਤ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਜਿਵੇਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਲਮੇ–ਸਿਤਾਰੇ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਪੱਤੇ ਪਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟੇ ਗਏ ਹੱਥਾਂ ਵਾਂਗ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਹਾਰਨਬੀਮ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤਾ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੱਖਣੀਆਂ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਜਾਲ ਵਾਂਗ ਲਟਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫਸਿਆ ਹੋਵੇ, ਪੀਲਾ ਤੇ ਲਾਲ ਪਹਾੜੀ ਚੱਕੀਰਾਹ ਫੁਦਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕੀੜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਾਲੀ ਚੁੰਜ ਨਾਲ ਦਰਖ਼ਤ ਦੀ ਛਿੱਲ ਨੂੰ ਠਕੋਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿ ਦੂਰ ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਆਏ ਪਰਾਹੁਣੇ—ਫੁਰਤੀਲੇ ਪਿੱਦੇ ਤੇ ਗਰਾਟ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਧੂੰ ਵਰਗੇ ਬੱਦਲ ਲਟਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਾਰਸ਼ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹਰੀਆਂ ਢਲਵਾਨਾਂ ਉਤੇ ਰੀਂਗ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਮੁਰਦਾ ਜਿਹੇ ਲਗਦੇ ਬ਼ਾਕਸ–ਵੁਡ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਉਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਜਿਥੇ, ਪੁਰਾਤਨ ਬੀਚ ਤੇ ਲਿੰਡਨ

ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ੀਲਾ ਸ਼ਹਿਦ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਰੋਮ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਪੋਮਪੇ ਦੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੂਰੀ ਲੀਜਨ* ਇਸ ਨਸ਼ੀਲੇ ਸ਼ਹਿਦ ਨਾਲ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਖੜ ਗਈ ਸੀ। ਮਖਿਆਰੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਰਲ ਤੇ ਅਜ਼ੇਲੀਆਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰਾਹ-ਜਾਂਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਝਪਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਲਵਾਸ਼—ਕਣਕ ਦੀ ਪਤਲੀ ਰੋਟੀ—ਉਤੇ ਲਾ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਹਬਲੂਤ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗੁਸੈਲ ਮਖਿਆਰੀਆਂ ਦੇ ਡੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੇਕਦਾ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੋ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਦ ਨਾਲ ਭਰੀ ਚਾਹ ਵਾਲੀ ਬਾਟੀ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਡਬੋਂਦਾ ਤੇ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਪਤਝੜੀ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਅਲਸਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਲੋਲਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਪਤਝੜ ਵਿਚ ਕਾਕੇਸ਼ੀਆ ਬਿਲਕੁਲ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗਿਰਜੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ—ਉਹ ਅਕਸਰ ਹੀ ਮਹਾਂ ਪਾਪੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ; ਸੋਨੇ, ਫਰੋਜ਼ੇ ਤੇ ਜ਼ਮੁਰਦ ਨਾਲ ਜੜਿਆ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਦਰ; ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਸਮਰਕੰਦ ਤੇ ਸ਼ਿਮਾਹਾ ਵਿਚ ਤੁਰਕਮਾਨੀਆਂ ਹਥੀਂ ਰੇਸ਼ਮ ਨਾਲ ਉਣੇ ਸੁਹਣੇ ਤੋਂ ਸੁਹਣੇ ਕਾਲੀਨ ਵਿਛੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਇਥੇ, ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ, ਲੈ ਆਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ:

"ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਲੈ—ਤੇਰੇ ਬੰਦੇ ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਨੇ!"

...ਲੰਮੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਧੌਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਵ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਹਨ, ਮੈਂ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ—ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਬਹੁ-ਰੰਗੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੱਥੀਂ ਖਿਲਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਨਾਲ ਢਕਦੇ ਹੋਏ, ਤੇ ਚਬੂਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਸਜੀਵ ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟਦੇ ਹੋਏ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਰੱਬ-ਨਿਵਾਜਿਆ ਟੁਕੜਾ ਕਿਆਸੋਂ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਕਿਆ ਖੂਬ ਹੈ! ਕਿੰਨੀਆਂ

---

* ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੋਮ ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਤੋਂ ਦਸ ਹੰਜ਼ਾਰ ਤਕ ਦੀ ਨਫ਼ਰੀ ਵਾਲੀ ਫੌਜ।—**ਸੰਪਾ:**

ਅਦਭੁਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹੋ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਸ਼ਾਂਤ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ ਕਿਵੇਂ ਸਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਿੱਠੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਹਬਲ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ! ਯਕੀਨਨ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਵਰਗੀ ਨਫਰਤ ਤੁਹਾਡੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਲਗੀਰੀ ਹਾਬੜੀ ਹੋਈ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਚੂਸਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇੰਝ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੂਰਜ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੜੀ ਅਫਸੋਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ: ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਮਾੜੀ ਚੀਜ਼ ਨਿਕਲੇ ਹਨ...

ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਾਫੀ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਠਾਕ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਹਿ ਲਵੋ, ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

...ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ, ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਾਲੇ ਸਿਰ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂ-ਸ਼ਾਂ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਗੁੜ-ਗੁੜ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮਧਮ ਜਿਹੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ "ਕਾਲ-ਪੀੜਤ" ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸੂਖੂਮ ਵਿਚ ਸੜਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਲੱਭਣ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਓਚੇਮਚੀਰੀ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ—ਉਹ ਓਰੇਲ ਤੋਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤੇ ਕੱਲ ਸ਼ਾਮੀਂ ਸਾਡਾ ਇਕੱਠਾ ਹੀ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਰ ਆਇਆ ਸਾਂ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ, ਤਾਂ ਜੁ ਪਹੁ-ਫੁਟਾਲਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸਾਗਰ ਤੱਟ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਸਕਾਂ।

ਉਹ ਪੰਜ ਜਣੇ ਸਨ—ਚਾਰ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਇਕ ਗਲ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਭਰੀਆਂ ਹਡੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜਵਾਨ ਔਰਤ। ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਢਿੱਡ ਉਤੇ ਨੂੰ ਉਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਸਲੇਟੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਡਰੀ-ਡਰੀ ਜਿਹੀ ਡੇਲੇ ਪਾੜ ਪਾੜ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੀਲੇ ਰੁਮਾਲ ਵਾਲਾ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਝੂਲਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਦਾ ਫੁੱਲ ਝੂਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਸੂਖੂਮ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ—ਉਸ ਨੇ ਫਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾ ਲਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਹੀ ਬਾਰਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ: ਪੁਰਾਣੇ ਚੰਗੇ ਰੂਸੀ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਬਾਰੇ ਏਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇ ਏਨੀਆਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਜ਼ਰੂਰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਹ ਉਦਾਸ ਲੋਕ ਸਨ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਤੋਂ, ਥੱਕੀ-ਹਾਰੀ, ਭੁੱਖੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਨਖੇੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ

ਤੇ ਪਤਝੜੀ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੂੰਝ ਕੇ ਇਸ ਥਾਂ ਲੈ ਆਈ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਅਣਜਾਣੀ ਪਰ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਡਗਮਗਾ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਚਕਾ-ਚੌਂਦ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ. ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਾਲਤਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸ, ਝਮਕਦੀਆਂ, ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਵੇਖਦੇ, ਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਧਮ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ:

"ਆ, ਹਾ, ਕਿਆ ਜ਼ਮੀਨ ਏ!"

"ਇਸ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਹਿਣਾ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ!"

"ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਪਥਰੀਲੀ ਏ।"

"ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਹ ਵਾਹੁਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਬੀਲੀ ਲੋਜੋਕ, ਸੂਖੋਈ ਗੋਨ, ਮੋਕਰੇਨਕੀ—ਆਪਣੀਆਂ ਜਨਮ-ਥਾਵਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਹਰ ਮੁੱਠੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਔਰਤ ਵੀ ਸੀ—ਉੱਚੀ ਲੰਮੀ, ਘੋੜੇ ਵਰਗੇ ਜਬਾੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤੇ ਫੱਟੇ ਵਰਗੀ ਚਪਟੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲੀ, ਤੇ ਮਾਯੂਸ ਜਿਹੀਆਂ, ਕੋਲੇ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਟੀਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹ, ਪੀਲੇ ਰੁਮਾਲ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨਾਲ, ਬਾਰਕ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ, ਗੀਟਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਢੇਰ ਉਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਝੁਕਾ ਕੇ ਤਿੱਖੀ ਜਿਹੀ ਗੱਸੇਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੀ:

ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪਾਰ,
ਹਰੇ ਬੂਟਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ,
ਰੇਤੇ 'ਤੇ, ਚਿੱਟੀ ਚਿੱਟੀ
ਆਪਣੀ ਮੈਂ ਚਾਦਰ ਵਿਛਾਵਾਂ।
ਉਡੀਕਾਂ ਮੈਂ ਫੇਰ
ਢੋਲੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ,
ਤੇ ਆਏ ਨੂੰ ਪੂਜਾਂ
ਨਾਲੇ ਦਿਲ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ।

ਪੀਲੇ ਰੁਮਾਲ ਵਾਲੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਧੌਣ ਸੁਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਇਕਦਮ ਡੂੰਘੀ, ਸੁਸਤ ਮਰਦਾਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹਿਚਕੀਆਂ ਭਰਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੀਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ:

ਆਹ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰਿਆ,
ਆਹ, ਮੇਰੇ ਢੋਲਿਆ,
ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਤੱਕਣਾ ਵੀ
ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ...

ਦੱਖਣੀ ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਸਾਹ-ਘੁਟਵੇਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਂਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉੱਤਰ ਦੀ ਬਰਫ਼ਾਨੀ ਉਜਾੜ ਦੀ, ਤੂਫਾਨ ਦੇ ਚੀਕਣ ਦੀ ਤੇ ਦੂਰ ਬਘਿਆੜਾਂ ਦੇ ਹਵਾਂਕਣ ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਫਿਰ ਟੀਰੀ ਔਰਤ ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਤਰਪਾਲ ਦੇ ਸਟਰੈਚਰ ਉਤੇ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਗਏ। ਉਹ ਇਸ ਉਤੇ ਪਈ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਤੇ ਰੇਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਗੀਤ ਜਾਰੀ ਰਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

...ਪੀਲੇ ਰੁਮਾਲ ਵਾਲੇ ਸਿਰ ਨੇ ਟੁਭੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਹਿਦ ਨੂੰ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਢਕਿਆ, ਆਪਣਾ ਝੋਲਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਉਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ; ਮੇਰੀ ਕੰਡਰੂ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਸੋਟੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਠਕ ਠਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤੰਗ ਜਿਹੇ ਸਲੇਟੀ ਰਾਹ ਉਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਨੀਲਾ ਸਾਗਰ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਦਿੱਖ ਤਰਖਾਣ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਸੱਕ ਹਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਡਦੇ ਹੋਏ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਔਰਤ ਦੇ ਸਾਹ ਵਾਂਗ ਸਿਲ੍ਹੀ, ਨਿੱਘੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਸੀ, ਮਰਸਰ ਕਰਦੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਤੁਰਕ ਫੈਲੂਕਾ*, ਕੰਢੇ ਲੱਗਣ ਲਈ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ, ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਤਿਲਕਦੀ ਸੁਖ਼ੂਮ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਦਬਾਨ ਸੁਖ਼ੂਮ ਦੇ ਉਸ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਇੰਨਜੀਨੀਅਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਸਨ—ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ

* ਬੇੜੀ।

ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਹ "ਚੁੱਪ ਰਹੁ" ਦੀ ਥਾਂ "ਚੂਪ ਰੌਹ" ਤੇ "ਸ਼ਾਇਦ" ਦੀ ਥਾਂ "ਸ਼ੈਂਤ" ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

"ਚੂਪ ਰੌਹ! ਸ਼ੈਂਤ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਲਾਕ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇਂਗਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਥਾਣੇ ਅੰਦਰ ਕਰਾ ਦਿਆਂਗਾ।..."

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਥਾਣੇ ਅੰਦਰ ਕਰਾਉਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਬੜਾ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਬਰ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਡੀਆਂ ਤੱਕ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

...ਤੁਰਨਾ ਸੌਖਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਹਵਾ ਵਿਚ ਤੈਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸੁਖਾਵੇਂ ਖਿਆਲ, ਬਹੁਰੰਗੇ ਜਾਮੇ ਪਾਈ ਯਾਦਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਣ ਲਗੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਨੱਚ ਰਹੇ ਆਕਾਰ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ—ਉਪਰੋਂ ਚਿੱਟੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ, ਹੇਠਾਂ ਡੂੰਘਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ, ਜਿਥੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡੂੰਘਾਨਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਚਾਂਦੀ-ਰੰਗੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਵਾਨੀ ਦੀਆਂ ਉਜਲ ਤੇ ਲੋਚਦਾਰ ਆਸਾਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਤੈਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਸੜਕ ਰੀਂਗਦੀ ਹੋਈ ਸਾਗਰ-ਤੱਟ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੀ ਹੋਈ ਰੇਤ ਦੇ ਉਸ ਟੋਟੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਥਪੇੜੇ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਝਾੜੀਆਂ ਵੀ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਾਹਲੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਨੀਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵੱਲ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਵਧਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ, ਸੜਕ ਦੇ ਰਿਬਨ ਉਤੇ ਝੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਹਵਾ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ—ਬਾਰਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ।

...ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਰਾਹੁਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ—ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਾਹਟ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਝਾੜੀਆਂ ਹਟਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੀਲੇ ਰੁਮਾਲ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਪਈ। ਉਹ ਝੁਕ ਕੇ ਅਖ਼ਰੋਟ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਦੇ ਤਣੇ ਨਾਲ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵਿੰਗਾ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਉਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਢਿਡ ਉਤੇ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਏਨੀ ਭਿਆਨਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੇਟ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ, ਕਰਾਹੁੰਦੀ ਨੇ ਤੇ ਆਪਣੇ

ਪੀਲੇ ਬਘਿਆੜਾਂ ਵਰਗੇ ਦੰਦ ਨੰਗੇ ਕਰਦੀ ਨੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

"ਕੀ ਗੱਲ—ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਾਰਿਐ?" ਮੈਂ ਉਸ ਉਤੇ ਝੁਕਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਧੂੜ ਵਿਚ ਮੱਖੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਮੋੜਦੀ ਹੋਈ ਕੂਕੀ:

"ਚਲਾ ਜਾ... ਬੇਸ਼ਰਮ... ਚਲਾ ਜਾ..."

ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਵੇਖ ਚੁਕਾ ਸਾਂ। ਬੇਸ਼ਕ ਮੈਂ ਡਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ, ਪਰ ਔਰਤ ਨੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ, ਲਮਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਚਿੱਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਾਲ ਹੋਏ ਹੋਏ ਤੇ ਤਣੇ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਵਗਣ ਲਗੇ।

ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਝੋਲਾ, ਕੇਤਲੀ ਤੇ ਬਾਟੀ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਭਾਰ ਸਿੱਧੀ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡੇ ਮੋੜਨ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਮਾਰਿਆ, ਮੁੜੀ ਤੇ ਚੌਹਾਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਰੀਂਗ ਕੇ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁਸ ਗਈ, ਰਿੱਛਣੀ ਵਾਂਗ ਗੁਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ: "ਵਹਿਸ਼ੀ! ਸ਼ੈਤਾਨ!"

ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਮੂੰਹ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਚਿੱਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ।

ਜੋਸ਼ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਪਿੱਠ-ਭਾਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਉਤੇ ਨੂੰ ਕੀਤੀਆਂ—ਝਿੱਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

"ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਪਈ ਰਹੁ, ਹੁਣੇ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।"

ਮੈਂ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਕੰਢੇ ਤੱਕ ਗਿਆ, ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ, ਹੱਥ ਧੋਤੇ ਤੇ ਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਔਰਤ ਮਰੋੜੇ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਬਰਚੇ ਦੀ ਛਿੱਲ ਅੱਗ ਵਿਚ ਮਰੋੜੇ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਹੱਥ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਸੁਕੇ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਤਿੜਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਤੁੰਨੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਇੰਝ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹ ਵਹਿਸ਼ੀ ਲਾਲ-ਸੂਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਵਿੰਗੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਤੇ ਡਰਾਉਣੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਮਿੱਟੀ ਡੇਗੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਝਿੱਲੀ

ਫਟ ਗਈ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਿਰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿੰਗਾ ਹੋਇਆ ਕਰਾਹੁੰਦਾ ਮੂੰਹ ਘਾਹ ਨਾਲ ਨਾ ਭਰ ਲਵੇ।...

ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢੀਆਂ—ਉਸ ਨੇ ਪੀਚੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ। ਉਸ ਨੇ ਦਰਦ ਤੇ, ਸ਼ਾਇਦ, ਸ਼ਰਮ ਕਰਕੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਅਥਾਹ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਕੇ...

"ਹਾਏ, ਰੱਬਾ!" ਉਹ ਆਪਣੇ ਨੀਲੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਤੇ ਝੱਗ ਛਡਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਕਦਿਆਂ ਕਰਾਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕਦਮ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਮਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਵਗੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਝੋਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਤੋੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

"ਚਲਾ ਜਾ ਏਥੋਂ, ਚੰਡਾਲ..."

ਉਹ ਮੁੜੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਧੱਕਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

"ਮੂਰਖ ਨਾ ਬਣ! ਜਲਦੀ ਕਰ ਤੇ ਕੰਮ ਮੁਕਾ..."

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਤਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਇੰਝ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅੱਥਰੂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਦੁੱਖ ਨੇ ਮੱਲ ਲਿਆ ਤੇ ਮੇਰਾ ਚਿਲਾਉਣ ਉਤੇ ਜੀ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਚਿੱਲਾ ਹੀ ਪਿਆ:

"ਜਲਦੀ ਕਰ, ਜਲਦੀ!"

ਤੇ ਲਓ—ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਰ-ਬੱਚਾ ਪਿਆ ਸੀ—ਲਾਲ ਸੂਹਾ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਥਰੂ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਧੁੰਦਲਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਾ ਲਾਲ ਤੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ ਨਾਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ, ਪਲਸੇਟੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਚਿੱਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੀਲੀਆਂ ਸਨ, ਅਜੀਬ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਨੱਕ ਉਸ ਦੇ ਲਾਲ ਝੁਰੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਫਿੱਸਿਆ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਫਰਕ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਚਿੱਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ:

"ਇ-ਯਾ-ਆ... ਇ-ਯਾ-ਆ..."

ਉਹ ਏਨਾ ਤਿਲਕਵਾਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਤਿਲਕ ਜਾਏ। ਮੈਂ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ

ਰਿਹਾ ਤੇ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਸਾਂ—ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਏਨਾ ਖਿੜ ਗਿਆ ਸਾਂ! ਤੇ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

"ਨਾੜੂ ਕੱਟ ਦੇ..." ਮਸਾਂ ਸੁਣੀਂਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਮਾਂ ਬੋਲੀ; ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਸਨ, ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਮਕਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੁਰਦੇ ਵਾਂਗ ਭੂਸਲਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਨੀਲੇ ਪਏ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਦੁਹਰਾਇਆ:

"ਆਪਣੇ ਚਾਕੂ ਨਾਲ... ਇਸ ਦਾ ਨਾੜੂ ਕੱਟ ਦੇਹ..."

ਮੇਰਾ ਚਾਕੂ ਬਾਰਕ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੋ ਮੈਂ ਦੰਦ ਨਾਲ ਨਾੜੂ ਟੁੱਕਿਆ। ਬੱਚਾ ਓਰੇਲਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਖਰਜ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਚਿੱਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮਾਂ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਘਲਾਉਂਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤੀ ਜਿਹੀ ਨੀਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਫਿਰ ਜਿਊ ਪਈ ਦਿਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਂਵਲਾ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਘੱਗਰੇ ਹੇਠ ਕੁਝ ਟਟੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੇਬ ਲਭ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਲਹੂ-ਲਿਬੜੇ ਆਪਣੇ ਟੁੱਕੇ ਹੋਏ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

"ਮੇਰੇ ਵਿਚ... ਸਾਹ ਸਤ... ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ... ਜੇਬ ਵਿਚ ਰਤਾ ਕੁ... ਪੱਟੀ ਏ।... ਇਹਦਾ ਨਾੜੂ... ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ।"

ਮੈਂ ਪੱਟੀ ਲਭੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾੜੂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਵਿਚ ਚਮਕ ਆ ਗਈ, ਏਨੀ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਚੁੰਧਿਆ ਦਿੱਤੀਆਂ।

"ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਕੇ ਲੇਟ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨੁਹਾ ਲਿਆਵਾਂ।"

ਉਹ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀ ਨਾਲ ਬੁੜਬੁੜਾਈ:

"ਖਿਆਲ ਨਾਲ... ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨੁਹਾਈਂ... ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ..."

ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਇਸ ਲਾਲ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਨਰਮ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਵੱਟ ਰਿਹਾ ਤੇ ਚਿੱਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ:

"ਇ-ਯਾ-ਆ... ਇ-ਯਾ-ਆ..."

"ਹਾਂ, ਹਾਂ! ਜ਼ਰਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ, ਬੱਚੂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਤੇਰੀ ਸਿਰੀ ਲਾਹ ਲੈਣਗੇ ਮਰੋੜ ਕੇ।"

ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਪਈ ਪਹਿਲੀ ਚੰਚਲ ਲਹਿਰ ਦੀ ਫੁਹਾਰ ਦੀ ਛੁਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਜੋਸ਼ ਭਰੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਉੱਚੀ ਚੀਕ ਮਾਰੀ। ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਥਪਕ ਥਪਕ ਕੇ ਧੋਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ

ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰਨੇ ਤੇ ਚਿਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਲਹਿਰਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

''ਚੀਕ, ਓਰੇਲ-ਵਾਸੀਆ! ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਚੀਕ...''

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਪਈ ਸੀ, ਤੇ ਜਣੇਪੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹ ਟੁੱਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਰਾਹਟ ਤੇ ਆਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਫੁਸਫੁਸਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ:

''ਲਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਦੇ...''

''ਸਾਹ ਲੈ ਜ਼ਰਾ।''

''ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ!''

ਟਟੋਲਦੇ, ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਲਾਊਜ਼ ਖੋਹਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਢਿੱਲੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵੀਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਬਣੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਊਧਮ ਮਚਾਉਂਦੇ ਓਰੇਲਵਾਸੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਘੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝ ਗਿਆ ਤੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ।

''ਹੇ ਪਾਵਨ ਕੰਨਿਆਂ, ਮਾਂ ਮਰੀਅਮ,'' ਕੰਬਦਿਆਂ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਨੂੰ ਝੋਲੇ ਉਤੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਮਾਰਦਿਆਂ, ਮਾਂ ਨੇ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਇਕਦਮ, ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਚੀਕ ਨਾਲ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਖੋਹਲੀਆਂ—ਮਾਤ੍ਰੀਤਵ ਦੀਆਂ ਪਵਿਤਰ, ਅਕਹਿ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਾਂ। ਉਹ ਨੀਲੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ, ਕ੍ਰਿਤੱਗ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀ ਤੇ ਘੁਲਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਬੋਝਲ ਹੱਥ ਨੂੰ ਚੁਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਤੇ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਸਲੀਬ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ।

''ਹੇ ਪਾਵਨ ਕੰਨਿਆਂ, ਮਾਂ ਮਰੀਅਮ, ਤੇਰੀ ਜੈ ਹੋਵੇ...''

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੁਝ ਗਈਆਂ, ਤੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ, ਮਸਾਂ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਇਕਦਮ, ਵਿਹਾਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ, ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ:

''ਮੇਰਾ ਝੋਲਾ ਖੋਹਲੀਂ, ਕਾਕਾ।''

ਮੈਂ ਝੋਲਾ ਖੋਹਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਟਿਕਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਿਲ੍ਹੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਰੰਗਤ ਦੌੜ ਗਈ ਹੋਵੇ।

''ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਇਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾਹ...''

''ਐਵੇਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਲਾ।''

''ਹੱਛਾ, ਹੱਛਾ, ਤੂੰ ਚੱਲ ਜ਼ਰਾ।''

ਮੈਂ ਪਰ੍ਹੇ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਥਕਾਵਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ ਪੰਛੀ ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਸਾਗਰ ਦੀ ਅਨੰਤ ਸ਼ਾਂ–ਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ, ਇਹ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸੁਣੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ...

ਕਿਧਰੇ ਨੇੜੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਝਰਨੇ ਦੀ ਗੁੜ–ਗੁੜ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇੰਝ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਪੀਲੇ ਰੁਮਾਲ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਸਿਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ, ਹੁਣ ਇਹ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

''ਕਿਉਂ, ਕੀ ਗੱਲ? ਤੂੰ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਉੱਠ ਪਈ ਏਂ!''

ਇਕ ਝਾੜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਉਹ ਉਥੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਵਾਹ–ਰੰਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀ ਜਾਨ ਖਿਚ ਲਈ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨੀਲੇ ਟੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ ਤੇ ਸੁਹਲ ਜਿਹੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਬੋਲੀ:

''ਵੇਖ, ਕਿੱਦਾਂ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਐ।...''

ਉਹ ਠੀਕ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਦੂਜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਸੀ ਤਾਂ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਸੀ: ਉਹ ਇਕ ਝਾੜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਪਤਝੜੀ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਉਤੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਰੇਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

''ਤੈਨੂੰ ਲੇਟ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਮਾਂ...''

''ਨਹੀਂ,'' ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ''ਮੈਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਓਥੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਕੀ ਨਾਂ ਲਈਦਾ ਉਹਦਾ...''

''ਓਚੇਮਚੀਰੀ?''

''ਹਾਂ–ਆਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕਿੰਨੇ ਵਰਸਤ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਹੋਣਗੇ।''

''ਕੀ ਸਚਮੁਚ ਤੂੰ ਪੈਦਲ ਜਾਏਂਗੀ?''

''ਪਾਵਨ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗੀ...''

ਸੋ, ਜੇ ਪਾਵਨ ਕੰਨਿਆਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸਾਂ!

ਉਸ ਨੇ ਹੇਠਾਂ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਝੁਰੜਾਏ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿਆਲੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਂਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਜੀਭ ਫੇਰੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਥਪਕੀਆਂ ਲਈਆਂ।

ਮੈਂ ਅੱਗ ਬਾਲੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਪੱਥਰ ਰਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕੇਤਲੀ ਰਖੀ ਜਾ ਸਕੇ।

"ਮੈਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਲਈ ਚਾਹ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗਾ।..."

"ਹਾਂ, ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁੱਕ ਗਿਆ ਲਗਦੈ।..."

"ਤੇਰੇ ਲੋਕੀਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਗਏ?"

"ਉਹ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਗਏ। ਮੈਂ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਪੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ... ਤੇ ਚੰਗਾ ਈ ਹੋਇਆ। ਜ਼ਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ ਜੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ!"

ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਰਕ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਥੁੱਕਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖ਼ੂਨ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦੀ ਜਿਹੀ ਹੋਈ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ।

"ਇਹ ਤੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਬਾਲ ਏ?"

"ਹਾਂ। ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ?"

" ਬੱਸ, ਇਕ ਆਦਮੀ..."

"ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਹੈਂ ਈ। ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਐਂ?"

"ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ..."

"ਝੂਠ ਬੋਲਦੈਂ।"

"ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲਾਂਗਾ?"

ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪਈ। ਫਿਰ ਬੋਲੀ: "ਤੈਨੂੰ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਪਤੈ?"

ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦੀ ਘੜੀ ਆ ਗਈ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਹੋਇਐ," ਮੈਂ ਕਿਹਾ। "ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ—ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ ਕੀ ਹੁੰਦੈ ਇਹ?"

"ਲੈ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਾਦਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਏ। ਉਹ ਪਾਦਰੀ ਬਨਣ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਿਹੈ..."

"ਖ਼ੈਰ ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਕੁਝ ਪਾਣੀ ਲਿਆਵਾਂ।"

ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਝੁਕਾਇਆਂ, ਇਹ ਸੁਨਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹ ਵੀ ਲੈ ਰਿਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ।

''ਮੈਂ ਮੂੰਹ-ਹੱਥ ਧੋ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਏ? ਲੂਣਾ ਤੇ ਕੌੜਾ...''

''ਜਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋ ਲੈ ਇਸ ਨਾਲ—ਇਹ ਬੜਾ ਮਾਫ਼ਕ ਪਾਣੀ ਏ।''

''ਸੱਚ?''

''ਹਾਂ। ਤੇ ਝਰਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਘਾ ਏ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਬਰਫ਼ ਵਰਗੈ।''

''ਜੇ ਤੂੰ ਆਖਦੈਂ ਤਾਂ...''

ਇਕ ਅਬਖ਼ਾਜ਼ੀ*, ਉਂਘਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਿਰ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਸੁੱਟੀ, ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਜੂੰ-ਟੋਰ ਜਾਂਦਾ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸੇਤਾ ਘੋੜਾ, ਤਣੇ ਹੋਏ ਪੱਠਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਕੰਨ ਫੜਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੋਲ ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਾਣੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਥੁਣਕਿਆ। ਸਵਾਰ ਨੇ ਹੁਝਕੇ ਨਾਲ ਸਿਰ ਚੁਕਿਆ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਘਸਿਆ ਹੋਇਆ ਚਰੂ ਦਾ ਟੋਪ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਸਿਰ ਫੇਰ ਹੇਠਾਂ ਕਰ ਲਿਆ।

''ਅਜੀਬ ਲੋਕ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੇ, ਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਡਰਾਉਣੇ ਲਗਦੇ ਨੇ,'' ਓਰੇਲਵਾਸੀ ਔਰਤ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਤੇਜ਼ ਧਾਰ, ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਪਾਰੇ ਵਾਂਗ ਥਰਕਦਾ ਪਾਣੀ ਪੱਥਰਾਂ ਉਪਰੋਂ ਛਾਲਾਂ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਪਤਝੜੀ ਪੱਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤਰਪੁਲੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਦਭੁਤ! ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋਤਾ, ਕੇਤਲੀ ਭਰੀ ਤੇ ਵਾਪਸ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਔਰਤ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਤੱਕਦੀ ਹੋਈ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਰਿੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ।

''ਕੀ ਗੱਲ ਏ?''

ਉਹ ਤ੍ਰਭਕ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਫੱਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੇਠਾਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ।

''ਲਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ, ਮੈਂ ਇਹ ਦਬ ਦੇਵਾਂਗਾ।''

''ਨਾ ਵੇ ਵੀਰਾ! ਇਹ ਤਾਂ ਬਾਨਿਯਾ** ਹੇਠ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ...''

''ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਥੇ ਬਾਨਿਯਾ ਬਨਣ ਵਾਲੈ, ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ!''

---

* ਕੋਹਕਾਫ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ।—**ਸੰਪਾ**:

** ਰੂਸੀ ਹਮਾਮ।—**ਸੰਪਾ**:

"ਤੂੰ ਹਾਸਾ ਕਰਦੈਂ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦੈ! ਜੇ ਕਿਸੇ ਜਨੌਰ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ ਤਾਂ... ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਹੇਠਾਂ ਦਬਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ..."

ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਗਿੱਲੀ ਭਾਰੀ ਗੰਢੜੀ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਧੀਮੀ ਜਿਹੀ, ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੀ:

"ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇਂਗਾ ਨਾ? ਡੂੰਘਾ ਟੋਆ ਪੁੱਟ ਕੇ? ਯਸੂ-ਮਸੀਹ ਦੇ ਵਾਸਤੇ... ਤੇ ਮੇਰੇ ਨੰਨ੍ਹੇ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਬਾਈਂ ਇਹ..."

...ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਗਮਗਾਉਂਦੇ ਕਦਮਾਂ ਤੇ ਫੈਲਾਈਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ ਕੰਢੇ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਘੱਗਰਾ ਲੱਕ ਤੱਕ ਗਿੱਲਾ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਲਾਲ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਦਰੋਂ ਚਾਨਣ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਅੱਗ ਤੱਕ ਲਿਆਂਦਾ, ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ: "ਕਿੰਨੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਲੀ ਤਾਕਤ ਏ!"

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਦ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਤੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਸੋ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ?"

"ਹਾਂ।"

"ਪੀਂਦਾ ਹੋਵੇਂਗਾ?"

"ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਮਾਂ!"

"ਸ਼ੀ-ਸ਼ੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਸਮਝ ਗਈ ਸਾਂ, ਸੁਖ਼ਮ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਖਾਣੇ ਬਾਰੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ..."

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਜੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਦ ਚੂਸਿਆ, ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ ਝਾੜੀ ਹੇਠਾਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਨਵਜਨਮਿਆ ਓਰੇਲਵਾਸੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ।

"ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਊਣੈ," ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਘੋਖਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸੁੱਟਦਿਆਂ ਹਉਕਾ ਲੈਂਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। "ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਤੇਰਾ ਮਕਰੀਆ, ਪਰ ਇਹ ਇਹਦੇ ਲਈ ਚੰਗਾ ਏ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ..."

ਜਦੋਂ ਉਹ ਖਾ ਪੀ ਬੈਠੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਲੀਬ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਇਆ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਾਲ-ਮਤਾ ਸਾਂਭ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਂਘਲਾਉਂਦੀ ਜਿਹੀ ਹੋਈ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਹਿਲਾਉਂਦੀ ਬੈਠੀ ਰਹੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗੱਡੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਫਿਰ ਧੁੰਦਲਾ ਗਈਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ।

"ਤੂੰ ਸਚਮੁਚ ਜਾ ਰਹੀ ਏਂ?"

"ਹਾਂ।"

"ਤੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਏ ਕਿ ਤੂੰ ਏਨੀ ਤਕੜੀ ਹੋ ਗਈ ਏਂ?"

"ਤੇ ਤੂੰ ਪਾਵਨ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ! ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ।"

"ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ..."

ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਬਹਿਸਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੰਨ ਗਈ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਤੁਰ ਪਏ, ਨਾਲੋ ਨਾਲ, ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜੀ।

"ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਠੇਡਾ ਨਾ ਖਾਂਦੀ ਹੋਵਾਂ," ਉਸ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਰਖ ਲਿਆ।

ਰੂਸੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਾਸੀ, ਅਣਜਾਣੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਥਾਣੀਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਿੱਟੇ ਚੱਕਰਾਂ ਦੇ ਫੀਤੇ ਨਾਲ ਜੜਿਆ ਸਾਗਰ ਥਪ-ਥਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਝਾੜੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਕਾਨਾਫੂਸੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਸੂਰਜ ਢਲਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦੇ ਗਏ, ਮਾਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ, ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ, ਸਿਰ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਸੁੱਟਦੀ, ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਸਾਗਰ ਵੱਲ, ਜੰਗਲ ਵੱਲ, ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ, ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ। ਦਰਦ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਧੋਤੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਅਦਭੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਫ਼, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨੀਲੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਚਮਕਦੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਰੁਕੀ ਤੇ ਬੋਲੀ:

"ਉਫ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ! ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ! ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ, ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤਕ, ਉਸ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਨਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਵਧੇ-ਫੂਲੇ, ਮੇਰਾ ਨਨ੍ਹਾ ਪਿਆਰਾ ਬੱਚਾ..."

...ਸਾਗਰ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ...

1912

ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ

...ਤਦ ਕਿਸਮਤ ਨੇ, ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਹੰਢਾਉਣ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਦੁਖਦਾਈ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਸੁਖਦਾਈ ਵੀ।

ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਓਕਾ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਉਤੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਕ. ਦੰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੰਪਤੀ ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ।

ਉਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਦੇ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਗਲੀ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਤਕ ਇਕ ਗੰਦਾ ਚਲ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਪੂਰੀ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਕਦਾ ਸੀ। ਕਾਂ ਤੇ ਕੁੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸੂਰ ਉਸ ਵਿਚ ਲੇਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਅਣਜਾਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫਲੈਟ ਅੰਦਰ ਇਉਂ ਧੁਸ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਈ। ਅਗਲੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਮੋਟਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕੱਦ ਦਰਮਿਆਨਾ, ਸੰਘਣੀ ਕੱਕੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਿਆਲੂ ਤਕਣੀ ਸੀ।

ਆਪਣਾ ਸੂਟ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਰੁਖ਼ੇ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?"

ਮੈਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ:

"ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦੈ!"

ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿਛੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਹਲਕੇ ਜਿਹੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ

ਚਿੱਟੇ ਪੰਛੀ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਇਧਰ ਉਧਰ ਉੱਡ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਫੜਫੜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਕ ਟੁਣਕਵੀਂ, ਚਹਿਕਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ:

''ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਓਦੋਂ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਦੀ-ਸ਼ੁਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਓ...''

ਮੈਂ ਚਿੜ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਉਹੀ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਢੂੰਡ ਰਿਹਾ ਸਾਂ? ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵਰਗੇ ਲਗਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝਾਇਆ।

''ਤੁਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਲਾਰਕ ਨੇ ਭੇਜਿਐ?'' ਬੜੇ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਥਪਥਪਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਪਲ ਕੰਬਿਆ, ਲਾਟੂ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਿਆ ਤੇ ਰੋਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਕੂਕਿਆ:

''ਊਈ, ਓਲਗਾ!''

ਉਸ ਦੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਹਰਕਤ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਉਸ ਅੰਗ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੰਦੀ ਵੱਢ ਖਾਧੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਮੁਨਾਸਬ ਨਹੀਂ ਹੈ,—ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਢਾਕ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੇਠ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਥਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਾਗੇ ਉਹ ਖੜਾ ਸੀ ਉਥੇ ਇਕ ਸੁਡੌਲ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਆ ਖਲੋਤੀ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ।

''ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਜੇ? ਪੁਲੀਸਮੈਨ?''

''ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪੈਂਟ ਹੀ ਏਦਾਂ ਦੀ ਏ,'' ਮੈਂ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਖਿੜ ਖਿੜ ਹੱਸ ਪਈ।

ਇਸ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੀ ਝਲਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਚਿਰੋਕਣੀ ਉਡੀਕ ਸੀ। ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹਾਸੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਸੂਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁਲਸੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪੈਂਟ ਤੇ ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਥਾਂ ਰਸੋਈਏ ਵਾਲੀ ਚਿੱਟੀ ਜੈਕਟ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਬੜੇ ਕੰਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਕੋਟ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਕਾਂ ਨਾਲ ਗਲੇ ਤਕ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਇੰਜ ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਦਾਰੇ ਮੰਗ ਕੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੰਮੇ ਬੂਟ ਤੇ ਇਤਾਲਵੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਵਾਲਾ ਚੌੜਾ ਹੈਟ ਬੜੇ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੂਟ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਧੂਹ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਕੁਰਸੀ ਵੱਲ ਧੱਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖਲੋਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

''ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਅਜੀਬ ਪਹਿਰਾਵਾ ਕਿਉਂ ਪਾਇਆ ਹੋਇਐ?''

"ਕਿਉਂ, ਅਜੀਬ ਕਿਉਂ ਏ?"

"ਤੁਸੀਂ ਖ਼ਫ਼ਾ ਨਾ ਹੋਵੋ," ਉਸ ਨੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

ਕਿੱਡੀ ਅਜੀਬ ਕੁੜੀ ਹੈ—ਉਸ ਨਾਲ ਭਲਾ ਕੌਣ ਖ਼ਫ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਿਗਰਟ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਾਂ ਭਰਾ?"

"ਪਤੀ ਨੇ!" ਮਰਦ ਨੇ ਘਰੋੜ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

"ਕਿਉਂ, ਕਿਵੇਂ ਲੱਗਾ?" ਉਸ ਨੇ ਹੱਸਦੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਮਗਰੋਂ ਆਖਿਆ:

"ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ!"

ਅਸੀਂ ਪੰਜ-ਕੁ ਮਿੰਟ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਅੰਡਾਕਾਰ ਮੁਖੜੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪਿਆਰੇ ਨੈਣਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਰ ਪੰਜ ਘੰਟੇ, ਪੰਜ ਦਿਨ, ਪੰਜ ਸਾਲ ਅਹਿਲ ਬੈਠਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਬੁਲ੍ਹ ਉਪਰਲੇ ਨਾਲੋਂ ਮੋਟਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਕਤਰ ਕੇ ਛੋਟੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਘਣੇ ਭੂਰੇ ਵਾਲ ਸਿਰ ਉਤੇ ਇਕ ਬੁਰਦਾਰ ਟੋਪੀ ਵਾਂਗ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਲਿਟਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹਲਕੀਆਂ ਗੁਲਾਬੀ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਖੇਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣੀਆਂ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਾਗੇ ਚੁਗਾਠ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਤਕ ਨੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਸਾਦਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ; ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਫ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਚਿੱਟਾ ਬਲਾਊਜ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਉਤੇ ਲੇਸ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੱਟੀ, ਬੜੀ ਹੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਸੀਤੀ ਹੋਈ ਸਕਰਟ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਕਿੰਨੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦਾ ਚਾਨਣ ਸੀ! ਅਤੇ—ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਕੀ ਸੀ—ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੱਸਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਉਤੇ ਐਸੀ ਮੁਸਕਾਨ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਡਾਢੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਉਸ ਦਿਲ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੋਵੇ।

"ਹੁਣੇ ਬਾਰਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ," ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਧੂੰ ਦੀ ਇਕ ਬੱਦਲੀ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਖਿਚਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀ: ਨਿਰਮਲ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਚਮਕ

ਰਹੇ ਸਨ। ਤਦ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਪਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉਸ ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਗੁੱਝੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੀ ਓਹਲੇ ਨਾਲ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਪੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹਨਾਂ ਦਿਆਲੂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ ਹੋਣ ਤਕ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਦਾ ਕਾਇਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਇਹ ਕੋਝਾ ਬੰਦਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦਿਆਲੂ ਅੱਖਾਂ ਕਿਸੇ ਪਲੇ ਹੋਏ ਬਿੱਲੇ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦਾ ਪਤੀ ਬਣਨ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਉਤੇ ਤਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਐਸੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਦੇ ਭੋਰੇ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ...

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਓਕਾ ਦੇ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਖੜੀਆ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਢਾਹੇ ਲਾਗੇ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਦਿਨ ਦੁਨੀਆ ਸਿਰਜੀ ਜਾਣ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਾਣਾ ਦਿਨ ਸੀ, ਨਿਰਮਲ ਜਸ਼ਨੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਜੰਗਲੀ ਸਟ੍ਰਾਬੇਰੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਤਾਰੀ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਲੋਕ ਸਨ, ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰ ਦਿੰਦੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਪਤੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਭਾਸਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਵਾਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਮਾਂਝੀ ਸਾਂ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਬੜਾ ਹੀ ਸਾਊਆਂ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬੁੱਢੇ ਗਲੈਡਸਟੋਨ ਬਾਰੇ ਕਈ ਡਾਢੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ, ਮਗਰੋਂ ਵਧੀਆ ਦੁਧ ਦਾ ਇਕ ਜੱਗ ਪੀਤਾ ਤੇ ਝਾੜੀ ਹੇਠਾਂ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਰਕਾਲਾਂ ਹੋਣ ਤਕ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਬੀਬੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਸੁੱਤਾ ਰਿਹਾ।

ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਪਿਕਨਿਕ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਉਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ:

"ਤੁਸੀਂ ਕੇਡੇ ਤਗੜੇ ਹੋ!"

ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਘੰਟਾ-ਘਰ ਢਾਹ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਸੁਆਣੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਉਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਕ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਜਿਹੜਾ ਉਥੋਂ ਸੱਤ ਵਰਸਤ* ਦੂਰ ਸੀ। ਉਹ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਪਲੋਸਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨੈਣ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਡਲ੍ਹਕਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਡਲ੍ਹਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਗੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਔਰਤ ਲਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਏਨਾ ਅਜੀਬ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਜਾਨਵਰ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਹੱਟੇਕੱਟੇ ਗਭਰੂ ਲਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੇ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਏਨੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਬੜੀ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਮੁਟਿਆਰ ਹੀ ਲਗਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਬੇਲੋਸਤੋਕ ਵਿਚ "ਉਤਲੇ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ" ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪੀਟਰਸਬਰਗ ਵਿਚ ਸਿਆਲੀ ਮਹੱਲ ਦੇ ਕੁਮੇਦਾਨ ਦੀ ਮੰਗੇਤਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਕਰਨੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਹੀ ਦਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗਾ ਲੱਛਣ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਬੇਹਦ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਨ-ਮੌਜੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਫਿਰ ਪੈਰਿਸ, ਪੀਟਰਸਬਰਗ, ਵੀਆਨਾ ਦੇ ਤਹਿਖ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਪੜਛੱਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨੀਮ-ਟਪਰੀਵਾਸਾਂ, ਨੀਮ-ਭੁੱਖਿਆਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ—ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਗਲ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਕੱਚੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੱਦੇ ਵਰਗੀ ਚੁਸਤ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚੀ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਸੀ, ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਹਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿਗਰਟਾਂ ਪੀਂਦੀ ਸੀ, ਬੜੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਚਿਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਨਾਟਕ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਸੀਊਣ ਤੇ ਟੋਪੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਚ ਸੀ। ਪਰ ਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

---

* ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। (**ਲੇਖਕ ਦੀ ਟਿਪਣੀ**)

16 1391

"ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਪੰਝਤਰ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਮੌਤਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ," ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਿਧੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਇੱਜ਼ਤ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਿਧੀ ਸ਼ਮੂਲੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਸੀ—ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਨੰਨ੍ਹੀ, ਪਿਆਰੀ ਬੱਚੀ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਉਹ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਅਕਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਕਰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਨੈਣ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਡਲ੍ਹਕਣ ਲਗਦੇ—ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ, ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਣ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ; ਇੰਜ ਸੰਗਾਊ ਬੱਚੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ, ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿੱਡੇ ਮਿਲਾਪੜੇ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਹ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜੇ ਉਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ, ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਕੀਮਤੀ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸੀ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ, ਲਾਂਭਿਓਂ ਵੇਖਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਅਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਣ ਹੁੰਦੀ ਜਿਹੜੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ, ਖੇਡਾਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਕਮਰੇ ਸਨ, ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਸੋਈ ਸੀ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਡਿਉੜੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਾਰੀਆਂ ਗਲੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਦੋ ਬਾਰੀਆਂ ਕੂੜੇ-ਕਰਕਟ ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ। ਇਸ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੋਚੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਲਈ ਤਾਂ ਸਭ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਛਬੀਲੀ ਨਾਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮਹਾਨ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਸ਼ਹਿਰ, ਮੋਲੀਯੇਰ, ਬੋਮਾਰਸ਼ੇ, ਹਿਊਗੋ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ

ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ—ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਤਸਵੀਰ ਤੇ ਫਰੇਮ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਹੋਰ ਅਸੰਗਤੀਆਂ ਸਨ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਔਰਤ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਜਿਵੇਂ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ, ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ, ਉਸ ਲਈ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ।

ਉਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ—ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਬਾਵਰਚਣ ਤੇ ਨੌਕਰਾਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਬਾਰੀਆਂ ਲਾਗੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਮੇਜ਼ ਲਾਗੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪੈਂਸਿਲ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੋਟੋਆਂ ਤੇ ਪੋਰਟ੍ਰੇਟਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਾਂ ਨਕਸ਼ੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਿੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਅੰਕੜਾ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ। ਖੁਲ੍ਹੀ ਬਾਰੀ ਥਾਣੀਂ ਸੜਕ ਦੀ ਧੂੜ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਪੈਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਰਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤਿਲਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਦੋਂ ਬੈਠੀ ਬੈਠੀ ਥੱਕ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਕੁਰਸੀ-ਵਾਲਸ ਨੱਚਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ, ਤੇ ਧੂੜ-ਘੱਟੇ ਵਾਲਾ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਬੜੀ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਸੁਖਰਹਿਣਾ ਤੇ ਆਲਸੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨਾਵਲ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਡਿਊਮਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਪਿਆਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। "ਇਸ ਨਾਲ ਦਿਮਾਗੀ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ," ਉਹ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ "ਨਿਰੋਲ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ" ਤੋਂ ਲੈਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਨੂੰ "ਖ਼ੁਰਾਕ ਪਚਾਉਣਾ" ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ:

"ਚਿੱਥੇ ਹੋਏ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿਅਦੇ ਵਿਚੋਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੈੱਲਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਆਰਾਮ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦੈ।"

ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਰੋਟੀ ਦੇ ਭੋਰੇ ਝਾੜਨੇ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਦਾ ਸੀ, ਕੁਝ-ਕੁ ਮਿੰਟ ਡਿਊਮਾ ਜਾਂ ਕਸਾਵੀਯੇ ਤੇ ਮੋਂਟੇਪੇਂ ਦੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਬੜਾ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਘੰਟੇ ਨਾਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਜਲੀਆਂ, ਨਰਮ ਮੁੱਛਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇੰਜ ਹਿਲਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਦਿਖ ਚੀਜ਼ ਰੀਂਗ

ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਰ ਤਕ ਛੱਤ ਦੀਆਂ ਤਰੇੜਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦਾ:

"ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਕੁਜ਼ਮਾ ਨੇ ਪਾਰਨੇਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ!"

ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕੁਜ਼ਮਾ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ:

"ਤੂੰ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ, ਮਾਇਦਾਨਸਕਾਯਾ ਵੋਲੋਸਤ* ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦੇ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ!"

ਪਰ ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੋਣ ਤਕ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਛੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

"ਸੁਣਦੀ ਏਂ, ਮੈਂ ਕੁਜ਼ਮਾ ਨੂੰ ਨੁਕਰੇ ਲਾ ਦਿੱਤੈ! ਖਸਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ, ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ! ਉਂਜ ਵੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਲੈਡਸਟੋਨ ਦੀ ਪੂਰਬ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ। ਅਜੀਬ ਆਦਮੀ ਏ ਉਹ!"

ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬੀਨੇ, ਰੀਸ਼ੇ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਖ਼ਰਾਬ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਦੋ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

"ਲਿਓਲਯਾ, ਜਦੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੀ ਏਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਥਣਾ ਚਾਹੀਦੈ, ਇੰਝ ਉਹ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਹਜ਼ਮ ਹੋ ਜਾਂਦੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਅਦਾ ਖ਼ੁਰਾਕ ਨੂੰ ਰਸਾਇਣਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਬਦਲ ਸਕਦੈ।"

ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ "ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ" ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਲਿਟਾ ਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ:

"ਇੰਜ, ਜਦੋਂ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਤਿਹਾਏ, ਘੁਮੰਡੀ ਬੋਨਾਪਾਰਟੇ ਨੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ..."

ਉਸ ਦੇ ਲੈਕਚਰ ਸੁਣਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਦੂਹਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਉਹ ਪਤਨੀ

* ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੇਂਦਰ।

ਨਾਲ ਖ਼ਫ਼ਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਏਨਾ ਵਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ। ਬੱਚੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਖੇਡਦੀ ਗੁੱਛਾ-ਮੁੱਛਾ ਹੋ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ। ਬੱਚੀ ਤੇ ਮੈਂ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ ਸਾਂ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਤ੍ਰਿਹਾਏ ਸੱਤਾ-ਹਥਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋਜ਼ੇਫੀਨਾ ਬੋਗਾਰਨੈ ਦੇ ਅਭਾਗੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਬੋਲੇਸਲਾਵ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਬੋਲੇਸਲਾਵ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਸ਼ਕ ਦੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ।

"ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਏ, ਪੇਸ਼ਕੋਵ! ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਬੈਠਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੈ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਖ਼ੁਦ ਹਕੀਕਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ "ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ" ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ..."

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਲਫਜ਼ ਆਉਂਦੇ ਸਨ: ਗੁਡ ਬਾਈ*।"

ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਦੁੱਗਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕਤੂਰੇ ਵਰਗੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯੱਕੜ ਮਾਰਨਾ ਤੇ ਇਹ ਵਿਖਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਰੂਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਟੱਡੀ-ਸਰਕਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਚਲੋ, ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਭੇਦ-ਭਰੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਇੰਜ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਦੁਖਾਂਤ-ਅਭਿਨੇਤਾ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਬੂਨਾਯੇਵ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਪੁਲਸ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਚੱਜੇ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਗ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੂਟ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਹੱਦ ਤਕ ਤੰਗ ਤੇ ਛੋਟਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੋਲੇਸਲਾਵ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਿਰ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਧਰਾ ਜਿਹਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਆਦਮੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਹਜਾਮ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਡੱਬੀਦਾਰ ਤੰਗ ਪਤਲੂਣ, ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਤੰਗ ਕੋਟ ਤੇ ਚੀਕਵੇਂ ਬੂਟ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਬੋਲੇਸਲਾਵ ਮੈਨੂੰ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਕੀਤਾ:

---

* ਅਲਵਿਦਾ। (**ਲੇਖਕ ਦੀ ਟਿਪਣੀ**)

"ਇਹ ਬੰਦਾ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਆਇਐ, ਬੜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ 'ਤੇ। ਇਹ ਕੋਰੋਲੇਨਕੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈ। ਸੋ, ਤੁਸੀਂ ਜਾਓ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਦਿਓ ..."

ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਇਹ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਕੋਰੋਲੇਨਕੋ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਰਮਜੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

"ਨਹੀਂ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਮੀਨੇ ਨਾਲ ਨਾ ਮਿਲਾਓ!"

ਬੋਲੇਸਲਾਵ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਣ ਅਤੇ "ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਕਾਜ਼" ਬਦਲੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋ ਦਿਨ ਤਕ ਕੋਰੋਲੇਨਕੋ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਵਖ ਵਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਰੋਹ ਭਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਕਦੀ ਪਿਆਰ-ਭਰੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਆਖ਼ਰਕਾਰ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਹ ਨਮੂਨੇ ਅੰਗੀਠੀ ਵਿਚ ਸੁਟ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਾਸਕੋ, ਨੀਜ਼ੂਨੀ ਨੋਵਗੋਰੋਦ, ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਡੱਬੀਦਾਰ ਪਤਲੂਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਾਂਡੇਜ਼ੇਨ-ਹਾਰਟਿੰਗ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਐਸਾ ਪਹਿਲਾ ਪੁਲਸ-ਏਜੰਟ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਪਤੀ ਮਾੜਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੁਝ ਕੁਝ ਭਾਵਕ ਅਤੇ ਆਪਣੇ "ਵਿਗਿਆਨਕ ਲਟੇ-ਪਟੇ" ਹੇਠ ਅਜੀਬ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੱਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ:

"ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਗਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕੇ ..."

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਡੂੰਘੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਪੀੜ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਝੁਕ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਆਪਣੀ ਦਿਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਉਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਉਸ ਮੰਦ-ਭਾਗੇ ਘਰ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਹੜਾ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਨਾਲ ਤੂੜਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਲੈ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਧੁਨ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਵਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਦੇ ਸੌਣ ਵਾਲਾ ਪਲੰਘ, ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਸੋਫਾ ਜਿਸ ਉਤੇ ਬੱਚੀ ਸੌਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਜ਼ਾਂ

ਕੁਰਸੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਧੂੜ–ਭਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੀ ਬੇਹੂਦਾ ਝਲਕ ਪੈਂਦੀ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਅਵਾਰਾ ਕੁੱਤੀ ਦੀ ਬੂਥੀ ਵੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀ; ਉਥੇ ਬੈਠਿਆਂ ਸਾਹ ਘੁਟਦਾ ਸੀ, ਬਾਹਰੋਂ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਤਪੀ ਗੰਦਗੀ ਦੀ ਹਵਾੜ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਗੀ ਉਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਔਰਤ ਮੇਜ਼ ਲਾਗੇ ਬੈਠੀ ਕੁਝ ਗੁਣਗਣਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਪੈਂਸਿਲ ਜਾਂ ਕਲਮ ਨਾਲ ਘਿਸਰ ਘਿਸਰ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਮੁਸਕਾਣ–ਭਰੀਆਂ, ਕਾਰਨਫਲਾਵਰ ਵਰਗੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਅੰਨ੍ਹਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਖਿਝ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਉਸ ਉਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

''ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੱਸੋ,'' ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਹੀ ਮਿੰਟਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ:

''ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਦਸ ਰਹੇ ਹੋ!''

ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਲਝ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਹੰਢਾਏ ਗਏ ਕਿਸਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਘਚੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਵੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕੀ ਸਾਂ, ਕੌਣ ਸਾਂ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਮੈਨੂੰ ਡਾਢਾ ਚਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ; ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਲਾਲਤ–ਭਰੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਨੌਬਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਾਵਾਜਬ, ਬੇਮਤਲਬ ਤੇ ਕੂੜਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਵਰਗੀ ਸੂਖਮ ਉਤਸੁਕਤਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਗੁੱਠਾਂ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਚੂੰਢ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਉਤਸੁਕਤਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਜੁਰਮ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰੇਗੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖ਼ਸਲਤ ਨੰਗੀ ਕਰ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਕ ਘਿਰਣਾਮਈ ਮਨੁੱਖ ਲੱਗਾਂਗਾ ਜਿਹੜਾ

ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਘਣੇ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਬਦਹਵਾਸ ਭਿਆਨਕ ਆਦਮੀ ਲੱਗਾਂਗਾ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹੀ ਉਹ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਐਸਾ ਜਾਦੂ ਵੀ ਚਲਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਕਦਮ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਕੱਢ ਦਿਆਂਗਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਮਹਾਨ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਜਗਮਗ ਜਗਮਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਵੇਗੀ।

ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਜਵਾਂ ਵਤੀਰਾ—ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਏਨਾ ਭਰੋਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣ ਗੱਲ ਲਈ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਡਾਢਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੂੰਹਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਤਾਕਤ ਨਿਚੋੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਹਿਲ ਸੁਖਾਲ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਰੀਰਕ ਮੇਲ ਦੀ ਉਸ ਕ੍ਰਿਆ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਕਠੋਰ, ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਆ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗਿਲਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਤਗੜਾ, ਵਿਲਾਸਮਈ ਗਭਰੂ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਨ-ਤਰੰਗ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਉਕਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਰੁਮਾਂਚਕ ਸੁਪਨਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਵੱਸ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅਣਪਛਾਤੀ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਾਲ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ, ਰਹੱਸਮਈ ਅਰਥ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਹਿਲੀ ਜੱਫੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕੋਈ ਮਹਾਨ, ਅਨੰਦਮਈ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਿਆਨਕ ਚੀਜ਼ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਅਨੰਦ ਭੋਗਣ ਮਗਰੋਂ ਇਨਸਾਨ ਦੂਜਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਇਹਨਾਂ ਤਸੱਵਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਹ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਸਹਿਮਤੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਪ ਪੈਦਾ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ:

"ਮੈਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹਾਂ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਲਈ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਤੇ ਧੁੰਦਲੀ ਜਿਹੀ ਯਾਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਲ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਤਮਕ ਉਛਾਲ, ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਧੜਕਣ, ਸਗੋਂ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਪੂਰਵ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਸਾਂ, ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੰਤੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਉਛਾਲ ਇਕ ਨਿਘੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਰੂਹ ਫੂਕੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਲਈ ਅਥਾਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਉਹ ਪੱਲ ਔਰਤ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਉਡੀਕ ਦੀ ਧੜਕਣ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ: ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ। ਔਰਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਸੁਹਣੀ ਚੀਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਮਾਲ-ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਦਾ ਰੱਸਾ ਵੱਜਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪੈਰ ਇਸ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਲਮਕਦਾ ਹੋਇਆ ਗੋਤੇ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਇਕ ਗਾਡੀਵਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਥੋਂ ਕੱਢ ਨਾ ਲਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮੇਰੀ ਚਮੜੀ ਝਰੀਟੋ-ਝਰੀਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੇ ਸੰਘ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸੋ, ਮੈਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਰਫ ਖਾਣੀ ਪਈ।

ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੀ ਬਾਹੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ, ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਛਦਿਆਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਨੰਨ੍ਹੇ ਪਿਆਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਸਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕੀ ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

''ਹਾਂ,'' ਉਸ ਨੇ ਚੌਕੰਨੀ ਮੁਸਕਾਣ ਸੁਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ''ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਹ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਏ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਐ।''

ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਕਲਣ ਮਗਰੋਂ ਧਰਤੀ ਕੰਬ ਉੱਠੀ, ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਦਰਖ਼ਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਝੂਮਦੇ ਹੋਏ ਨੱਚਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਏਡੀ ਅਣਕਿਆਸੀ ਗੱਲ, ਅਚੰਭੇ ਤੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਘਸੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਸ ਕੇ ਜੱਫ਼ੀ ਨਾ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਥਾਣੀਂ ਸਾਬਣ ਦੇ ਬੁਲਬੁਲੇ ਵਾਂਗ ਉਡਦੇ ਜਾਣਾ ਸੀ।

''ਹਿਲੋ ਮੱਤ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ!'' ਉਸ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੁੜ ਸਿਰਹਾਣੇ ਉਤੇ ਰਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ''ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦਿਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂਗੀ! ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਕਮਲੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।''

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ ਅਕਹਿ ਸਨੇਹ ਸੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਆਸਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ-ਭਰੀ ਅੱਗ ਬਾਲ ਗਈ, ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨੇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਕ ਖੱਡ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹਵਾ ਸਰ-ਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਲਾ ਅਸਮਾਨ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਤਲਬ ਦੀਆਂ ਤੇ ਅਕਾਊ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਔਰਤ ਸਾਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚਲੇ ਫ਼ਰਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਚੁਕਣਾ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਅਜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਨਾ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਜ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਪਿਆਰੀ ਔਰਤ ਲਈ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਰ

ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਸਨੇਹ-ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਦਿਲਗੀਰੀ ਵੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੋਈ ਏਨੀਆਂ ਪਿਆਰ-ਭਿਜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਖੱਡ ਦੇ ਜਬਾੜੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜਿਥੇ ਹਵਾ ਨਾਲ ਹਿਲ ਜੁਲ ਰਹੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹਰੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਇਹ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਚੁਕਾਵਾਂਗਾ।

"ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦੈ," ਮੈਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ ਅਖਰੋਟ ਦੀ ਟੁਟੀ ਟਾਹਣੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੋਡੇ ਥਪਥਪਾ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਤੇ, ਬੇਸ਼ਕ, ਮੈਨੂੰ ਬੋਲੇਸਲਾਵ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਐ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਚਿੜਚਿੜਾਪਨ ਆ ਗਿਐ। ਮੈਨੂੰ ਕਲੇਸ਼ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।"

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ, ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੁੱਛ ਤੇ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਛੁਹ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਪਤਲੂਣ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਢਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ, ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਇੰਚ ਲੰਮੀ ਪਿਨ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਕੰਗਾਲ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਕਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ। ਉਸ ਰੱਬ-ਮਾਰੀ ਪਿਨ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਸਿਰਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੇਰੀ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਝਰੀਟੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਬੇਧਿਆਨੀ ਵਰਤ ਬੈਠਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਪਿਨ ਮੇਰੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਖੁਭ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ ਖਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚੋਂ ਖੂਨ ਫ਼ੁਹਾਰੇ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਲੂਣ ਨੂੰ ਲਬੇੜੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੱਛਾ ਬੁਨੈਣ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਬਾਵਰਚੀ ਦੀ ਭੀੜੀ ਜੈਕਟ ਨੇੜੇ ਤਕ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੜਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਚੰਬੜੀ ਲਹੂ-ਲਿਬੜੀ ਪਤਲੂਣ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵਾਂਗਾ?

ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਿਚਲੇ ਬੇਤੁਕੇਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਰੂਪ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਏ ਗੁੱਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਸ ਅਦਾਕਾਰ ਵਾਂਗ ਗੈਰਕੁਦਰਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣਾ ਰੋਲ ਹੀ ਭੁਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ-ਕੁ ਪੱਲ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤੇ ਫਿਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ:

''ਕਿੰਨੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ! ਤੁਸੀਂ ਇਕਦਮ ਬਦਲ ਗਏ ਜੇ!''

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਇੰਜ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਰੁਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

''ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਐ, ਬਾਰਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਏ!''

''ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ।''

''ਕਿਉਂ?''

ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸਾਂ।

''ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਹੋ?'' ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

''ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹਾਂ।''

''ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ,'' ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਖੜੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰ ਮੈਂ? ਮੈਂ ਖੜਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤੇ ਨਿੱਘੀ ਛੱਪੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਖ਼ੂਨ ਕਿਸੇ ਨਾਲੇ ਵਾਂਗ ਕਲ ਕਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਔਰਤ ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਲਵੇਗੀ ਤੇ ਪੁੱਛੇਗੀ:

''ਇਹ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਏ?''

''ਚਲੀ ਜਾ!'' ਮੈਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਅਰਜੋਈ ਕੀਤੀ।

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਹਰ-ਭਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਤੇ ਖੱਡ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਡੌਲ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨਾਜ਼ਕ ਬਦਨ ਦੇ ਅਕਾਰ ਨੂੰ ਤਦ ਤਕ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਸੱਟ ਖਾ ਕੇ ਭੁੰਜੇ ਹੀ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ ਅਭਾਗਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਤੇ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਧੜੀ ਧੜੀ ਦੇ ਗਲੇਡੂ ਵਹਾਏ, ਭਾਵਕ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਲਾਲਾਂ ਵਗਾਈਆਂ, ਕਈ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਆਖੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਅਥਰੂਆਂ ਤੇ ਲਾਲਾਂ ਦੇ ਚਿਪਚਿਪੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ।

''ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਏਨਾ ਬੇਸਹਾਰਾ ਏ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਏਨੇ ਤਗੜੇ ਹੋ!'' ਅੱਖਾਂ

ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਭਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ। "ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਏ: 'ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈਓਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਬਿਨਾਂ ਫੁੱਲ...'"

ਛੋਟੀਆਂ ਲੱਤਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਵਰਗੇ ਚਿੱਤੜ ਤੇ ਹਦਵਾਣੇ ਵਰਗੇ ਗੋਲ ਢਿੱਡ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਣ ਉਤੇ ਮੇਰਾ ਹਾਸਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੱਖੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਔਰਤ ਨੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

"ਹਾਂ, ਉਹਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਏ, ਪਰ ਉਹ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਏ!"

"ਮੈਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹਾਂ।"

"ਓ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਨ ਹੋ, ਤਗੜੇ ਹੋ!"

ਉਸ ਪੱਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਸਾਂ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ, ਇਸ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਤਗੜੇ ਲੋਕ ਓਦੋਂ ਕਿੰਨੀ ਦੁਖਦਾਈ ਹੱਦ ਤਕ ਬੇਸਹਾਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੰਜਰ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਜਾਈਂ ਗੁਆਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਫ਼ਨਾਹ ਹੋ ਜਾਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁਝ ਬੀਮਾਰ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਲਗਭਗ ਪਾਗ਼ਲਾਂ ਵਰਗੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਦੋ ਸਾਲ ਰੂਸ ਦੇ ਰਾਹ ਮਾਪਦਾ ਚਾਪਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਵੋਲਗਾ ਦਰਿਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ, ਦੋਨ, ਯੂਕਰੇਨ, ਕਰੀਮੀਆ, ਕੋਹਕਾਫ਼ ਗਾਹ ਮਾਰੇ, ਅਣਗਿਣਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ, ਕਈ ਮਾਅਰਕੇ ਮਾਰਨੇ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਰੁਖਾਪਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਗੁੱਸੇਖ਼ੋਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪਿਆਰੀ ਔਰਤ ਦੀ ਯਾਦ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ।

ਤੇ ਜਦੋਂ, ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਮਗਰੋਂ, ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਤਿਫ਼ਲਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਪਰਤ ਆਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਣ ਉਤੇ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਮੈਂ, ਤੇਈ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਤਗੜਾ ਗਭਰੂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਵਾਕਿਫ਼ੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਹੱਥ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੁਹਣੀ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗੀ; ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਗਾ ਉਹੋ ਜਿਸਮ, ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਹੋ ਕੋਮਲ ਲਾਲੀ, ਕਾਰਨਫਲਾਵਰ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹੋ ਨਿੱਘਾ ਖ਼ੁਮਾਰ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਹਿਰਨੀ ਵਰਗੀ ਚੁਲਬੁਲੀ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਧੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਝੱਖੜ ਝੁਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਬੱਦਲ ਗਰਜ ਰਹੇ ਸਨ, ਬਿਜਲੀ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੂਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੜਕ ਉਤੇ ਸੰਤ ਦਾਵੀਦ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਵਲੋਂ ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਦਰਿਆ ਵਗਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਸੜਕ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾਈ ਪਲਟਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਚਾਂਘਰਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਾਣੀ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਡਿੱਗਣ–ਢਹਿਣ ਦੀ ਗਰਜ–ਧਮਕ ਨਾਲ ਘਰ ਹਿੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਖੜ–ਖੜ, ਥਰ–ਥਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਮਰਾ ਨੀਲੀ ਲਿਸ਼ਕੋਰ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਗਿੱਲੇ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਬੱਚੀ ਡਰ ਨਾਲ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਦੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਖਿੜਕੀ ਲਾਗੇ ਖੜੇ ਸਾਂ, ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਅਸੀਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ।

''ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਜਦਾ, ਬਰਸਦਾ ਮੇਘ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ,'' ਮੇਰੇ ਲਾਗੇ ਖਲੋਤੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰ ਸਰ ਹੋਈ।

ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਪੁੱਛਿਆ:

''ਹੱਛਾ, ਇਹ ਦਸੋ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਐ?''

''ਨਹੀਂ।''

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਘੁਸਰ–ਮੁਸਰ ਕੀਤਾ:

''ਤੋਬਾ ਤੋਬਾ, ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਬਦਲ ਗਏ ਹੋ! ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਨਸਾਨ।''

ਉਹ ਖਿੜਕੀ ਲਾਗੇ ਪਈ ਡੂੰਘੀ, ਗੱਦੇਦਾਰ ਕੁਰਸੀ ਵਿਚ ਲਹਿ ਗਈ,

ਉਹ ਕੰਬੀ, ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਨਾਲ ਚੁੰਧਿਆਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੇੜੀਆਂ ਤੇ ਫੁਸ ਫੁਸ ਕੀਤਾ:

''ਏਥੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਕੀ ਕਰਨ ਆਏ ਹੋ? ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣਾਓ।''

ਹਾਏ ਓਇ ਰੱਬਾ! ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਨਿੱਕੀ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਸੀ!

ਮੈਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਵਰਤਾਰੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਐਸਾ ਅਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਗੱਲਾਂ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਬੱਸ ਏਨਾ ਕੁ ਫੁਸ ਫੁਸ ਕਰਦੀ ਸੀ:

''ਇਹ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਗੱਲ ਏ।''

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ, ਵਡੇਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਉਸ ਮੁਸਕਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਬੀਤੇ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਥਾਣੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਤੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਚੰਨ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਦਾਤਰੀ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਚੀਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚਕਰਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਭੇਜੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਏਨੀ ਵਾਰੀ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਮੇਰੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ:

> ਓ ਸੁਆਣੀ ਜੀ!
> ਤੁਹਾਡਾ ਇਕ ਮਿਠੜਾ ਬੋਲ ਤੇ ਪਿਆਰੀ ਨਜ਼ਰ ਜੇ ਮਿਲ ਜਾਵੇ
> ਇਸ ਜਾਦੂਗਰ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਮਸਕੀਨ ਦਾਸ ਬਣਾ ਦੇਵੇ
> ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਡੂੰਘਾ,
> ਤੁੱਛਤਾ ਤੇ ਨਿਰਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ
> ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਲੱਭਣ ਦੀ
> ਕਲਾ ਕੀ ਸ਼ੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ!
> ਫੜ ਲਓ, ਖੁਸ਼ਰਹਿਣੇ ਇਸ ਦਾਸ ਨੂੰ!
> ਸੰਭਵ ਹੈ, ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ
> ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦੇਵੇ,—

ਕੀ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿਰਜੀ ਨਹੀਂ
ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਿਣਕਿਆਂ 'ਚੋਂ?

ਓ ਹਾਂ! ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ:
ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਟਾਵੀਆਂ ਤੇ ਤੁੱਛ ਹਨ!
ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਤਦ ਵੀ ਖੂਬ ਖੇਡ–ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ,
ਮਸਲਨ: ਮੈਂ, ਜੋ ਤੁਹਾਡਾ ਮਸਕੀਨ ਸੇਵਕ ਹਾਂ,
ਇਸ ਸੇਵਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੋਈ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ:
ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ!

ਪਰ ਤੁਸੀਂ!
ਚੁਪ ਰਹੋ!
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਖੁੰਢੇ ਕਿੱਲਾਂ ਦਾ
ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲ ਨਾਲ
ਜੋ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਫੁੱਲ ਹੈ
ਜੋ ਸਾਰੇ ਹੀ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਫੁੱਲ ਹੈ।

ਇਸ ਨੂੰ, ਬੇਸ਼ਕ, ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰੰਗੀਲੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ।

ਅਤੇ ਇੰਜ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਮੈਂ ਜੀਊਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਛਬੀਲੇ ਅਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾ ਢਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਲਕੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਮਰਬੰਦ ਦੇ ਫੁੰਮਣਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਹੋਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਨਹੁੰਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਾਇਲਨ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬੜਾ ਹੀ ਹੁਨਰਮੰਦ ਸਾਜ਼ਿੰਦਾ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਮਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਸਤੇ

ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਤਣਾਓ ਨਾਲ ਪੀੜ ਪੀੜ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹੁਣੇ ਹੀ ਟੁਟ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਜਿਹੜੀ ਅਜੇ ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਛਪੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਲੱਗੀ ਸੀ।

ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ:

''ਸੋ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹੋ!''

ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਦੂਰੋਂ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ:

''ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਏ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ ਏਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਝਾਗਣੀਆਂ ਪਈਆਂ?''

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ।

''ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਚੰਗੇ ਹੋ...''

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣ ਲਈ ਤੜਫ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਬੂਝੜਾਂ ਵਾਂਗ ਏਨੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਤੇ ਹੱਥ ਬੇਥਵਿਆਂ ਵਾਂਗ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਬਦਨ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀੜ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਏਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਥਰਥਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਬੁੜਬੁੜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ:

''ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੋ! ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੋ!''

ਉਹ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਹੱਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ? ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਧਿਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਮਰੇ ਦੀ ਇਕ ਨੁਕਰ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੀ ਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਆਖਿਆ:

''ਚਲੋ ਇੰਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ: ਤੁਸੀਂ ਨੀਜ਼ਨੀ ਨੋਵਗੋਰੋਦ ਚਲੇ ਜਾਓ ਤੇ ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੋਚਾਂਗੀ ਤੇ ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਭੇਜਾਂਗੀ...''

ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਇਕ ਵਾਂਗ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਕ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਅੱਗੇ ਪੂਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਇੰਜ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ।

17—1391

ਉਸੇ ਹੀ ਸਿਆਲ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਨੀਜ਼ੁਨੀ ਨੋਵਗੋਰੋਦ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈਆਂ। "ਜਦੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਤਾਂ ਵੀ ਛੋਟੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ," ਸਿਆਣੇ ਇਹ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਰੂਸੀ ਅਖਾਣ ਦਾ ਕਾਇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਅਸੀਂ ਦੋ ਰੂਬਲ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਉਤੇ ਇਕ ਪੂਰੀ ਹਵੇਲੀ ਲੈ ਲਈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਹਮਾਮ ਸੀ। ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਪਤਨੀ ਹਮਾਮ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬੈਠਕ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਏਨੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਨੁੱਕਰਾਂ ਤੇ ਝੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਰਫ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਤੀਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਗਲੀਚਾ ਵੀ ਉਤੇ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਗੰਠੀਏ ਦੀ ਨਾਮੁਰਾਦ ਬੀਮਾਰੀ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬੰਦੇ ਲਈ ਇਹ ਬੜੀ ਹੀ ਗ਼ੈਰਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਬੜੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਸੀ।

ਹਮਾਮ ਕੁਝ ਨਿੱਘਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਥੇ ਸਟੋਵ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲਦਾ ਤਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੜਹਾਂਦ, ਸਾਬਣ ਅਤੇ ਭਾਫ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਹੁਮਕਾਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਚੀਨੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਗੁੱਡੀ ਵਰਗੀ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਚਿੜਚਿੜੀ ਜਿਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਪੀੜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਮਕੜੀਆਂ ਤੇ ਚਿਚੜਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਾਂ ਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਡਰ ਨਾਲ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਰਬੜ ਦੇ ਬੂਟਾਂ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਦੀ ਅਲਖ਼ ਮੁਕਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੁਆਲੇ ਐਲਡਰ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਰਸਭਰੀਆਂ ਦੇ ਝਾੜ ਉੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹਨੇਰਾ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਦਕਿ ਸ਼ਰਾਬੀ ਤੇ ਖ਼ਬਤੀ ਪਾਦਰੀ ਇਹਨਾਂ ਝਾੜਾਂ ਨੂੰ ਪੁਟਣ ਜਾਂ ਕੱਟਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਬੇਸ਼ਕ, ਅਸੀਂ ਵਧੇਰੇ ਆਰਾਮਦਿਹ ਮਕਾਨ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਸਾਂ ਪਰ ਅਸੀਂ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਸਾਂ। ਸੋ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਉਥੋਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਗਿਝ ਜਾਓਗੇ!" ਉਹ ਆਖਦਾ। "ਜੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਮੋੜ ਦਿਓ ਤੇ ਵਗਦੇ ਹੋਵੋ, ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਓ।"

ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ:

''ਇਹ ਆਲਸੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮ ਆ, ਸਾਲਿਟੇਅਰ* ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਬਣਾਇਆ ਘੜਿਆ ਹੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਲੜਨੀ ਆਉਂਦੀ ਆ।''

ਉਹ ਇਕ ਤਗੜਾ ਜੀਵ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਲ ਤੇ ਗੋਲ ਸੀ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਵੀ ਲਾਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗਿਰਜੇ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਸੋਧ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਿੱਖੇ ਨੱਕ ਤੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਦਰਜ਼ਣ ਉਤੇ ਮਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਾਉਣੀ ਵਰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਰਜ਼ਣ ਦੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉਤੋਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਨਾਲ ਅਥਰੂ ਝਾੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਖਦਾ:

''ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਉਹ ਬੜੀ ਲੁੱਚੀ ਰੰਨ ਆ, ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤਣੀ ਫਿਮੀਐਮਾ ਵਰਗੀ ਲਗਦੀ ਆ, ਤਾਹੀਓਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਕਰਦਾਂ!''

ਮੈਂ ''ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਕਥਾਵਾਂ'' ਦੀ ਪੋਥੀ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ, ਪਰ ਇਹ ਨਾਂ ਮੈਂ ਲੱਭ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਸਤਕ ਸਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ:

''ਤੁਸੀਂ, ਬੇਟਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਨਜ਼ਰਏ ਤੋਂ ਵੇਖੋ: ਨਾਸਤਕ ਕੁਝ ਦਰਜਨਾਂ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਆਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰੋੜਾਂ! ਏਦਾਂ ਕਿਉਂ? ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਬਿਨ ਮੀਨ ਨਾ ਰਹਿਸੀ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਗਿਰਜੇ ਬਿਨ ਨਾ ਰਹਿਸੀ। ਠੀਕ ਆ ਨਾ? ਚਲ ਇਸੇ ਗੱਲ ਉਤੇ ਘੁਟ ਘੁਟ ਪੀ ਲਈਏ!''

''ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ, ਗੰਠੀਏ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਾੜੀ ਏ।''

ਮੱਛੀ ਦੇ ਅਚਾਰ ਵਿਚ ਕਾਂਟਾ ਖੁਭਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਲਹਿਰਾਇਆ ਤੇ ਆਖਿਆ:

''ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਨਾਸਤਕ ਹੈਂ!''

ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਨੀਂਦਰਾ ਸਤਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਮੋਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਹਮਾਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈ

---

* ਤਾਸ਼ ਦੀ ਖੇਡ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਆਦਮੀ ਹੀ ਖੇਡਦਾ ਹੈ।

ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮਾਸ ਅਤੇ ਬੱਚੀ ਵਾਸਤੇ ਖਿਡਾਉਣੇ ਅਕਸਰ ਨਹੀਂ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਮੈਂ ਏਨੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਤੇ ਘਿਰਣਾਮਈ ਕੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਕੰਗਾਲੀ ਇਕ ਐਸੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਨਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਤਲੇ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੁਹਲ ਤੇ ਸੁਡੌਲ ਔਰਤ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਜੀਵਨ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਡਾਢਾ ਅਸਹਿ ਸੀ।

ਰਾਤੀਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੁਕਰ ਵਿਚ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਦਰਖ਼ਾਸਤਾਂ, ਅਪੀਲਾਂ ਤੇ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦਿਆਂ ਦੰਦ ਕਰੀਚਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ, ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਬੜੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਵਿਖਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਐਨ ਉਸ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਜਿਹੜੀ ਇਹ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਘਿਨਾਉਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਹਾਲਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਧੇਰੇ ਟਹਿਕਵੀਂ ਤੇ ਹਾਸਾ ਵਧੇਰੇ ਚਹਿਕਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਜਹਾਨੋਂ ਤੁਰ ਗਈਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਪੋਰਟ੍ਰੇਟ ਬਣਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਯੇਜ਼ਦਾਂ* ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਾਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜ਼ੇਮਸਤਵੋ ਨੂੰ ਇਕ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਤਮਗਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਪੋਰਟ੍ਰੇਟ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮਿਲਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ, ਤੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਉਂ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਬੇਹਦ ਫ਼ੈਸ਼ਨਦਾਰ ਪੈਰਿਸੀ ਹੈਟ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਨਾਨਾ ਹੈਟਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਕਲਾ-ਕਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਸਾਉਣੀ ਗੱਲ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪ ਬਣਾਏ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਵੇਖਦੀ ਜਾਚਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਸਦੀ ਹਸਦੀ ਨੂੰ ਹੁੱਥੂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਾਹਕਾਂ ਉਤੇ ਅਜੀਬ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ: ਕੁਕੜੀਆਂ ਲਈ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ

* ਰੂਸ ਵਿਚ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਇਕਾਈ।

ਸਜਾ ਕੇ ਅੜਕ ਮੜਕ ਨਾਲ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਕੇ ਉਹ ਗਲੀਆਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁਮਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਇਕ ਵਕੀਲ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਾਸਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸੇਵਾਦਾਨ ਦੋ ਕਾਪੇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਜੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਮਹਿਮਾਨ ਚਾਹ ਉਤੇ ਨਾ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹਦ ਰੋਚਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਜ਼ਾਰ ਅਲੈਕਸਾਂਦਰ ਦੂਜਾ ਬੇਲੋਸਤੋਕ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਵੇਖਣ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉੱਚੇ ਤਬਕੇ ਦੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਟਾਫ਼ੀਆਂ ਵੰਡਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਟਾਫ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਬ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੁਹਣੀ ਕੁੜੀ ਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਬੇਲੋਵੇਜ਼ੁਸਕਾਯਾ ਪੂਸ਼ਚਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਗ਼ਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪੀਟਰਸਬਰਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦੀ।

ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਰਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਬਾਰੇ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ; ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੈਰਿਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਮੈਕਸਿਮ ਡੂਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚੋਂ, ਜਦਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੈਰਿਸ ਨੂੰ ਮੋਂਮਾਰਟਰ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ, ਲਾਤੀਨੀ ਮਹੱਲੇ ਦੀ ਬੇਕਾਇਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੰਢਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸਰੂਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ੈ ਔਰਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ—ਉਹ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੜੇ ਹੀ ਕਮਾਲ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤੇ ਏਨਾ ਜੀਅ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਹਸਦਿਆਂ ਹਸਦਿਆਂ ਤਿਖ਼ੀ ਪੈਂਸਿਲ ਦੀਆਂ ਛੁਹਾਂ ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਸੁਬਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਜਨਰਲ ਦੀ ਹਸਾਉਣੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦਾ ਮੰਗੇਤਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਗਲੀ ਮੱਝ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਫੁੰਡ ਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂ ਕੋਲੋਂ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਸੀ:

"ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ, ਜ਼ਾਰ ਮਹਾਰਾਜ!"

ਉਹ ਰੂਸੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਿਹਰਬਾਨੀ-ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਣ ਲੁਕੀ

ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਿਰਛਲ ਸਨਕੀਪੁਣੇ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਿੱਲੀ ਵਰਗੀ ਆਪਣੀ ਤਿਖ਼ੀ ਗੁਲਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੜੇ ਸਵਾਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਫੇਰਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਹੁੰਦੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਬਲਦੀ ਪਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬੱਚੀ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਗੁੱਡੀਆਂ-ਪਟੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ:

''ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਡੰਗਿਆ ਰੂਸੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਅਕਾਊ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਏ, ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਸ਼ਣ ਨਾਲ ਗਿਲਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਏ। ਚੱਜ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਿਆਰ ਲਗਭਗ ਧਰਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੈ।''

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਵੱਲ ਮੇਰੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੰਧੇਜ ਤੇ ਸੰਜਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਣਚਾਹੇ ਹੀ ਆ ਗਈ।

ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਇਹ ਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ:

''ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਡੂੰਘੀ ਕੋਮਲਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬੜੇ ਹੀ ਕਮਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਿਆਰ ਇਕ ਕਲਾ ਏ।''

ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ, ਮੱਤਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਡਾਢੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਗਿਆਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੜੀ ਹੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

''ਰੂਸੀਆਂ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਓਨਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਏ ਜਿੰਨਾ ਫਲਾਂ ਤੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਟਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਏ,'' ਇਕ ਵਾਰੀ ਚੰਨ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਬਾਗ ਦੇ ਮੰਡਪ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਟਾਫ਼ੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਓਦੋਂ ਬੜਾ ਅਚੰਭਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ, ਸਾਡੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਰੁਮਾਂਚਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ, ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਸ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤੇ।

''ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ

ਏਦਾਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ?'' ਚੰਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਨੀਲੱਤਣ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਨੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਉਸ ਦਾ ਗੁਲਾਬੀ ਬਦਨ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਦਾਮ ਦੀ ਕੌੜੀ ਤੇ ਮਦਹੋਸ਼ ਕਰਦੀ ਮਹਿਕ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਬੇਧਿਆਨੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

''ਹਾਏ ਮੇਰੇ ਰੱਬਾ!'' ਉਸ ਨੇ ਭੁੜਕੇ ਫਰਸ਼ ਉਤੇ ਉਤਰਦਿਆਂ ਚੀਕ ਮਾਰੀ ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਕਦੀ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਕਦੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਉਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਰਿਸ਼ਮ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਦਨ ਸਾਟਿਨ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕ ਉਠਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਫਰਸ਼ ਦੇ ਫੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਆਵਾਜ਼ ਛੂਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਸਹਿਲਾਈਆਂ ਤੇ ਮਾਂਵਾਂ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ:

''ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ—ਹਾਂ, ਹਾਂ! ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ...''

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਂਹਵਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ:

''ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਹੈ ਨਾ? ਏਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿੰਨੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸੰਗ ਰਹਿ ਕੇ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਯਕੀਨ ਕਰੋ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ! ਮੈਂ ਏਨੀ ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਏਨੇ ਲਾਡ ਨਾਲ, ਏਨੇ ਹਲਕੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਬੜੀ ਹ਼ੀ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ: ਅਸੀਂ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠੇ ਹਾਂ,—ਮੈਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋੜ ਏ, ਮੈਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹਾਂ! ਇਹ ਗ਼ਲਤੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੋਈ ਏ!''

ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਭਖ਼ਦੇ ਰੌਂ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਹ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਵੱਸ ਗਈਆਂ। ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਹੰਝੂ ਭਰ ਕੇ ਦਿਲਗੀਰੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਫਿਰ ਦੁੰਹਰਾਈ:

''ਹਾਏ, ਕਾਸ਼ ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਚਿੜੀ ਹੁੰਦੀ!...''

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਰਾਤ ਬਾਗ ਵਿਚ ਝੱਖੜ ਝੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਐਲਡਰ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਠਕ-ਠਕ ਵੱਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਚਿਮਨੀ ਵਿਚ ਹਵਾ ਹਵਾਂਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਸੀ, ਠੰਡ ਸੀ ਤੇ ਪਾਟਾ ਹੋਇਆ ਦੀਵਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਖੜ-ਖੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਰੂਬਲ ਕਮਾ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਵਧੀਆ ਖਾਣਿਆਂ ਉਤੇ ਬੁਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ: ਅਸੀਂ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ, ਵੋਦਕਾ ਤੇ ਬੀਅਰ ਪੀਂਦੇ, ਪੇਸਟਰੀਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ੇ ਲੈਂਦੇ, ਹਰ ਮੌਜ ਉਡਾਉਂਦੇ। ਮੇਰੀ ਪੈਰਿਸ-ਵਾਸਣ ਦੀ ਭੁੱਖ ਖੂਬ ਚਮਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਖਾਣਾ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਸੀ: ਫਾਫਰੇ ਦੇ ਦਲੀਏ ਤੇ ਬਤਖ਼ ਦੀ ਚਰਬੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਸਿਚੁਗ—(ਗਾਂ ਦਾ ਮਿਅਦਾ), ਮੱਛੀ ਦੀ ਚਰਬੀ ਤੇ ਸ਼ੀਟ-ਫਿਸ਼ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਮੋਸੇ, ਭੇਡੂ ਦੇ ਮਾਸ ਤੇ ਆਲੂਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰਬਾ।

ਉਸ ਨੇ ਦਸਾਂ-ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦੀ "ਭੁਖੇ ਢਿੱਡਾਂ" ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਣਾ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਖਾਣੇ ਦੇ ਸਵਾਦਾਂ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਥਕਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸੀ: ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਖਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਓਨਾ ਮਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੀਆਂ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ।

"ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੋਛੇ ਲੋਕ ਨੇ!" ਮੈਂ 'ਭੁੱਖੇ ਢਿੱਡਾਂ' ਬਾਰੇ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ।

"ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਛਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੰਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ," ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। "ਹਾਇਨੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਏ: 'ਅਸੀਂ ਜੇ ਸਾਰੇ ਕਪੜੇ ਵੀ ਪਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਨੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ!'"

ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਾਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਈ ਹਵਾਲੇ ਯਾਦ ਸਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਤੇ ਓਚਿਤ ਵਰਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਰਦ ਵਾਕਿਫ਼ਾਂ ਨੂੰ "ਝੰਜੋੜਨਾ" ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਬੜਾ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਚੰਚਲ ਸੀ, ਤਿਖ਼ੀ ਬੁੱਧ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਲਚਕੀਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਸ਼ੋਰੀਲੀ ਰੌਣਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉੱਚੇ

ਇਖ਼ਲਾਕ ਵਾਲੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ–ਕੁ ਮਿੰਟ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀ ਕਿ ਅਗਲੇ ਦੇ ਕੰਨ ਭਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਉਹ ਬਨਫ਼ਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧੁੰਦਲਾਪਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਵੱਲ ਇੰਜ ਵੇਖਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬਕਰਾ ਗੋਭੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

"ਚੁੰਬਕੀ ਔਰਤ ਏ!" ਕਿਸੇ ਨੋਟਰੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਅਸਫਲ ਰਾਠ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਦਮੀਤਰੀ ਸਾਮੋਜ਼ਵਾਨੇਤਸ* ਵਰਗੇ ਮੋਹਕੇ ਸਨ ਤੇ ਪਾਦਰੀ ਵਰਗਾ ਢਿੱਡ ਸੀ।

ਯਾਰੋਸਲਾਵਲ ਦੇ ਜਿਮਨੇਜ਼ੀਅਮ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੱਕੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਜਣੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਤੇ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਬੜੀ ਹੀ ਭੱਦੀ ਜਾਪੀ, ਤੇ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਸ ਹਸ ਕੇ ਅਥਰੂ ਆ ਗਏ।

"ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਭੜਕਾਉਂਦੀ ਕਿਉਂ ਏਂ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਇਸ ਵਿਚ ਓਨਾ ਹੀ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ—ਨਖ਼ਰਾ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵੀ ਔਰਤ ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਨਖ਼ਰੇ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ।"

ਉਹ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੁਛਦੀ:

"ਤੈਨੂੰ ਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੈ?"

ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਮੀਨੇ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਖ਼ੁਸ਼ਰਹਿਣਾ ਸਾਂ, ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਹੱਸਣਾ—ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਰਕਸ ਦੇ ਭੰਡਾਂ, ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਦੇ ਹਸੌੜਾਂ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰਾਂ ਦੇ ਕਾਮੇਡੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਨਾਲਾਇਕ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਹਸਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਹਸਾ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡੀਂ ਪੀੜਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

* ਰੂਸੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਮੋਜ਼ਵਾਨੇਤਸ ਦਾ ਅਰਥ ਖੁਦਸਾਖ਼ਤਾ ਹੈ। ਦਮੀਤਰੀ ਸਾਮੋਜ਼ਵਾਨੇਤਸ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਾਰ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

"ਬੱਲੇ ਤੇਰੇ!" ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। "ਤੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਾਮੇਡੀਅਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੈਂ! ਜਾ ਮੰਚ 'ਤੇ, ਚਲਾ ਜਾ!"

ਉਹ ਆਪ ਸ਼ੌਕੀਆ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਥੀਏਟਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸੱਦੇ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

"ਮੈਨੂੰ ਮੰਚ ਉਤੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ, ਪਰ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦੈ।" ਉਹ ਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਚਿਆਰੀ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਫ਼ਲਸਫਾਨਾ ਗੱਲਾਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਕਰਦੈਂ," ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੱਤਾਂ ਦਿੰਦੀ। "ਜੀਵਨ, ਆਪਣੇ ਸਾਰ ਦੇ ਪਖੋਂ, ਬੜਾ ਸਾਦਾ ਤੇ ਰੁੱਖਾ ਏ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਅਰਥ ਲੱਭਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਰੁੱਖੇਪਣ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਣ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।"

ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ "ਦਾਈ ਦਾ ਕੋਰਸ" ਉਸ ਲਈ ਅੰਜੀਲ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਦਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੋਥੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੱਕੀ ਬੱਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਸਿਧੜ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਇੱਟ ਆ ਵੱਜੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਗੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਤਰਸ ਦੇ ਹੰਝੂ ਵਹਾ ਰਹੀ ਸਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹੁਣ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਭਾਵੇਂ ਖ਼ਰਵੀ ਹੀ ਸਹੀ, ਪਰ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਮੀਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਅਫ਼ਸੋਸ ਰੱਬ ਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਏਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਿਗਰਟ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਧੂਆਂ ਹੁੰਦੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰੱਬੀ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਏਨਾ ਸੋਚਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ, ਏਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ!"

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਰਵ-ਖੰਡਨਵਾਦ ਨਾਗਵਾਰ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪੈਰਿਸ ਵਾਲੇ ਦੁਨਿਆਵੀਪੁਣੇ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇੰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਛੋਟੀ, ਸੁਹਲ ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਦੁਖੀ ਦਿਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ

ਫ਼ਨਾਹ ਹੋ ਗਈ ਰੂਹ ਅਤੇ ਭੰਬਲ–ਭੂਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ਸਨ: ਮੈਂ ਬਲਜ਼ਾਕ ਤੇ ਫਲੋਬਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਜਦਕਿ ਉਹ ਪੌਲ ਫੇਵਲ, ਅਕਤਾਵ ਫੇਈਲਿਯੇ, ਪੌਲ ਡੇ ਕੋਕ ਅਤੇ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, "ਮੁਟਿਆਰ ਜੀਰੋ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ" ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਲਾਜਵਾਬ ਲਗਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਦਿਲਚਸਪ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ "ਦੰਡ ਸਾਹਿੰਤਾ" ਦੀ ਕਿਤਾਬ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਡੇ ਸੰਬੰਧ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਸਨ, ਸਾਡੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਘਟ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਕੁਲਹਿਣਾ ਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੱਸ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਖਦਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਘਰ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾਨ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਖ਼ਲਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਘਟ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀ ਕਮਾਈ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਖਾਣੇ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੱਦੇ ਦੇਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ।

ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵਨ ਇਕ ਅਜਾਇਬਘਰ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਦਾਂ ਉਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ: "ਹੱਥ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖੋ!" ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹੀ ਬੇਧਿਆਨੀ ਵਰਤਦੀ। ਮਰਦ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਬੇਹਦ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਗਲਤਫਹਿਮੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਓਨੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬੜੇ ਹੀ ਕੁਚੱਜ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਏ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂ ਕੰਨ ਮਰੋੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ:

"ਚਲੋ ਠੀਕ ਆ, ਮੈਂ ਮੰਨਦਾਂ ਪਈ ਮੇਰਾ ਕਸੂਰ ਏ! ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਮਰੋੜੇ ਗਏ, ਕੀ ਮੈਂ ਅਜੇ ਬੱਚਾ ਹੀ ਆਂ? ਮੈਂ ਇਸ ਜਨੌਰ ਨਾਲੋਂ ਦੁਗਣੀ

ਉਮਰ ਦਾ ਹਾਂ—ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਮਰੋੜਦੈ! ਚਲੋ, ਕੋਈ ਧੌਲ ਧੱਫਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਏਨੀ ਹੇਠੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ!''

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਮਨਾਇਆ। ਓਦੋਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਹਿਤਕਾਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਗਰਮ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜਵਾਰ ਹੰਢਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਸਵੇਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ''ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ'' ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਠੇਸ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ।

ਉਹ ਖ਼ਸਤਾਹਾਲ ਸੋਫ਼ੇ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ, ਪਿਆਰਾ ਜਿਹਾ ਸਿਰ ਧਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਵਾਹਰੇ ਸਵਾਹਰੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਐਲਡਰ ਦੇ ਝਾੜਾਂ ਥਾਣੀਂ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਝਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਧੱਬੇ, ਜਿਵੇਂ ਹਵਾਈ ਫੁਲ ਹੋਣ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਦੱਬੇ ਪੈਰ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਠੇਸ ਦੀਆਂ ਸੂਲਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਚੁਭ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਮਰਥਾ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ-ਸੰਦੇਹ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗੰਦਗੀ, ਗ਼ੁਲਾਮੀ, ਬਦਕਾਰੀ, ਕੰਗਾਲੀ ਜਾਂ ਤੁੱਛ, ਘਟੀਆ ਸਵੈ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਐਸੀ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਉਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੀ—ਮਲਕਾ ਮਾਰਗੋ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪਹਾੜ ਖੜਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਜ਼ਰਗੀਲ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਲਈ ਡਾਢੀ ਤਾਂਘ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਏਗੀ। ਪਰ ਵੇਖੋ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਟੁੰਬ ਨਹੀਂ ਸਕੀ, ਉਹ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ!

ਕਿਉਂ? ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਘੰਟੀ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਗੂੰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ?

ਇਸ ਔਰਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਾਂਵਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਮੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਦਹੋਸ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਹਿਦ ਖਵਾਏਗੀ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਏਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਮੇਰਾ ਅੜਬਪੁਣਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਘੁਸੇੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਮੁਸਕ੍ਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਓਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੌਣ ਦੇ,—ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੌਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ—ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਅਧਿਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁਖ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਗ਼ਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੱਸ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗ਼ਮ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿੰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਦਖ਼ਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ: ਕੋਈ ਬਦਰੂਹ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਨਾਟਕ ਰਚਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੜੀ ਹੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਅਦਿਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜ਼ਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸ ਜਾਵਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਓਲਡਨਬਰਗ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "ਬੁੱਧ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ" ਵਿਚ ਇਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ "ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰ ਕਸ਼ਟ ਹੈ" ਤਾਂ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਭੈੜਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਇਤਫ਼ਾਕੀਆ ਵਰਤਾਰਾ ਸਨ ਨਾ ਕਿ ਅਟੱਲ ਭਾਣਾ। ਲਾਟ ਪਾਦਰੀ ਕ੍ਰਿਸਾਂਥ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "ਪੂਰਬ ਦਾ ਧਰਮ" ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਓਪਰੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਦੁਖ, ਡਰ ਤੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੂਲ ਬਣਾ ਦੇਵੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਤੁਛਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਸ਼ਟਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਏਨੀ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋ ਗਈ

ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਗਿਲਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਚ ਸਿਖ ਲਈ ਸੀ।

ਸ਼ਾਇਦ ਏਨਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਵਿਚਕਾਰ 'ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੁਖਾਂਤ' ਪੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਇਸ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਫਲਸਫ਼ਾਨਾ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਔਖੇ ਮੋੜਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਾਂ ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੰਘਿਆ ਸਾਂ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੁਭਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ "ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ" ਰੂਸੀ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ—ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਬੇਹਦ ਡੂੰਘੀ ਰੁਚੀ ਹੈ।

ਜਿਮਨੇਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਕੱਕੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਬੇਰਸੇ ਜਿਹੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਤੇ ਅਸਰ ਪਤਝੜ ਦੇ ਮੀਂਹ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਿਠੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਬੜਾ ਹੀ ਬਣਾ-ਸਵਾਰ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਚੋਰੀ-ਛਿਪੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ, ਹੈਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਸ ਵਿਚ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਖੰਡ-ਦਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਦਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਇਹ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਾਗਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ:

"ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ ਪਿਘਲਾਉਣ ਦੇ ਇਸ ਤਾਜ਼ਾ ਜਤਨ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰੋ!"

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਿਊਪਿਡ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ੀ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਉਸ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ; ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਉਤੇ ਹੱਸ ਛਡਦੇ:

ਸਦਾ ਸਦਾ ਤੇਰੇ ਸਾਥ ਜੀਵਾਂ
ਹਰ ਸ਼ੈ ਦਾ ਦਿਲ ਮੇਰੇ 'ਚ ਵਾਸਾ:
ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ, ਸੀਸ ਦੀ ਅਦਾ
ਤੇਰੇ ਕੋਮਲ ਕੰਠ ਵਿਚੋਂ ਆਵੇ ਕੋਇਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼
ਬਣ ਜਾਵਾਂ ਬਾਜ਼ ਤੇ ਉੱਡਾਂ ਤੇਰੇ ਉਤੇ।

ਪਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਿਮਨੇਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਐਲਾਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਬੋਲੀ:

"ਮੈਨੂੰ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਸ ਉਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦੈ!"

ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸੁਣਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਵੀ ਦਾ ਜੁੱਸਾ ਗਠੀਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਚੁਪ-ਗੜੁਪ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ ਤੇ ਬੜੀ ਹੀ ਦੇਰ ਤਕ ਬੈਠਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਉਤੇ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਤਕ ਅਹਿਲ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਕੀਲ ਕੋਲ ਇਕ ਕਲਰਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗੁਆਚਾ ਗੁਆਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਲੋਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਭਰੜਾਈ ਮੋਟੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ:

"ਇਹ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਬਕਵਾਸ ਏ!"

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਬਕਵਾਸ ਨਾ ਹੋਈ?"

"ਹੂੰ... ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾਵਾਂ?" ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਸੁਸਤ ਜਿਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਛੱਤ ਵੱਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੁੱਛਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਕਹਿੰਦਾ।

ਉਹ ਏਨਾ ਅਕਾ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਚਿੜ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਰੱਜ ਕੇ ਪੀਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਰਾਬ ਚੜ੍ਹਦੀ ਬੜੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਨਕ ਵਿਚ ਸੁੜਸੁੜ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਕ ਐਸਾ ਅਸੂਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਪਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਲੜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੁਰਾ ਇਨਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਯੂਕਰੇਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਮੀਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਰੂਬਲ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਉਤੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਵਾਸਤੇ ਟਾਫ਼ੀਆਂ ਲਿਅਉਂਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਟਾਈਮ-ਪੀਸ ਤੁਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ—ਇਹ ਮੁੱਢ ਵਰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਉੱਲੂ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਘਾਹੀ ਸੱਪ ਨੂੰ ਕੋਹ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਹ ਘਿਨਾਉਣੀ ਸ਼ੈ ਮੈਨੂੰ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਗਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਨਖ਼ਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨੀ ਛਡ ਦਿੱਤੀ

ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਔਰਤ ਵਾਂਗ ਨੇਹ-ਭਰਿਆ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੀ ਆਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਦੋਸ਼ੀ ਸਮਝਦੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਅਫ਼ਸੋਸਨਾਕ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ?

"ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ," ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। "ਉਸ ਵੱਲ ਮੇਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ ਏ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਸੌਂ ਗਈ ਏ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਗਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ,—ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਗਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਮਰਦ ਅੰਦਰ ਜਗਾਉਂਦੀ ਸੀ ਉਹ ਜਾਨਵਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਇਆ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ "ਝੰਜੋੜਨ" ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਭੇਡੂਆਂ, ਬਲਦਾਂ ਤੇ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਇੱਜੜ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਵਾਕਿਫ਼ਕਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲੂੰਈਂ-ਕੰਡੇ ਖੜੇ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਨਹੂਸ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਰੁੱਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ:

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਟਾਂਗਾ!"

ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਝੂਠਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਜਦਕਿ ਦੂਸਰੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਮਨਾ ਲੈਂਦੇ। ਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ:

"ਯਕੀਨ ਕਰ, ਰੁੱਖਾ ਬੋਲ ਕੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਵਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਹੋਰ ਵੀ ਭੈੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਗੇ। ਵੇਖੇਂ ਨਾ, ਤੂੰ ਈਰਖ਼ਾਲੂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ, ਹੈ ਨਾ?"

ਹਾਂ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਏਨਾ ਜਵਾਨ ਸਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਏਨਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਈਰਖ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਐਸੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਐਸੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਐਸੇ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਨਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਔਰਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਇਕ ਐਸੀ ਘੜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਵੀ ਬਿਗ਼ਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਅੱਗੇ। ਜਦੋਂ

ਮੈਂ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ, ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਲਿੰਗਕ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਪਲ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਦਸ਼ਾ ਬੁਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਮੈਂ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਵਰਗੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖਦਸ਼ਾ ਹੀ ਈਰਖ਼ਾ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।

ਜੀਵਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਣਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਪਰਮ ਸੱਚੇ ਅਦਿਖ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਵਧ ਜਾਂ ਘਟ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਤਿਵਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਤਿਵਾਦੀ ਉਹ ਦੈਂਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬਦੀ ਤੇ ਨੇਕੀ ਦੇ ਸੰਗਮ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਗਮ ਨੇਕੀ ਉਤੇ ਬਦੀ ਦੀ, ਜਾਂ ਬਦੀ ਉਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਨਜ਼ੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਾਦਰੀ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਦੀ ਇਕ ਰਹੱਸ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੋ ਤਿਖ਼ੀਆਂ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਲਗਭਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਸੂਝ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਓਨੇ ਹੀ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਨ ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਇਸ-ਕ੍ਰੀਮ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਿਖ਼ਾਪਣ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਓਨੀ ਹੀ ਉਕਸਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਜਿੰਨੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਸ਼ਰਾਬ, ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਤਾ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਕਠੋਰ, ਦੁਖ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਦਤ ਘਟਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

"ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਚਲਿਆ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਰਹੇਗਾ," ਮੈਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ।

ਪੱਲ-ਕੁ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ:

"ਹਾਂ, ਤੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਠੀਕ ਏ! ਤੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ!"

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉਦਾਸ ਤੇ ਚੁੱਪ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਛੇਤੀ

18—1391

ਹੀ ਉਹ ਵੀ ਚਲੀ ਗਈ, ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਇੰਜ, ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ—ਇਸ ਦੇ ਮਾੜੇ ਅੰਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਿੱਸਾ ਸੀ।

ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਉਹ ਚਲ ਵਸੀ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਮੈਂ ਏਨੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਸੀ! ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕੋਲ ਹੈ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦੀ ਪੂਰਬਲੀ ਸੰਧਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਹੋ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਨਵੇਂ, ਅਸਾਧਾਰਨ ਫੁਲ ਖਿੜਨਗੇ, ਕਿਤਿਓਂ ਨਾ ਕਿਤਿਓਂ ਦਿਲਚਸਪ ਲੋਕ ਆਉਣਗੇ, ਗ਼ੈਰ-ਮਾਮੂਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਨਗੀਆਂ।

ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਮਖ਼ੌਲਾਂ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਊ-ਪਰੇ ਕਰ ਛਡਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੱਛਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਉਡਾ ਦਈਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਸਦਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਉਤੇ ਹੈਰਾਨੀ-ਭਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਔਰਤ ਦੀ ਨਿਰਛਲ ਮਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਨਰੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਉਲਝਣਾਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਧੁਪ ਵਿਚ ਕਿਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਖਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਤੀ ਤੇ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਣ ਵਿਚਕਾਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਮ ਝਗੜਿਆਂ ਝੇੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰ ਈਰਖ਼ਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰ ਨੇੜਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭੜਕਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਖੇਡ, ਜਿਹੜੀ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ।

"'ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਭੁੱਖ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜ ਏ' ਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਏ," ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। "ਪਿਆਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜੀਊਣਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਏ।"

ਸਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਕੀ ਬੈਂਕ ਦਾ ਇਕ ਕਲਰਕ ਵੀ ਸੀ; ਲਮਢੀਂਗ, ਸੁਕੜੂ ਜਿਹਾ। ਉਹ ਸਾਰਸ ਵਾਂਗ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਬੜੀ ਮਟਕ

ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਸੀ, ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਬੜਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸੂਟ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਧੂੜ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਡਲ, ਪੀਲੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਝਾੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੜ ਸੀ ਮਾਨੋ ਉਸ ਦੀ ਭਾਰੀ ਤੇ ਟਿਚਨ ਜ਼ਬਾਨ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਆ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਦੋ-ਟੁਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਰਲੀਆਂ ਲਾਲ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਸਵਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

"ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਸਾਇਣਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸੈਸਿੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਨਅਤ ਵਿਚ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ। ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਏ ਕਿ ਉਹ ਨਖ਼ਰੇਬਾਜ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਪਤਨੀ ਤੇ ਮਸ਼ੂਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਸ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਕ ਹੀ ਹੁੰਦੈ।"

ਮੈਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਕੀ ਤੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਏ ਕਿ ਨੋਟਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੰਭ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ?"

ਉਸ ਨੇ ਗੁਨਾਹ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

"ਓ ਨਹੀਂ, ਗੱਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਏ, ਪਰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਆਂਡੇ ਖਵਾਉਣਾ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਗੱਲ ਏ!"

ਸਾਡੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੇ ਗਹਿਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

"ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸੰਜੀਦਗ੍ਹੀ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ।"

ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸ ਦਾ ਗੋਡਾ ਮੇਜ਼ ਦੀ ਇਕ ਲੱਤ ਨਾਲ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵੱਜਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪੀੜ ਨਾਲ ਵੱਟੋ ਵੱਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਆਖਿਆ:

"ਘਣਤਾ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਇਕ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਗੁਣ ਏ...."

ਕਦੀ ਕਦੀ ਇੰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਚਹਿਕੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਲੰਮੀ ਪੈ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ:

"ਤੂੰ ਵੇਖਿਐ, ਉਹ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਮੂਰਖ ਏ! ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਮੂਰਖ਼, ਇਥੋਂ

ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤੋਰ, ਹਰਕਤਾਂ—ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਮੂਰਖਤਾ ਏ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ। ਤੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰੀਂ!"

ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਛੁੰਹਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੇਠ ਮਹੀਨ ਝੁਰੜੀਆਂ ਉਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੋਟੇ ਫੇਰਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਢੋਅ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਅੱਖਾਂ ਸੁੰਗੇੜ ਕੇ ਮਿਆਉਂ ਮਿਆਉਂ ਕਰਦੀ:

"ਲੋਕ ਕਿੰਨੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹੁੰਦੇ ਨੇ! ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਦੂਸਰੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਤਸੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੈ। ਮੇਰਾ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਕਿਸੇ ਡੱਬੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਂਗ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦੈ,—ਕੀ ਪਤੈ, ਉਥੇ ਕੋਈ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਵੇਖੀ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਾਂਗੀ।"

ਉਹ "ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਨਾ ਵੇਖੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼" ਦੀ ਭਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਡੰਬਰ ਦੇ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲੱਭ ਰਹੀ ਲਗਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਅਣਪਛਾਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਬੇਹਦ ਅਰੋਚਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਝੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ-ਭਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਉਸ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਉਣ ਦੀ ਅਹਿਮਕਾਨਾ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨੰਗੀ ਖਲੋਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ:

"ਔਰਤ ਕਿੰਨੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਣਾਈ ਗਈ ਏ! ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਏ!"

ਉਹ ਆਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ:

"ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚੰਗੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਵਧੇਰੇ ਤਗੜੀ ਤੇ ਸਿਆਣੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ!"

ਅਤੇ ਹੈ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ: ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸੁਹਣੇ ਕਪੜੇ ਸੁਚੱਜ ਨਾਲ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ਰਹਿਣੀ ਤੇ ਸਿਆਣੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦੀ ਚਮਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਛੀਂਟ ਦੀਆਂ ਫ਼ਰਾਕਾਂ ਬੜੀ ਹੀ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਊਂ ਲੈਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੇਸ਼ਮ ਜਾਂ ਮਖਮਲ ਦੀਆਂ ਸਮਝ ਕੇ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਪੜੇ ਭਾਵੇਂ ਬੜੇ ਸਾਦੇ

ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਬੜੀ ਛਬੀਲੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਇਹ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵੇਖ ਵੇਖ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੀਆਂ। ਹਾਂ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਨਹੀਂ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੌਲਾ ਪਾ ਕੇ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਈਰਖ਼ਾ ਕਰਦੀਆਂ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਣੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ:

"ਮੇਰੀ ਫ਼ਰਾਕ ਤੁਹਾਡੀ ਨਾਲੋਂ ਤਿਗੁਣੀ ਮਹਿੰਗੀ ਏ ਪਰ ਦਸ ਗੁਣਾ ਘਟੀਆ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਰਸ਼ਕ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੈ!"

ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਗ਼ਲਤ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਕਮਪੌਂਡਰ ਨੇ, ਜਿਹੜੀ ਜਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਉਨੀ ਹੀ ਕੁਚੱਜੀ ਸੀ, ਹਮਦਰਦੀ ਜਤਾਉਂਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ:

"ਇਹ ਔਰਤ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਾ ਲਹੂ ਪੀ ਕੇ ਛੱਡੇਗੀ!"

ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਡਾਢਾ ਤੜਫ਼ਾਈ ਰਖਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜਾ ਅੰਤਰ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵਨ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵੇਖ-ਹੰਢਾ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ, ਬੜਾ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭੈ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਉਹ ਸਵਾਲ ਖੌਰੂ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਔਰਤ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਓਪਰੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੁਲਸੀਏ ਨੇ ਇਕ ਬੜੇ ਹੀ ਸਾਊ, ਪਰ ਕਾਣੇ ਬੁੱਢੇ ਯਹੂਦੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਟ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਕੋਲੋਂ ਸੁਆਂਜਣੇ ਦੀ ਇਕ ਗੁੱਛੀ ਚੁਰਾ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਘੱਟੇ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਸੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਤੋਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਣਖ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ, ਕਾਲੀ ਅੱਖ ਬੱਦਲਹੀਣ, ਝੁਲਸਾਊ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਬੁੱਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਉਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਨੂੰ ਸੁਰਖ਼ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਉੱਠੀ ਹੋਈ ਉਹ ਅੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੂਕ ਮਿਹਣਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਸੂਈਆਂ ਵਰਗੇ, ਚਾਂਦੀ ਰੰਗੇ ਭਰਵੱਟੇ ਕੰਬਦੇ

ਹੋਏ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਈ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ, ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਈ ਜਾ ਸਕੇਗੀ!

ਮੈਂ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਪੁੱਜਾ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਮਾਯੂਸੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਵਲੂੰਧਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਮਾਰਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਾਇਆ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਸੀਹ਼ੇ ਦੇਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜਾਣਬੁਝ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹਰ ਗੰਦੀ ਤੋਂ ਗੰਦੀ, ਫਿੱਕੀ ਤੋਂ ਫਿੱਕੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੈ ਵਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਸੋ, ਇਹਨਾਂ ਘੜੀਆਂ, ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਵੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਦੂਰ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਹੂਦੀ ਦੇ ਕੁੱਟੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ।

''ਤੇ ਏਨੀ ਗੱਲ ਬਦਲੇ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹੈਂ? ਓ, ਤੇਰੀਆਂ ਨਸਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੇ!''

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

''ਤੂੰ ਕਹਿੰਦੈਂ ਕਿ ਬੁੱਢਾ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਸੀ? ਪਰ ਉਹ ਸੁਹਣਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੇ ਉਹ ਕਾਣਾ ਸੀ?''

ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਦੁਖ, ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਵੈਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਨਸੀਬੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਤਾ ਵੀ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ, ਖੁਸ਼ਰਹਿਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਕਵੀ ਸਨ—ਹਾਈਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਉਤੇ ਹੱਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਬੇਰਾਂਜੇ।

ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਰਵਾਈਆ ਕਿਸੇ ਜਾਦੂਗਰ ਦੀ ਹੱਥ-ਚਲਾਕੀ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹਰ ਚਲਾਕੀ ਦਿਲਚਸਪ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਅਜੇ ਵਿਖਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰ ਘੜੀ ਪਲ ਤਕ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਪਰ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਖਾਈ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੀ ਘੜੀ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਆਖ਼ਰੀ, ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਾਹਰੀ, ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੱਥ-ਚਲਾਕੀ ਵੇਖਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ।

1923

ਨੋਟ

ਮਕਾਰ ਚੁਦਰਾ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1892 ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ ''ਕੋਹਕਾਫ਼'' (ਤਿਫ਼ਲਿਸ) ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਲੇਖਕ: ਮ. ਗੋਰਕੀ।

''ਮਕਾਰ ਚੁਦਰਾ'' ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਨਾਂ—ਮ. ਗੋਰਕੀ—ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਸੰਸਮਰਣਾਂ ਵਿਚ ਗੋਰਕੀ ਦੇ ਇਕ ਦੋਸਤ, ਪੁਰਾਣੇ ਇਨਕਲਬੀਏ–ਲੋਕਹਿਤੈਸ਼ੀ ਅ. ਮ. ਕਾਲਿਯੂਜ਼ੁਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: ''ਅਲੈਕਸੇਈ ਮੈਕਸੀਮੋਵਿਚ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ੀ ਨਾਂ ਆਪ ਹੀ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਪੇਸ਼ਕੋਵ' ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ।'''

ਕਹਾਣੀ ''ਮਕਾਰ ਚੁਦਰਾ'' ਲਿਖਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਿਫ਼ਲਿਸ (ਜਾਰਜੀਆ) ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਖ਼ੁਦ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਈ ਸਬੂਤ ਛੱਡ ਗਏ ਨੇ। 1931 ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਜਾਰਜੀਆ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

''ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਿਓਹਾਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਮਸਕੀਨ ਜਿਹੇ ਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਉਸ ਜਾਰਜੀਆ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚੇਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮੈਂ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਤਿਫ਼ਲਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ ਕਿ ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸ ਰਾਹ ਉਤੇ ਬੇਯਕੀਨੀ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਚਾਰ ਦਹਾਕੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੁਮਾਂਚਕ ਕੋਮਲਤਾ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਭੌਂਦੂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।''

ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਪਲੇਠੀ ਕਹਾਣੀ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉਤੇ, ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਭੋਗਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਤਾਲਵੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਿਆਨਸ਼ੀਨੀ ਨੇ "ਮਕਾਰ ਚੁਦਰਾ" ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਓਪੇਰਾ "ਰਾਦਾ" ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਓਪੇਰਾ 1912 ਵਿਚ ਨਿੱਤਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਗਰਪਾਲਿਕਾ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ "ਮਕਾਰ ਚੁਦਰਾ" ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਬ. ਵ. ਅਸਤਾਫਿਯੇਵ ਦਾ ਓਪੇਰਾ "ਰੂਪਵੰਤੀ ਰਾਦਾ" ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਗੀਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼. ਅ. ਲੇਵਿਨਾ, ਅ. ਪ. ਪੇਤਰੋਵ ਦੇ ਸਿੰਫ਼ਨੀ ਕਾਵਿ ("ਰਾਦਾ ਤੇ ਲੋਇਕੋ"), ਯੋਗੋਸਲਾਵੀਅਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪ. ਕੋਨਿਯੇਵਿਚ ਦੇ ਸਿੰਫਨੀ ਕਾਵਿ ("ਮਕਾਰ ਚੁਦਰਾ") ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਪੰਨਾ 9

ਗਾਲੀਸ਼ੀਆ — ਦੱਖਣੀ ਪੋਲੈਂਡ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਕਰੇਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਂ ਜਿਸ ਉਤੇ 1772 ਵਿਚ ਆਸਟ੍ਰੀਆ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਲੀਚੀਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਪੰਨਾ 11

... **ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਹੜਾ ਕੋਸ਼ੂਤ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਲੜਿਆ ਸੀ** ... — ਲਾਇਓਸ਼ ਕੋਸ਼ੂਤ (1820–1849) — ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਕੁੰਨ, ਹੰਗਰੀ ਵਿਚ 1848–1849 ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਸਮੇਂ ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਗਲਬੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਜਥੇਬੰਦਕ।

ਪੰਨਾ 11

ਮੋਰੇਵਾ (ਮੋਰਾਵੀਆ) — ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤ।

ਚੇਲਕਾਸ਼

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1895 ਵਿਚ ਰਸਾਲੇ "ਰੂਸਕੋਏ ਬੋਗਾਤਸਵੋ" (ਰੂਸੀ ਅਮੀਰੀ) ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਸੱਚੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਕ ਆਵਾਰਾਗਰਦ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਜਿਹੜਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਚੇਲਕਾਸ਼ ਦਾ ਪਰਾ–ਰੂਪ ਹੈ, "...ਮੈਨੂੰ ਓਦੇਸਾ ਦੇ ਆਵਾਰਾਗਰਦ ਦੇ ਦਿਲਦਾਰੀ ਕਟਾਕਸ਼ ਨੇ ਬੜਾ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਵਾਕਿਆ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ "ਚੇਲਕਾਸ਼" ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਕੋਲਾਯੇਵ (ਹੇਰਸੋਨ) ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਇਲਾਜ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਾਣ ਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਚੇਤਾ ਏ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਚਿੱਟੇ ਦੰਦ ਨੰਗੇ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮ ਉਤੇ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਬੇਵਫਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮੁਕਾਈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਹੀ ਮੁਸਕਾਣ ਸੀ..."

ਕਹਾਣੀ "ਚੇਲਕਾਸ਼" ਛਪਣ ਦੇ ਝੱਟ ਮਗਰੋਂ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਗੋਰਕੀ ਨੂੰ "ਆਵਾਰਾਗਰਦੀ ਦਾ ਗਵੱਈਆ" ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਗਰੋਂ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਪਾਤਰਾਂ ਵਜੋਂ ਆਵਾਰਾਗਰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਬੁਰਜੂਆ ਅਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਕੂੜ–ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: "ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ: 'ਆਵਾਰਾਗਰਦ ਬਣ ਜਾਓ,' ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਮਤੀ, ਸਰਗਰਮ ਲੋਕ ਪਸੰਦ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਦਰ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿੰਨਾ ਹੀ ਸਹੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਾਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹੀ, ਭਾਵੇਂ ਚੰਗੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹੀ।"

ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ "ਸਾਮਾਰਸਕਾਯਾ ਗਾਜ਼ੇਤਾ" ਵਿਚ 1895 ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਅਕਾਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੂਸ ਦਾ ਭਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ 1891 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਡੈਨਯੂਬ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਤੇ ਪਸਰੇ ਦੱਖਣੀ ਬੇਸਅਰਾਬੀਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

''ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ'' ਨੂੰ ਗੋਰਕੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਫ਼ਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। 1906 ਦੀ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤੇ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਨਿਊ-ਯਾਰਕ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ "Telegram" ਦੇ ਪੱਤਰਪ੍ਰੇਰਕ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ''ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ'' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

''ਬੁੱਢੀ ਇਜ਼ਰਗੀਲ'' ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਕਹਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਹੈ। ਪ.ਅ.ਜ਼ਾਲੋਮੋਵ, ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬੀ, ਜਿਹੜਾ ਗੋਰਕੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ''ਮਾਂ'' ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਪਾਵੇਲ ਵਲਾਸੋਵ ਦਾ ਪਰਾ-ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ''ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰਲ ਦੇ ਗੀਤ'' ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮ.ਗੋਰਕੀ ਦੇ ਮੁਹਾਫ਼ਜ਼ਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਈਆਂ ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਨਾ 87

''...**ਤੁਹਾਡੇ, ਰੂਸੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।**''—ਇਥੇ ਸ਼ਾਇਦ 1831 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ''ਹੈਜ਼ੇ'' ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ।

ਪੰਨਾ 87

...**ਤੁਰਕਾਂ... ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੂਨਾਨੀਅਨਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।**—ਇਥੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸ਼ਾਇਦ 1828 ਵਿਚ ਹੋਈ ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵੱਲ ਹੈ।

ਪੰਨਾ 88

''**ਤੁਸੀਂ ਮਗਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਲੜਨ ਗਏ ਸੌ?**''—ਇਥੇ, ਸ਼ਾਇਦ, 1848 ਦੇ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਨਾ 89

"... **ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਰੂਸੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਗਿਆ** ..." — ਇਥੇ ਮੁਰਾਦ 1863 ਵਿਚ ਪੋਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਹੈ।

ਦਾਦਾ ਅਰਖ਼ੀਪ ਤੇ ਲਿਓਨਕਾ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1894 ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ "ਵੋਲਗਾਰ" (ਨੀਜ਼ੁਨੀ ਨੋਵਗੋਰੋਦ) ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ।

ਪਤਝੜ ਦੀ ਇਕ ਰਾਤ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ "ਹੰਢੇ ਵਰਤੇ [illegible]" ਦੇ ਉਪ-ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਹੇਠ 1895 ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ "[illegible]" ਛਪੀ ਸੀ।

ਕਹਾਣੀ "ਪਤਝੜ [illegible]" [illegible] ਦਸੰਬਰ 1925 ਨੂੰ ਗੋਰਕੀ [illegible] ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਓਦੋਂ "ਅੰਗਰ [illegible]" [illegible] ਐਸੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ [illegible] ਰਾਤ" ਵਿਚ ਹੂ-ਬਹੂ ਕੀਤਾ [illegible]" [illegible] ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਇਕ ਪੰਨੇ [illegible]।

ਬਾਜ਼ ਦਾ ਗੀਤ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1895 ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ "[illegible] ਗਾਜ਼ੇਤਾ" ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ।

"ਬਾਜ਼ ਦਾ ਗੀਤ" ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੈਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ. ਅ. ਜ਼ਾਲੋਮੋਵ — ਪਾਵੇਲ ਵਲਾਸੋਵ ਦੇ ਪਰਾ-ਰੂਪ ਨੇ — ਚੇਤੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ: "'ਬਾਜ਼ ਦਾ ਗੀਤ' ਸਾਡੇ ਲਈ ਦਰਜਨਾਂ ਪੈਂਫ਼ਲੈਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕੀਮਤੀ ਸੀ।"

"ਬਾਜ਼ ਦਾ ਗੀਤ" ਵ. ਇ. ਲੈਨਿਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਸੀ। "ਉਸ ਨੂੰ 'ਮਾਂ' ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ "ਨੋਵਾਯਾ ਜ਼ੀਜ਼ਨ" ਵਿਚ ਛਪਦੇ ਨਿਕ-ਬੁਰਜੂਆ ਪਖੰਡਵਾਦ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪਸੰਦ ਸਨ। ਖ਼ੁਦ ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਇਲੀਚ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਪਖੰਡਵਾਦ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ "ਪਤਾਲ ਵਿਚ", ਬਾਜ਼ ਤੇ ਪੇਤਰੇਲ ਬਾਰੇ ਗੀਤ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਪਸੰਦ ਸੀ..." ਕਰੂਪਸਕਾਇਆ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। 1914 ਵਿਚ ਗੋਰਕੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਵ. ਇ. ਲੈਨਿਨ ਨੇ "'ਬਾਜ਼ ਦਾ ਗੀਤ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ" ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਅਕੇਵੇਂ ਦੇ ਮਾਰੇ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1897 ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ "ਸਾਮਾਰਸਕਾਯਾ ਗਜ਼ੇਤਾ" ਦੇ 25 ਦਸੰਬਰ ਵਾਲੇ ਅੰਕ ਨੰ 275 ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਗੋਰਕੀ ਨੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ 80 ਵਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੂਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪੰਨਾ 168

"**ਇਕ ਘੜੀ ਦੀ ਮੇਲ ਲਈ ਮੈਂ ਸਭ ਮੁਸੀਬਤ ਝੇਲ ਲਈ**!"—ਇਹ ਸਤਰ ਰੁਮਾਂਸ–ਗੀਤ "ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਪੱਲ" ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਰਚਨਾ ਮ. ਸ਼ਟੇਨਬਰਗ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਛੱਬੀ ਮਰਦ ਤੇ ਇਕ ਕੁੜੀ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਰਸਾਲੇ "ਜ਼ੀਜ਼ਨ" (ਜੀਵਨ) ਵਿਚ ਸੰਨ 1899 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਛਪੀ ਸੀ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੇ ਕਜ਼ਾਨ ਵਿਚ ਸੇਮਿਓਨੋਵ ਦੀ ਬੇਕਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਸਨ।

ਉਘੇ ਰੂਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਜਨਤਕ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉੱਚਾ ਮੁਲੰਕਣ ਕੀਤਾ।

ਨ. ਕ. ਕਰੂਪਸਕਾਇਆ ਆਪਣੇ ਸੰਸਮਰਣਾਂ "ਲੈਨਿਨ ਤੇ ਗੋਰਕੀ" ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ: "ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਇਲੀਚ ਅਲੈਕਸੇਈ ਮੈਕਸੀਮੋਵਿਚ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਇਕ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ (...) ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਰਕੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ "ਕਾਮਨਾਵਾਂ–ਭਾਵਨਾਵਾਂ," "ਛੱਬੀ ਮਰਦ ਤੇ ਇਕ ਕੁੜੀ" ਪਸੰਦ ਸਨ। ਜੂਨ 1934 ਵਿਚ ਨ. ਕ. ਕਰੂਪਸਕਾਇਆ ਨੇ ਗੋਰਕੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: "ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀ '26 ਮਰਦ ਤੇ ਇਕ ਕੁੜੀ' ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ

ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਦੀਆਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ..."

15 ਫਰਵਰੀ 1900 ਨੂੰ ਚੈਖ਼ੋਵ ਨੇ ਗੋਰਕੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: "'ਛੱਬੀ ਮਰਦ ਤੇ ਇਕ ਕੁੜੀ' ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਹੈ ਜੋ "ਜ਼ੀਜ਼ਨ" ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਹੈ..."

ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰੇਲ ਦਾ ਗੀਤ

ਪਹਿਲੋ ਪਹਿਲ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਗ਼ੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈਕਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ 1901 ਦੇ ਮਾਰਚ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਇਕ ਅਲੱਗ ਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਇਹ 1901 ਵਿਚ ਰਸਾਲੇ "ਜ਼ੀਜ਼ਨ" ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਲੇਖਕ ਨੀਜ਼ੂਨੀ ਨੋਵਗੋਰੋਦ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨਤਕ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। "...ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਬਸੰਤ ਦੇ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ," ਉਸ ਨੇ 1901 ਦੀ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ "ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰਲ ਦਾ ਗੀਤ" ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਜਾਂਦਾਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਪੈ ਗਈ।

ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਰਸਾਲੇ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਅੰਕ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਛਪੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਅੰਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਰੂਸੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ "ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰੇਲ ਦੇ ਗੀਤ" ਨੂੰ ਇਕ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੈਂਫਲੈਟ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰਕਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡਿਆ ਪਰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਗੀਤ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਪੇਤਰੇਲ ਦਾ ਨਾਂ ਜੁੜ ਗਿਆ, ਅਲੋਚਨਾ ਤੇ ਪਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਟਲੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ

"ਇਟਲੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ" ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਇਟਲੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ (1906—1913) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਟਲੀ ਬਾਰੇ

ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: "ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੇਸ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੈ!"

"...ਔਖੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਕਾ ਥਕਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਰੂਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਲਿਆਉਣਾ..."—ਕਿਤਾਬ ਲਈ "ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੋਰਡ ਵਲੋਂ" ਲਿਖੇ ਗਏ ਮੁਖਬੰਧ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੇਧ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। "ਆਪਣੇ ਸਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ "ਕਥਾਵਾਂ" ਨਹੀਂ, ਇਹ ਉਸ ਹਕੀਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੇ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਹੈ; ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਟਲੀ ਦੀ ਕੁਦਰਤ, ਉਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਓ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਰੂਸੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕਥਾਵਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ..."

ਗੋਰਕੀ ਨੇ "ਇਟਲੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ" ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਸਿਖਿਆਤਮਕ ਮਹੱਤਤਾ ਉਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਉਘੇੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। "ਮੈਂ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ, ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਰੁਮਾਂਚਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸਿਰਲੇਖ "ਮਾਂ" ਸਰੀਰਕ ਨਹੀਂ, ਅਲੰਕਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ: ਜਗਤ ਮਾਤਾ, ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸਿਰਜਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਵ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਪੰਨਾ 196

ਗਾਰੀਬਾਲਡੀ ਧੁਨ—ਇਟਲੀ ਦੀ ਕੌਮੀ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਪੁਨਰ-ਏਕੀਕਰਨ ਲਈ ਜੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜ. ਗਾਰੀਬਾਲਡੀ ਦੇ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ—ਲਾਲ ਕੁਰਤਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜੰਗੀ ਧੁਨ।

ਪੰਨਾ 200

ਸਿਮਪਲੋਨ ਸੁਰੰਗ—ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਤੇ ਇਟਲੀ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਸੁਰੰਗ ਜਿਹੜੀ 1898 ਤੋਂ 1906 ਤਕ ਐਲਪਸ ਪਹਾੜਾਂ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਪੰਨਾ 216

"... **ਸਾਡੇ ਚੰਗੇ ਇਤਿਹਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਮਿਤਰਤਾ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਰੇਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ।**"—ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਇਜ਼ਰ ਦੀ ਜਰਮਨੀ ਇਟਲੀ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਤੁਖ਼ਣੀ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪੰਨਾ 217

ਸੋਲਡੋ—ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸਿੱਕਾ।

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1912 ਵਿਚ ਰਸਾਲੇ "ਜ਼ਾਵੇਤੀ" (ਉਪਦੇਸ਼) ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ। 1892 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਅ. ਪੇਸ਼ਕੋਵ ਨੇ ਸੁਖ਼ੂਮੀ-ਨੋਵੋਰੋਸੀਸਕ ਸ਼ਾਹਰਾਹ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਉਦੋਂ ਭੁਖਮਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੰਮ ਮੁਕਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਓਚੇਮਚੀਰੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਈਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। "... ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ? ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਦਿਹਾੜਾ ਵੀ ਸੀ...," ਗੋਰਕੀ ਨੇ 1927 ਵਿਚ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਖ਼ੁਦ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਕਹਾਣੀ "ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ" ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਪੰਨਾ 223

ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਲ ਵਾਲੇ ਸਾਲ '92 ਵਿਚ...—1891—1892 ਦੌਰਾਨ ਰੂਸ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀਆਂ ਗੁਰਬੇਰਨੀਆਂ (ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਵਿਚ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪੰਨਾ 223

ਕੋਦੋਰ—ਅਬਹਾਜ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ।

ਪੰਨਾ 226

... **ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਬੀਲੀ ਲੋਜ਼ੋਕ, ਸੂਖੋਈ ਗੋਨ, ਮੋਕਰੇਨਕੀ... ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ।** — ਰੂਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡੋਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ।

ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1923 ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ।

ਕਹਾਣੀ "ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ" ਵਿਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ।

ਓ. ਯੂ. ਕਾਮਿਨਸਕਾਯਾ ਨਾਲ ਅ. ਪੇਸ਼ਕੋਵ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਜੂਨ 1889 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਜੀਵਨ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰਾ ਹੀ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਅਲਵਿਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਓ. ਯੂ. ਕਾਮਿਨਸਕਾਯਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਹੜੀ 1939 ਵਿਚ ਮਰ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਤੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਲੰਮੇ ਵਿਛੋੜੇ ਮਗਰੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸਨ।

ਪੰਨਾ

... **ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਉਹ ਚੱਲ ਵੱਸੀ ਸੀ।** — ਗੋਰਕੀ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਓ. ਯੂ. ਕਾਮਿਨਸਕਾਯਾ ਦੀ ਧੀ. ਓ. ਫ. ਇਵੀਨਾ-ਲੋਸ਼ਕੋਵਾ ਦੇ ਨਾਂ 14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1928 ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇੰਜ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

"ਸਾਲ '21 ਦੀ ਪਤਝੜ ਰੁੱਤੇ ਵਿਯਾਤਕਾ ਤੋਂ ਆਈ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਓਲਗਾ ਯੂਲਿਯੇਵਨਾ ਨਮੂਨੀਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਚੱਲ ਵੱਸੀ ਸੀ।

ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਨੌਂ ਬਰ ਨੌਂ ਹੋ ਪਰ ਮਾਇਕ ਔਕੜਾਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਵੋ ਤੇ ਜੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਓ. ਯੂ. ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਠੇਸ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਵੇ।"

